

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Հ Ո Ղ Վ Ա Ծ Ն Ե Ր Ի Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Ծ Ո Ւ

ԵՐԵՎԱՆ
2005

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

II

ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

II

ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

Մեկնատրյամբ

Արմեն և Բերսաբե Գերեճեան Հիմնադրամի - ԱՄՆ

ՀՂՏ 94/99
ԳՄՆ 63.3 (5)
Մ 663

ԽՄՔԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԳ

Հովհաննիսյան Ն. Հ. (նախագահ)
Քալանթարյան Վ. Հ., Գրեկյան Ե. Հ.
Կարամանյան Ե. Հ., Լևոնյան Ա. Հ.,
Չոբանյան Պ. Ա., Սահյանյան Ռ. Ա.

Մ 663 Մերձավոր Արևելք. Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ
(հոդվածների ժողովածու): - Եր.: «Զանգակ-97», 2005.-168 էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
կազմակերպած Երիտասարդ արևելագետների հանրապետական XXVI
գիտական նստաշրջանի նյութերը (2005թ. մայիսի 26-27):

Թեմատիկ առումով ժողովածուում ներկայացված հոդվածներն
աբծարծում են Մերձավոր Արևելքի նոր և նորագույն պատմության,
քաղաքականության, միջազգային և տարածաշրջանային հարաբերու-
թյունների, էին և միջին դարերի պատմության, արվեստի, լեզվաբանության
և հայտակից այլ հարցերի վերաբերյալ:

Լախտատեսվում է արևելագետների և ընթերցող լայն շրջանների
համար:

Մ 0503030000
0003 (01)-2005

ԳՄՆ 63.3 (5)

ISBN 99930-2-525-9 - 2005 - 2005
© Հովհաննիսյան, 2005

Հանրապետության Գիտությունների ակադեմիայի
ՀԱՅԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԳԵՂԱՐԱՆ
**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA**
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԳԵՂԱՐԱՆ
NEAR EAST

II

This publication was made possible by

Armen and Bersabe Jerejian Foundation Inc. — USA

(Է) Հ.Ճ. 4934

ՀԱՅԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԵՂԱՐԱՆ
2005 թ. 10

YEREVAN — 2005

The book is recommended for publication by the Scientific Council of the
Institute of Oriental Studies, National Academy of Sciences
Republic of Armenia

EDITORIAL BOARD

Nikolay Hovhannisyan (President)
Vahan Bayburdyan, Yervand Grekyan
Shahen-Hakob Karamanukyan, Aleksan Hakobyan,
Pavel Chobanyan, Ruben Safrastyan.

The book includes papers presented at the XXVI Republicial Conference
of Young Orientalists of Armenia (26-27 May, 2005)

ԳՐԵԿՅԱՆ ԵՐՎԱՆԴ
(ԱԻ)

ԵՐԿՈՒ ՈՒՐՉԱՆԱ՞

Ներածություն

Մուծածիքի պատմությունը լուսաբանվել է Ուրարտուի, Ժասամբ, Ասորեստանի և Մարաստանի պատմությանը նվիրված առումնասիրություններում, ինչպես նաև տեսագիր տաքրեր տեքստերի երաստարակություններին զուգահեռ: Ըստ այդմ, Մուծածիքը դիտվել է որպես ուրարտացիների քնորրան և ուրարտական տերության հողաօր կենտրոն: Ըստ այլոց՝ արիական (կամ մասամբ արիական) քնակչությանը, արիական իշխող վերնախավով պետական կազմավորում: Նրա քրմապետ-արքա Ուրզանան ներկայացվում է որպես մերթ Ասորեստանին հնազանդ, անզամ եմբակա անձ, որն իրեն համարում էր ասորեստանյան արքայի ստրուկը, մերթ՝ Ուրարտուին, ակնհայտ հակաասորեստանյան կեցվածքով: Այս երևույթը դիտվել է Ուրզանայի վարած դիվանագիտական խաղ՝ ըստ անհրաժեշտության ասուրամետ կամ ուրարտամետ փոփոխով:

Մեր օրերում Ուրարտուին և Մուծածիքին վերաբերող աղբյուրների վերագնահատման, խնդիրների նորովի լուսաբանման և նոր հարցադրումների փորձ են ձեռնարկել Գ. Լաֆրանկին և Մ. Պարպույան, Ա. Իվանչիկը, Ս. Ջավադգլին, Մ. Սավինին, Ա. Պետրոսյանը, Ս. Հմայակյանը և այլք:

Լուսաբանման կարող նման հարցերից մեկի՝ ուրարտա-մուծածիքյան հաջամարտությանն ու դրա հնարավոր դրսևորումներին է առնչվում ներկայացվելիք նյութը:

Տեքստային վկայություններ

ա. ասորեստանյան աղբյուրներ.

Ուրարտական արքա Ռուսա Մարդուրույու Ժամանակաշրջանին են պատկանում Մուծածիքը կամ վերջինիս քրմապետ-արքա Ուրզանային հիշատակող ասորեստանյան արքունի դիվանների առնվազն քսան տեքստեր

(գեկուցագրեր)՝ հայ ընթերցողին գեղազանցապես ունեցնող կամ եսպես ճշգրտված: Մեզ հետաքրքրող, որքա՞րտա-մուծածիդյան նախամարտությանը վերաբերող գեկուցագրերը ընդհանուր առմամբ տասնհերկուսն են: Դիտարկենք տեքստերը ըստ իրադարձությունների զարգացման ստորև առաջարկվելիք նախորդականության:

Այս խմբի առաջին գեկույցը վկայում է Մուծածիքին ասեկանակից յարարտական Ռեաի մարզում, ընթացող ռազմական նախապատրաստությունների և զորքերի կենտրոնացման մասին՝: Թերևս, այս խմբի մեջ կարելի է ներառել չորս այլ տեքստեր՝ նամակներ, ջրա որոնց աստրեստանյան արքան պահանջում էր նոր մանրամասներ պարզել Ռուսայի մտադրությունների և ուղարտական կողմի հնապա՛վոր գործադարձությունների մասին՝:

Թվով չորս տեքստեր տալիս են դեպի Մուծածիք իրագործված արշավանքի նկարագրությունը՝ որքա՞րտական առաջապահ զորախմբի մուտքը Մուծածիք և Խալքի ատոժո տանադրու՛մ մարզպետների կողմից իրականացված պաշտամունքային արարողությունը: Սպասվել է նաև որքա՞րտական արքայի ժամանումը, որն այդ նպատակով Ռեաիից շարժվել էր Մուծածիք՝ մնացյալ մարզպետների հետ և զորքերի հիմնական զանգվածով՝:

Երեք այլ տեքստեր վկայում են ուղարտական բանակի և մուծածիքյան ուժերի միջև տեղ գտած ընդհարումների մասին: Ընդ որում, ռազմական գործադարձությունները սկսել է մուծածիքյան կողմը՝ աստրեստանյան արքունիքի պահանջով: Քաղաքում գտնվող ուղարտական առաջապահ զորախումբը՝ երկու մարզային գնդեր, ֆախթախվել են, որքա՞րտական մարզպետերից մեկը սպանվել: Հացողող դրվագը վերաբերում է Մուծածիքը պաշարած որքա՞րտական զորքերի բանակատեղիի վրա ձեռնարկված անհաջող գրոհին, քաղաքի նվաճմանը Ռուսայի կողմից և Ուրզանայի փախուստին դեպի Աստրեստան՝:

Վերջին խումբ արդյարներից վերաբերում են իրադարձությունների եզրափակիչ փուլին՝ Ուրզանայի հետապնդմանը մարզպետ Կակկադանուի կողմից, վերջին ճակատամարտին՝ Աստրեստան օտանող Անդարուտուի լեռնանցքում, և Ուրզանայի գերեզմարությանը: Եղված իրադարձությունների հետ կարելի է առնչել խիստ փնտջված երկու այլ տեքստեր, որոնցից մեկը ռազմական գործողությունների ներատեքստում հիշատակում է Ուրզանային և Ռուսային: Մեզ հետաքրքրող՝ այս վերջին տեքստում հիշվում է նաև Մուծածիքում ինչ-որ մեկին (մարզպետ՝, արքա՝) հատուտնելու մասին՝:

բ. ուղարտական արդյարներ

Աստրեստանյան արդյարների վերաբերյալ փաստերը նախատես են գտնում Մուծածիքի մեղմավորությանը բարձրացված ուղարտական երկ եզու կոթող-վիմարներում (Թուփուզալա, Մերզլ Զարվան, Մոխանա):

Թովուզավայի արձանագրության համաձայն, Մուծածիրի նվաճումից հետո Ռեզանան Ռուսայի կողմից հաստատվում է տեղի մարզավտ, այնուհետ նաև երկրի արքա: Փաստորեն, արքյուրի տվյալները չեն վկայում տեքստում հիշատակվող Ռեզանայի ունեցած իրա կամ իշխանության մասին: Այնուամենայն, սկզբնապես մա չէր երկրի աստվածորդ (նախկե, եթե հավատի են աստգարկված ընթերցումները):

Թովուզավայի կրկնօրինակը հանդիսացող Մովանայի ծավալուն արձանագրությունը հայտնում է հավելյալ մանրամասներ՝ Ռուսայի դեմ Մուծածիրի աստվածորդի թշնամեկան քաղերի մասին: Նույն տեքստում աստգին անգամ և ուղղակիորեն շեշտվում է տեղ գտած թագմական գործողությունների մասին, որի արդյունքն էր Ռեզանայի գերեզարդությունն ու գահազրկումը¹¹: Այս փաստը հիշվում է նաև պտղաբուսական արդյունքներում: Ընդ որում, դրանցից մեկը վերաբերում է արդեն գերեզարկված Ռեզանային և մյուս մուծածիրցիներին, որոնք տալով էին Ռեսի, ուր և, չի քացատվում, ենթարկվել մահապատժի¹²:

Մյուս կողմից, Թովուզավայի տեքստի վերը բերված աներկբա վկայում է Ռեզանայի վախճանի մասին. չաճցե՞ր՝ Մշտան արտահայտության համար, առանց երկմտանքի, կարելի է աստգարկել նման քաղցմանություն¹³:

Մովանայի կտրույի վերը բերված անդնկությանը հաջորդում է Ռեզանային գահ բարձրացնելու մասին դրվագը: Հավելյալ մանրամասնություններով նույնն է վկայում նաև Թովուզավայի արձանագրությունը¹⁴:

Փաստորեն, զորք ունենր անհնայտ հակասությունների հետ, իբր մի դիպքում Ռեզանան հակաբնդում է գահազրկված և անգամ սպանված, իսկ մյուս կողմից կշվում է Ռեզանայի օճրը գահակալության մասին: Նման պայմաններում որքանով է հնարավոր գահին տեսնել նույն Ռեզանային, երբ, բնում է, վերջինս այլևս գոյություն չունի:

Մյուս Ռեզանա

Ռեզանա անունը, սրպես Մուծածիրի աստվածորդի, հանդիպում է հետագա արքյուրներում ևս՝ մեկ հավան աստրբերությանը: Աճճանվան բոլոր հիշատակումներն արդեն պատկերում են ուղարտական քացարձակ ազդեցության տակ գտնվող անձի, որը այդպեսին մնաց իր գահակալության ողջ շրջանում: Ես Ռուսայի կողքին էր տեքստի բոլոր ղօվարին օրերին (աստուրա-ուրարտական հակամարտություն, կիմերական արշավանք և այլն), ի վերջո, դրա համար հատուցելով զանեղ ընտանիքի և երկրի կոխտյանք (Մարզոն II-ի «VIII տարգիս արշավանքը» Ռարարտու և Մուծածիր):

Իճէ խոսք, հնարավոր է թվում հենարդել, որ հետագայում շարունակարար հիշվող Ռեզանա անունը կարող էր և պատկանել այլ անձի (մյուս Ռեզանա), կարծես՝ միևնույն անքայատուհնից, եթե նկատի ունենանք

ուրարտական աղբյուրների որոշ վկայություններ: Այս պարագայում, քննարկվող ամուսն կարելի է քննուենել իրրև մուծածիրյան մեծ հովվի գերագույն հոգևոր կշուում կամ որպես դիմաստիական ամուսն /գահանում (Պեմու. հայ քրմապետ Արծանի ամուսն¹⁵):

ԹՎԱԳՐՈՒՄԸ

Ոչ ուրարտական և ոչ էլ ասորեստանյան վերը եիշված աղբյուրները չունեն հետակ քվազրութուն¹⁶: Վերջնական չեն նաև Ուրարտուի արքա Ռուսա Մաղդուրդու գահակալության քվականները: Մակայն, քազմաթիվ նկատառումներ այնուամենայնիվ բույլ են տալիս առաջարկելու մուծածիրյան դեպքերի մուտավոր քվազրություն Մալմանասար V-ի իշխանության վերջին և Մաբզոն II-ի կատավարման առաջին տարիներով (Ք.ա. 724¹⁷-721¹⁸թթ.), երբ, օրինակ, Ասորեստանը զբաղված էր Հրեաստանի դեմ մղվող ծանր պատերազմով և դրամով իսկ անկարող՝ խոչընդոտելու Ռուսայի գործողությունները Մուծածիրում:

Պատմական համախոքք

Մուծածիրի նկատմամբ լիակատար վերանկողություն հաստատած Ռուսան այնուամենայնիվ չփորձեց երկիրը միացնել ուրարտական տերությանը, բերևս չկամենալով խախտել Մուծածիրի՝ որպես ամիցազգայնորեն ճանաչված սրբազան քաղաք-ի հնուց ի վեր ձևավորված իրավունքները¹⁹: Ասորեստանյան արքունիքի բույլ փորձը՝ տեղի ուժերով խոչընդոտելու Ռուսային, ավարտվեց անհաջողությամբ: Ուրարտական տերությունը սկսեց առավել մեծ չափերով միջամտել տարածաշրջանային գործերին: Հետագա աղբյուրները գծազրում են գործողությունների արդեն փորձված ձեռագիր. Ռուսայի քաղաքականությունը՝ այս կամ այն երկրում իշխանության բերելու ցանկալի անձանց, մեծ կամ փոքր մասշտաբներով կրկնում էին մուծածիրյան իրադարձությունները: Այսպես, ռազմական միջամտությունների շնորհիվ Ջիկիրտու երկրում իշխանության բերվեց Մրտատուսին, Անդիալում՝ Տեչուսինան, Ուիշդիշում՝ Բագդատուին, արդեն վերջիններիս ձեռքով և Ռուսայի անմիջական աջակցությամբ Մամայում աջանվեց երկրի աստուրամետ արքա Ածան և գահ բարձրացվեց Ուլլուսուուն, Խարխի երկրում իրականացված իշխանափոխության արդյունքում տեղի քազուհու և անչափահաս²⁰ քազածառանգի փոխարեն գահին քազմեցվեց ուրարտուհի:

Եզրահանգումներ

ա. Այսպիսով, ասորեստանյան և ուրարտական աղբյուրները վկայում են Ուրարտուի և Մուծածիրի միջև տեղի ունեցած պատերազմի մասին, որի արդյունքում Մուծածիրում վերանստատուվեց ուրարտական ազդեցությունը:

բ. Ամենայն հավանականությամբ, Մուծածիրում իրականացվեց իշխանափոխություն, սպանվեց երկրի քրմապետ-արքան, գահ բարձրացվեց ուրարտամետ կողմնորոշման անձ:

գ. Աղբյուրները գծագրում են Ռուսայի իրագործած մի քաղաքականություն, որի նպատակն էր Ասորեստանի և Ուրարտուի միջև ընկած երկրներում տապալել ասորեստանյան ազդեցության տակ գտնվող և նրա հովանավորությունը վայելող ուժերին՝ իշխանության քերելով ուրարտամետ անձանց և ռզտագործելով նրանց Ասորեստանի դեմ:

դ. Մեզագիր աղբյուրները քերևս կարող են վկայել Ուրզանա անվան ոչ պարզապես անձնանուն լինելու օգտին. դրա տակ հմարավոր է տեսնել տարրեր անձանց, տվյալ ժամանակահատվածի համար երկու գահակալների՝ երկու Ուրզանայի:

YERVAND GREKYAN

(IOS)

TWO URZANAS?

The paper deals with the military confrontation between the Urartian Empire and the land of Muşasir/Ardini. Based on analysis of twelve Assyrian and some Urartian cuneiform inscriptions the author gives preliminary comments on the reasons, main enlargements and the results of the confrontation, on dating of the sources, consequently - of the events. It is also suggested to consider the name of the King of Muşasir - *Urzana* as title/throne name of "great shepherds" of the holy city and the land of Muşasir. It seems possible to recognize at least two different leaders under the name of Urzana of the land of Muşasir.

ՄԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Меликишвили Г.А., К вопросу о древнейшем очаге урартских племен, ВДИ, 1947, № 4, с. 21сл.; он же: Мусасир и вопрос о древнейшем очаге урартских племен, ВДИ, 1948, № 2, с. 37сл.; он же: Древневосточные материалы по истории народов Закавказья: I. Наирн-Урарту, Тбилиси, 1954; Дьяконов И.М., История Мидии от древнейших времен до конца (№, М.-Л., 1956. Плотровский Б.Б., Ванское царство (Урарту), Москва, 1959; Арутюнян Н.В., Бнайинли (Урарту), Ереван, 1970

2. Грантовский Э., Ранняя история иранских племен в Передней Азии, Москва, 1970, с. 298сл.; Амаякян С., Варуна-Ахурамазда и Уарубанне-Багмашту. Междисциплинарные исследования культурогенеза и этногенеза Арианского нагорья и сопредельных областей, Ереван, 1990, с. 48-49; Burney Ch., The God Haldi and the Urartian State, in Mellink M.J., Potida E., Özgüç T (eds.), "Aspects of Art and Iconography: Anatolia and its Neighbors, Studies in Honor of Nimet Özgüç", Ankara, 1993: 108-109.

Петросян А., Армянский Мхер, западный Митра и урартский Халди, «Հայկական «Միացման ծածր» շարքի և համաշխարհային էպիկական ժողովածուների», Երևան, 2004, էջ 30-31 և ավար: Անճուռի պատմությունը՝ К.М. Boehmer – М. Salvini, Мұсағир, RLA, vol. VIII, 1993-1997: 444-450.
3. Меликишвили Г., 1954: 291-294; K. Kessler, Zu den Beziehungen Zwischen Urartu und Mesopotamien, in V. Haas (Hrsg.), Das Reich Urartu: Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr., Xenia, 17, Konstanz, 1986: 65 և ավար:
4. Lanfranchi G.B. –Parpola S., The Correspondence of Sargon II, Part II, Letters from the Northern and Northeastern Provinces, SAA, V, Helsinki, 1990, p. XVIII., XX (սլոնակների՝ SAA V). Ivantchik A., Les Cimmériens au Proche-Orient, Orbis Biblicus et Orientalis, Bd. 125, Fribourg-Suisse – Göttingen, 1993: 45ff. Zawadzki S., Review of A.I. Ivantchik, Les Cimmériens au Proche-Orient (Fribourg-Suisse – Göttingen, 1993), "Orientalia", vol. 65, 1996: 47. Salvini M., Мұсағир (A. Historisch), 445. Kravitz K.F., A Last-Minute Revision to Sargon's Letter to the God, JNES, vol. 62, No. 2, 2003: 81-95. Тер-Мартirosов Ф., О царе Армени Баранесе, ՊԲՀ, թիվ 1, 2000: 185-198.

Петросян А., Указ. соч., с. 53. Դեկրյան Ս. – Հմայակյան Ս., Լեռիբերդյան կղզարգելանքի կենթննրի շտաբ, Տարեգիրք, Երևան, 2004: 39 և ավար:
5. SAA V, No. 87.
6. SAA V, No. 85^a-86^a, 114^a, 128^a.
7. SAA V, No. 11, 88, 147-148.
8. Parpola S., The Correspondence of Sargon II, part I: Letters from Assyria and the West, SAA, I Helsinki, 1990, No. 30; Lanfranchi G.B. –Parpola S., SAA V, No. 12, 130.
9. SAA V, No. 89, 187, 191.
10. Շահ Арутюнян Н.В., Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001, № 387-ի (նշված գրականությունը): Հմմտ., սակայն, Salvini M., I documenti, in Pecorella P.E., Salvini M. (eds.), Tra lo Zagros e l'Urmia, Incunabula Graeca LXXVIII, Roma, 1984: 87ff. idem. Geschichte und Kultur der Urartäer, 1995: 83.
11. André-Salvini B. – Salvini M., The Bilingual Stele of Rusa I from Movana (West-Azerbaijan, Iran), SMEA, 44/1, 2002: 21-23: Assyrian Version, 40'-48'.
12. Տեղումով սակմ է. եւ ղեռ յն ղեռ, թ ին ղ պատասխանց այդ մարդկանց հետ, արդյոք ծրանց պատմելի են, թ արտարալի: Shu SAA V, No. 89 և 112.

13. Բառացի՝ ալաբեցի/ույծարցի Սիրզանայից: Shu i hōm. Salvini M., I documenti, Roma, 1984: 91, ապա i. Van Loon M., Review of Pecorella P.E., Salvini M. (eds), *Tra lo Zagros e l'Urmia* (Roma, 1984), *Bibliotheca Orientalis*, XLIV, No. 1/2, January-Maart, 1987: 261.
14. Salvini M., I documenti, 1984: 84ff. (Assyrian Version, 18'-21'. Urartian Version, 20'-21'). André-Salvini B. - Salvini M., *SMEA*, 44/1, 2002: 22-23: Assyrian Version, 48'-52'.
15. Համարորդունը Հախերյան Ռ., Մարտիկյան բազմաթիւրդայն վերջին տարիների ժամանակագրության մասին, «Գարուն», թիվ 5, 1992, էջ 78-81:
16. Հախանական բժագրությունը տես նաև Дьяконов И.М., *Ассириовавилонские источники по истории Урарту* (ВДИ, № 2-4), 1951, тексты № 2-7.
17. Բնորոշումը Salvini M., *Muzair*, S. 445.

ԴԱԼԱԼՅԱՆ ՏՈՐՔ (ԵՊՀ)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐՔԱ ԲԱՐՉԱՆԵՍԸ ԼԵՃՎԱԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ ԼՈՒՅՍԻ ՏԱԿ

Հայաստանի՝ որպես անկախ (կամ կիսանկախ) միացյալ քաղաքացիության մասին ամենավաղ պատմական հիշատակությունը օտար հեղինակների գրական երկերում գտնվում է Զ.ա. I դարի հույն պատմագիր Դիոդորոս Միկիդիացու «Պատմական գրադարանում» [II / 8-9]։ Դիոդորոսը (Զ.ա. 90-20 թթ.) խոսելով իրենից մի քանի դար առաջ տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին՝ հիշատակում է Հայաստանի քաղաքոր Բարզանեսին։

Հայվի առնելով այն հանգամանքը, որ ճշված ամուրը քաղակալում է Հայկական լեռնաշխարհում գոյություն ունեցած պետությունների արքայացանկերում՝ հետազոտողների մեծ մասը Բարզանեսին նամարել է մտացածին կամ առասպելական անձնավորություն։ Հայաստան քառի գործածությունը տվյալ նատվածում, իր հերթին, համարվել է ավելի ուշ իրողությունների վերագրում հին ժամանակներին։ Սա ապացուցելու համար քերվել է Դիոդորոսի երկի նույն հատվածը, որտեղ խոսվում է Ասորեստանի արքայի կողմից Բարելոնը գրավելու մասին և միևնույն ժամանակ ասվում է, որ ներկայիս (– Զ.ա. I դարի) Բարելոն քաղաքը դեռևս չէր կառուցվել։

Այս համեմատությունն իրականում այնքան է ճշուտ չէ, քանի որ հույն պատմիչը գրում է Բարելոնիս երկիրը գրավելու մասին՝ և ոչ թե քաղաքը, քացի աղ՝ քարելացիները գոյություն ունեին որպես առանձին ժողովուրդ, մաև կար Բարելոն քաղաքը (արդեն Զ.ա. II հազարամյակում), իսկ «ներկայիս Բարելոն» ասելով՝ Դիոդորոսն, ըստ ամենայնի, ի նկատի ունի նոր Բարելոնը՝ վերակառուցված Լաբուզդոնոսոսը II-ի կողմից Զ.ա. VI դարում։ Դիոդորոսի այդպես գրելու պատճառն այն է, որ նա Բարելոնի կառուցումը վերագրում է Լիմոսի կին Ծամիրամին։

Ամեն դեպքում, Բարզանես կոչվող արքայի մասին տեղեկությունն ըստ արժանվույն չի գնահատվել և չի մեկնաբանվել նայագիտության ու արևելագիտության մեջ։ Այնինչ Դիոդորոսի նախորդած պատումն ամենևին առասպելաբանական տարրեր չի պարունակում։ Միակ դիցաբանականն այստեղ Լիմոս քաղաքի կերպարն է, որը խորհրդանշում է Ասորեստանի հզորության առավելագույն շրջանը և իր մեջ, ըստ երևույթին, խտացված ձևով մարմնավորում է Աշուրի մի քանի արքաներին։

Դիոդորոսի համաձայն՝ Արարիայի քաղաքոր Արիայոսի հետ դաշնակցելուց և Բարելոնը գրավելուց հետո Ասորեստանի արքա Լիմոսը

մեծաթիվ զորքով մերիաժուժում է Հայաստան, ավերում մի շարք քաղաքներ և կոտորում տեղի բնակիչներին: Ստիպված նրանց քազավոր Բարզանեց առատ ընծաներով դիմավորում է Նինոսիմ և համձն առնում կատարելու նրա բոլոր հրամանները: Նինոսը դաշինք է կնքում Բարզանեայի հետ, համաձայնում, որ նա զորք ուղարկի իրեն և միջոցներ՝ իր քանակի համար: Դրանից հետո ավելի ձգորացած Նինոսը աքշավում է Մարաստան, հաղթում Փառնոս քազավորին և նրան, իր կնոջ ու յոթ որդիների հետ միառին, խաչը հանում²:

Ն. Արդճի մի հետաքրքիր ենթադրության համաձայն՝ Գիողորոսի երկում տեղի է ունեցել անունների շփոթ, և իրականում Բարզանեց աքաբների այդքան էր, իսկ Արիայոսը՝ Հայաստանի քազավոր Արա Գեղեցիկն է³: Առաջին հայացքից հավանական թվացող այս վարկածը, սակայն, Բարզանեոս անվան ստուգաբանությունից հետո կարգում է իր արժեքը: Նախ, ԱննեՍկոն անձնանունն, անկասկած, իրանական ծագում ունի, և պատմության մեջ հայտնի երկրորդ ու վերջին Բարզանեց, ըստ Արիանոս պատմիչի, առնչվում էր պարթևների սատրապին⁴: Մեր կարծիքով՝ ԱննեՍկոն անձնանվան արմատը հատկապես մտն է օսերեն և միջին պարսկերեն *warz- «հմայր»* արմատին, որը ցայսօր առկա է օս. *warzon / warzun «սիրել»* բառի մեջ: Այդպիսով, ԱննեՍկոն սկյութական անունը պետք է որ նշանակեր *սիրելի, սիրելիք, հմայիչ* (հմմտ. *հայ. Սիրելյան, արար. Բեհեհ անունները*)⁵:

Այլուրական այս անձնանվան արմատը՝ *warz-ը*, հիմնականում երկու ստուգաբանություն ունի. այն կամ համեմատվում է *հայ. գեղձ «սաստիկ փափագ»* բառի հետ և բխեցվում է *հ.-ն. *welgh- «ցանկություն»* նախածնից⁶, կամ էլ կապվում է *հ.-ն. *werg- «քամել, գործել, դյուրել»* արմատի հետ⁷: Բայց դեպքերում, *հ.-ն. *welgh- և *werg-* նախածնեքը մտն են ոչ միայն ենյունապետ, այլև ինաստներով, ռուստիկ դրանք կարելի է պարզապես մեկ արմատի տարատեսակներ համարել:

Փաստորեն, «հնդեվրոպացիների» պատկերացմամբ՝ սերը, այն է՝ ցանկությունն ու տենչանքը, անմիջականորեն առնչվում էր դյուրանքի և հմայական հատկությունների հետ: Դա երևում է նաև պառնավանված մի շարք ժառանգ ձևերում, որոնք երկու ինաստներն էլ ունեն, ինչպես միջ. *պարսկ. warz- «հմայր, դյուրանք», «կախարդանք», սողդ. *warz (wrz) «երայր», ռուս. «сорожиръ «կախարդել» և «տենչալ», թուրք. «саражб «կախարդ», հուն. «ὄλλε «միստերիա», «սրբազան արարողություն»*⁸: Այս հասկացություններն, ամենայն հավանականությամբ, անմիջականորեն աղերսվել են մեռող-հարություն առնող աստծու պաշտամունքին և դրա հետ կապված ծեսերին⁹:

Հ.-ն. *welgh- կամ *werg- նախածնի պարզական արմատն էր *wel-, որը հնդեվրոպական նախալեզվում ուներ մտն ուր տարրեր ինաստներ¹⁰: Այս նախածնը և նրա տարրեր ձայնդարձերը հայերենում տվել են մի շարք ժառանգ-ձևեր, ինչպես՝ 1) գել *«տղթած, պղծել»* / գել- *«տղթված»* (> գելձ *«պատատուկ, քաղեզ»*) / գելուլ *«պղծել, ճմրել»* / գելումն *«սրտի ճմրվելը»* /

զեղ- «սեղ, տեմյամբ» (> զեղձ «սաստիկ փափագ») / զեղց «պղնչ գործիք» / զելարան «տամբելու գործիք», 2) դալ «ուրբք» (> զալաք) / զաղ- (> զաղձ-Տ «պատատու կ, զաղխտա»), 3) զիլ «պղտվել» (> զել, զլան, զլոր) / զիլ > *զիլ (զալթազղել)»¹¹:

Հայեցեն զեղեցիկ բառի արմատն, ըստ այլմ, կարող էր լինել թե՛ զեղ- «պղտված, պղծել» ձևը, թե՛ զեղ- «սեղ, տեմյամբ» (այլից՝ «ցամակայի, տեմյայի») ձևը և թե՛ զիլ արմատի մի տարատեսակը (որպես «զալթազղիչ»)։ Ստացվում է, որ հայոց մեծագույն-ճարտարություն անող աստծո՝ Արայի մակդիրը իր նշանակությամբ և իմաստով շատ մոտ է եղել սկյութական ԱհեհՆիձ անվանը։ Դա զարմամալի չէ, քանի որ ըստ ավանդության՝ Արան համարվում էր Ասորեստանի բազուկի Շամիրամի սիրելին (միզուցե առասպելի այլ տարբերակով՝ սիրելեակնը)։ Ընդ սրան, հաշվի առնելով այն, որ *werg- նախածնն ունեցել է և՛ «պարծել», և՛ «պարզել» իմաստները, Արայի Գեղեցիկ մակդիրը կարելի է մեկնաբանել մասն որպես «պարզված» (իմաս. Շամիրամի խառնաբանը)։

Հավանաբար, Արա Գեղեցիկի կերպարն իր մեջ պարունակել է զեղ / զել արմատի ու նրա տարատեսակների պարունակած բոլոր դիցաբանական նշանակությունները, և ոչ թե միայն զուտ հետազայում առաջացած «զեղեցիկ, սիրուն» իմաստավորումը¹²։ Ըստ էության, Արա Գեղեցիկ կապակցության բարդամտությունն է մեղկայացնում՝ ըստ ԱհեհՆիձ կազմությանը, այս անունը կրել են Գամիլիցի երեք թագավոր Բա. Ի դարում։

Մովսես Խորենացու (Վ դ.) հաղորդմամբ [գ. 1, գլ. ԺԵ՛]՝ «Արան Նինոսի վախճանից թիլ տարիներ առաջ խնամակալ դարձավ իր հայրենիքին, Նինոսից նույնպիսի շնորհի արժանացավ, ինչպես և իր հայր Արամը» (այսինքն՝ ճարգաբոս վարսակալ կրել և Նինոսի երկնաթիղ կոչվել)։ «Երայ այն վավաչտ և անառակ Շամիրամը շատ տարիներից ի վեր նրա զեղեցկության մասին լսած լինելով՝ ցանկանում էր տեսնել նրան...»¹³։ Խորենացին, որը որոշ տեղերում հետևում է Գիւղարոսի «Պատմական զրադարանին», չի կարող շեղմանալ, որ վերջինս որպես Նինոսի ժամանակակից նշում է Բարզանեսին՝ Ուրեմն, Պատմահայրը պատահական չէ մախապատությունը տալիս առասպելախառը պատմական ավանդությանը, որտեղ հայոց անձնասիրքած աստվածներից մեկի անունով կոչվում է մի կոնկրետ պատմական անձնավորության։ Ըստ որում, այստեղ առաջնային դեր է խաղում նրա «Գեղեցիկ» մակդիրը, որն իրրև թե պատեքազմի պատճառ է դառնում։

Իհարկե, Արամի որդի Արա Գեղեցիկի պատմական կերպարը հավաքակամ է, ինչպես և Նինոսինը ու Շամիրամինը։ Սակայն՝ նրա ձևափոխման հիմքում ընկած մի քանի պատմական դեմքերից մեկը կարող էր առավել մեծ նշանակություն ունենալ՝ Թվում է, թե դա՝ ասորական արձանագրություններում հիշատակվող արքա՝ Սարգուրի Ի-6՝ է՝ Արամի՝ հացորդը (Բա. IX դ. II կես)։

Սարգսուրի կամ Սարգսուր անունը միակն է ուրարտական արքայանուններից, որը գրվում է միանգամից երկու դրոշագրով՝ ¹⁵ «Sar-
duri, այդ դրոշագրերից առաջինը՝ անճանակամ; իսկ երկրորդը ղիցանվամ
ցուցիչ է: Մա նշանակում է, որ Սարգսուր անճանակունը ղիցակերտ է, այսինքն՝
նրա առաջին մասում առկա է աստվածության անուն: Նույն արքայանվամ
¹⁶ «Istar-duri գրության ձևը ցույց է տալիս, որ այն կազմված է սիրո, տարիանքի
և ռազմի աստվածուհի Իշտարի անունից¹⁶: Գ. Նսփանցյանի կարծիքով՝
Սարգսուրի անվան առաջին մասում ընդհանրապես կարդացվել է Իշտար
ղիցանունը¹⁷: Մի արձանագրության մեջ այդ արքայանունը հենց այդպես էլ
գրված է՝ ուղղակի Իշտարի գաղափարագրով¹⁸: Փաստորեն, «Stardur(i) >
Stardur(i) > Šardur(i) անճանակունը պետք է ունենար մոտավորապես հետևյալ
իմաստը՝ «Իշտարի սիրելի» (?), «Իշտարին ձեռնված» (?), «Իշտարի տուրք»
(?)¹⁹:

Սարգսուրի I արքան վեց շինարարական արձանագրություն է բաղել
Վանի ժայռի ստորոտում՝ միևնույն բովանդակությամբ, գրված աստիճանի
լեզվով, ուր պատմվում է Ալեհուհի քաղաքից իր՝ քաղերի թեթևության և պարիսպ
կազուցելու մասին²⁰: Մեզ հայտնի չէ այս Սարգսուրիի (և հաջորդ
Սարգսուրիների) իսկական անունը, համեմայն դեպք աստիճանի (իսկ
հետագայում՝ ռաբարտներն) նրանք կոչվել են այդ անվամբ: Սպալարի I-ը ինքն
իրեն անվանում է «արքա մեծ, արքա իզոք, արքա տիեզերքի, արքա Նահիրի,
արքա, որին հավասարը չկա, զարմանալի հովիվ՝ մարտից չերկնջող...»²¹:
Ուշագրավ է, որ «Ուրարտու» կամ «Բիայնա» երկրանունը նրա
տիտղոսաչաբում չկա:

Ըստ արքայական սեպագիր արդյունքների՝ Ք.ա. 830թ. Ասորեստանի
արքա Սալմանասար III-ի գործված Գայյան-Աշշուրը ճակատամարտում
հաղթեց «Տուշպայի արքա» Սարգսուրիի զորքերին, զրավեց Ունգամունի
քաղաքն իր շրջակա բնակավայրերով և հիմնահատակ ավերեց դրանք: Ք.ա.
826թ. նույն զորավարը Մուծածիքի տարածքով հասավ «ուրարտական
անրոցներին», սակայն չգրավեց դրանք, այլ ամսպահանջորեն քեթվեց դեպի
արևելք՝ Գլզգան, իսկ ապա՝ Անդիա երկիրը մերկայիս Ատրապատականում:
(Այստեղային մտառատան)²²: Հնարավոր է, որ Գայյան-Աշշուրը արդեն դաշինք
էր կնքել Սարգսուրիի հետ, ինչպես Նինոսն է Հայաստանի մի շարք քաղաքներ:
ավերելուց հետո դաշինք կնքում Բարզանեսի հետ և այնուհետև զբաղվում
Մարաստանի գործերով:

Այսպիսով, Սարգսուրիի հետ առնչվող ռազմական իրադարձու-
թյունները շատ մնաց են Նինոսի և Բարզանեսի հակամարտությունում:
Արտաժողով: Միակ բանը, որ մեզ հայտնի չէ արդյունքներից՝ Սարգսուրիի և
Բարզանեսի վախճանի հանգամանքներն են: Ինչ վերաբերում է Արայի
մահվան մասին հարեմնացու հաղորդած պատմության, թե իբր նա
պատահականորեն սպանվել է Եամիրամի զորքերի դեմ մղած

ճակատամարտում, ապա դա կարող է այնքան էլ չհամապատասխանել իրականությանը և զուտ առասպելի ազդեցության հետևանք լինել (մանավանդ որ Արային նորից հաջորդում է Արա անունով բազավոր): Այս Արայան Արան իշխում է մինչև Շամիրամի մահը:

Հատկանշական է, որ Դիոդորոսի և Խորենացու պատմությունների Շամիրամը հենց Դշտարի պատմականացված տարբերակն է, կամ այլ կերպ ասած՝ Շամիրամի դիցարամական կերպարը օժտված է Դշտար դիցուհու հատկանիշներով, նա իր ամուսին Լինոսի հետ միասին խորհրդանշում է Ասորհատանի ծաղկուն ժամանակաշրջանը: Այդ պատճառով՝ «Դշտարին ծոնված» Մարտիրոսին կամ «Շամիրամի սիրելի» Արա Գեղեցիկը՝ Հայկական լեոնաշխարհի որոշ շրջաններում քնակվող կամ ավելի ուշ հայտնված սկյութների կողմից կարող էր կոչվել *Miēra-warza(n), *Aria-warza(n), *Baga-warza(n) անձնանունների տիպի մի քաղութայանը, որից մեզ հասել է միայն երկրորդ՝ Warza(nes) բաղադրիչը Դիոդորոսի վկայությամբ: Շատ հավանական է մաս, որ Ամեօ՛ւլո՛ն անվանաձևի առկայությունը Դիոդորոսի երկում քացառովի մրա հիմնական աղբյուր Կոնսիաս Կեմիդացու՝ արքեմենյան արխիվներից օգտված լինելու հանգամանքով:

TORK DALALYAN (YSU)

THE KING OF ARMENIA BARZANES IN THE LIGHT OF THE MYTHOLOGICAL AND LINGUISTIC RESEARCH

Diodoros in his "Historical Library" mentions about Armenian king Ամեօ՛ւլո՛ն in regard to his conflict with the Assyrian king Ninus" (III, 1, 8-9). This Scythian name can be etymologized by Iran. *warz- 'charm' c.f. Oset. warzən / warzun 'to love', *M.Pers.* warz- 'charm'). In turn, this root is connected with LE *weǵʰ- or *werg- which has become in Armenian զղ-ճ ge՛-յ 'intense desire'. Movacs Xorenac'i calls Ara Ge՛-ec'ik (literally Ara the Beautiful) a contemporary of Ninus and the lover of Semiramis, Ninus's wife. Ninus and Semiramis are the symbols of the Assyrian might, the latter has typical features of the goddess Ištar. The Urartian king Sarduri I (IX c. B.C.) seems to be an historical prototype for Barzanes of Diodoros and Ara of Xorenac'i. The cuneiform writing of the name of Sarduri contains the ideogram of Ištar, it has been also written as Išarduri. In fact, the name of Sarduri has meant "Ištar's gift" or "Ištar's lover". Therefore one can suppose that the name Ամեօ՛ւլո՛ն attested by Diodoros is the second part of some lost name like the names *Ամեօ՛ւլո՛նե՛սի՛ն, Ամեօ՛ւլո՛նե՛սի՛ն etc.

ՍԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Սնպպի տեղանունը հայտնի չէ Կիմոս անունով բազմազեղ:
2. Գիողորոս Միկիլիացի. Պատմական գրադարան (հատվածներ), աշխատասիրությանը Ս.Մ. Կրկաշարյանի, Երևան, 1985, էջ 16:
3. Աղոնց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 376:
4. Justi F., Iranisches Namenbuch, Marburg, 1895, p. 65. Ծ. Յուստին այս ԱնիեՕլոն անունը համեմատում է ալեան. varežna բառի հետ:
5. Այս անունը համընդհանուր է մակ բարդության միջոցով կազմված անձնանուններում՝ լեռնահեՕլոն «Միրի սիրելի», սողորեն ձեռ'ը («Bəgawarza» «աստծո սիրելի» են [Абаев В.И., Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. IV, Лен., 1989, с. 54]:
6. Petersson, Arische und armenische Studien, Lund, 1920, p. 128.
7. Абаев В.И., Указ. соч. с. 54.
8. Նույն տեղում: Ինչ վերաբերում է քառ. արտասվածքի արտաբանությանը, ապա այն փոխառյալ է զգում սկյութերենից:
9. Չոր չէ, որ wərg- արմատը «մայազեքծվելու» պարզապես նշանակել է «զործել, անել», «հողը մշակել»: Բացի այդ, պատահական չէ, որ լեռնահեՕլոն *Bəgawarza անունների առաջին մասում առկա դիբալոնները մտնող-հարության ամող աստվածների անուններ են:
10. Pokorní J., Indogermánisches Etymologisches Wörterbuch, II Band, 1136-1145: Ջանուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. մայազարայիմ ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 55: Հայերենում *wel- արմատի ունեցած դիբալոնական նշանակությունների մասին տե՛ս Петросян А., Отражение индоевропейского корня *wel- в армянской мифологии, ԼՀԳ, 1987, No. 1, էջ 56-70.
11. Անտրյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. I, Երևան, 1971, 530, 533: Հայերենում զեղ, զեղծ, գաղծ(մ), գալ-ար բառերի համանմանությանը հ. Գ. *մեղ- արմատից և նրա ճայնդարձերից ունենք զեղ, զեղծ, դաղծ(մ), դալ-ար բառերը [նույն տեղում, 647-649]:
12. Դեռ ալեյին, սելորարաք աստվածների մակդերներն իրենց իրենց հերթին լինում են դիբալոններ և սկզբում գործածվելով որպես բաղադրյալ-սինկրետիկ աստվածության անվան բաղկացուցիչ մաս՝ ալեյի ու իմաստազրկվում են և ենթարկվում երրորդի «ժողովրդական ստուգաբանության» (volks-etymologie). օրինակ՝ Վահագն Վիշապա-ձաղ (հետագայում՝ «իշապ քաղոթ»), Տոք Անզեղ-հայ (հետագայում՝ «ան-զեղ, տզեղ»), Ամանոր Վանա-Տուր (հետագայում՝ «վան, իջևան տվող»), Անուշառն Սասա-ձառ (հետագայում՝ ստիճիցի միջով), Աստղիկ Վարդա-Մատն (հետագայում՝ «վարդի մատներու»), Արա Գեղ-եցիկ, Արամազդ Արի են:
13. Մովսիս Խորենացու պատմություն հայոց (ընթացական քննադիրը Մ. Արեղյանի և Ս. Հարությունյանի, աշխատասիրությանը Ստ. Մալխասյանի), Երևան, 1981, էջ 53, 61:

14. Меликишвили Г.А., Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960, с. 440; Арутюнян Н.В., Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001, с. 560.
15. Ղափանցյան Գ.Ա., Ուրարտաի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 49:
16. Իզումնով Վ.Ս., Կարազյուզյան Հ.Հ., Հմայակյան Ս.Գ., Օձաաթի սեպագիր արձանագրությունը, ՊՐՀ, 1997, քիվ 1, էջ 193-202:
17. Ենրազությունը, քի Սարդար(ի) անունը կազմված է ուրարտական *Ser-di-ի անտվածուծտ անունից, քի; հավանական է, քանի որ այդ անունները գրվում են տարրեր սեպանշաններով. վերջինը՝ sar, իսկ առաջինը՝ sar, որն ըստ երևույթի կարող էր կարդացվել նաև s'ar:
18. Арутюнян Н.В., նշվ., աշխ., էջ 9-11.
19. Арутюнян Н.В., նշվ., աշխ., էջ 9.
20. Հաննապառախանյանար Grayson A.K., Assyrian Rulers of the Early First Millennium BC (858-745 BC), The Royal Inscriptions of Mesopotamia (RIMA): Assyrian Periods, vol. III, Toronto, 1996, A.O.102.14: 141b-146a., A.O.102.16: 228'-244' (Ք.ա. 830թ.) A.O.102.14: 174b-190; A.O.102.16 320'b-341'a (Ք.ա. 826թ.).

ԹՈՎԱՄԱՅԱՆ ՀԱՍՄԻԿ

(ԵՊՀ)

ԽՆԴՐԻ ԿԵՐՊԱՐԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՎ ԱՌԱՋԱՎՈՐԱՄՍԻԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐՈՒՄ

(Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը)

Իսլամը, հուդայականությունն ու քրիստոնեությունը, ինչպես մակ
ցանկացած մոնոթեիստական կրոն ենթադրում են անսասան և հաստատուն
հավատ միայն մեկ Աստծո հանդեպ: Մակայն շատ հաճախ նշանաւորապ
կրոններում ի հայտ են գալիս պաշտամունքի այլ առարկաներ ու կերպարներ:
Մրանց թվին են պատկանում երկնային լուսատուների, քարերի, ծառերի և
դրանց հետ կապված որևէ սրբի պաշտամունքը: Ըստ ընդունված կարծիքի,
սրբերի պաշտամունքը ցանկացած միաստվածությունում այն դուռն է,
որտեղից ներթափանցում են այլ կրոնների ու հավատալիքների տարրեր
պաշտամունքները: Այստեղ հաճախ կարելի է տեսնել միաստվածությանը
նախորդած կրոններին հատուկ դրսևորումներ:

Այս երևույթներն, անշուշտ, հատուկ են մակ իսլամին:
Մինչևիսլամական կրոնների «մնացուկների» առկայությունը իսլամում
հնարավորություն է տալիս տեղեկություններ քաղել մինչևիսլամական
արաբական հավատալիքների, կրոնների մասին, որոնք դուրս են մղվել իսլամի
կողմից: Վերջիններիս ուսումնասիրությունն էլ հնարավորություն է տալիս
քացատրել այս կամ այն մասում մնացած երկրում եղած կրոնական
առանձնահատկությունները:

Իսլամում սրբերի պաշտամունքի՝ առ այսօր արված ուսումնասիրու
թյուններն արդեն պարզ են դարձրել, որ այս կամ այն կերպարը փոխառված է
նախորդ կրոններից՝ քրիստոնեություն, հուդայականություն, զրադաշտա
կանություն, իսկ որոշ կերպարների մեջ էլ կարելի է ճանաչել տեղային
աստվածություններից որևէ մեկին:

Սա, անշուշտ, չի նշանակում, որ սրբերի պաշտամունքի և այլ
սովորույթների արմատները անպայմանորեն հանգում են վերոնշյալ
կրոններին կամ հեթանոսությանը: Իսլամի ընդունումից հետո
նախաիսլամական շրջանի քաղցնաթիվ սովորույթներ, հավատալիքներ ու
նախապաշարումներ կամ ոչնչացել են, կամ իխիստ վերիմաստավորվել ու
մերմուծվել իսլամ: Այդ շեղտի հայտնաբերումն ու լուսաբանումը մինչ օրս
գիտական լուրջ ուսումնասիրությունների կարիք ունի:

Իսլամում սրբերի պաշտամունքի ուսումնասիրությունը հաճախ
բախվում է իրական դժվարությունների այն պարզ պատճառով, որ

ուղղահավաստ իսլամը դեմ է հավատքի նմանատիպ դրսևորումներին: Իսլամի տարաբնույթ ուղղություններում սրբերի պաշտամունքը և նրանց նվիրված արարողություններն ու ծեսերը հաճախ կատարվում են քնիդատակյա և, ըստ էության, փակ են ուսումնասիրողի և առեասարակ տվյալ համայնքից դուրս գտնվող որևէ մեկի համար³: Բացի այդ, մուսուլմանական պետությունների մեծ մասը, լինելով ուղղահավաստ, չի խրախուսում այս ծիսակարգներին նվիրված գրականության երատարակումը, ինչի հետևանքով հաճախ ուշադրություն չի դարձվում ժողովրդական ծեսերի ու ավանդույթների ուսումնասիրությանը: Մրբի պաշտամունքի այս կամ այն դրսևորման ուսումնասիրությունը մեծ կարևորություն է ներկայացնում գիտության մի քանի ոլորտների՝ ազգագրության, պատմության, կրոնագիտության համար, ուստի այսօր ևս շարունակում է մնալ արդիական խնդիր:

Ներկայացվող աշխատանքն ուղղված է մուսուլմանական երկրներում ամենինց պաշտված և սիրված սրբի՝ Նիդրի⁴ (պարսիկների մոտ Նիզր, բուրքերի մոտ Հոզրը, եզդիների և քրդերի մոտ Խյուր մարի) պաշտամունքի ուսումնասիրությանը: Ինչպես արաբական, այնպես էլ առաջավորաստիական մուսուլման ժողովուրդների մոտ Նիդրի պաշտամունքը ուղեկցվում է քազմարնույթ արարողակարգերով ու ծեսերով, որոնք նույնպես իրենց էությանը կարված են մինչիսլամական տեղական (լեռանական, քյուրքական, արաբական) հավատալիքների հետ: Օրինակ, միջինաստիական գոթե բուրք երկրներում հողագործական ավանդույթը կապված է Նիդրի կերպարի հետ: Հավանական է, որ նախկինում այս դերը միայն տրված է եղել տարածաշրջանում հայտնի Բոքո-յե Դեհլամին⁵, սակայն համամուսուլմանական սուրբ և մարգարե Նիդրը դուրս է մղել նրան: Տաքերը ժողովուրդների մոտ դիտարկվելով Նիդրի պաշտամունքը և այն ծիսակատարությունները, որոնք նվիրված են նրան, կարելի է առանձնացնել նրա էինական գործառույթները: Դրանք են.

- ա. բուսականության և հողագործության հովանավոր⁶,
- բ. ճանապարհորդների հովանավոր,
- գ. աղքատների և կրոնաաբաշտների հովանավոր⁷:

Անշուշտ կան մաև այլ հատկանիշներ՝ այս կամ այն ժողովրդի մոտ (ինչպես երիտասարդների կամ սիրահարների հովանավոր, պաղաքեղության հովանավոր), սակայն սրանք տեղային առանձնահատկություններ են: Այն նարզին, թե աղյուք Նիդրը իսլամական ավանդույթում իր տեղը գտած հեթանոս աստված է, թե Արաբական աշխարհին հայտնի է դարձել միայն իսլամի քնդումուսից հետո, և հետևաբար անցել մյուս մուսուլման ժողովուրդներին, միանշանակ դժվար է պատասխան տալ: Ակնհայտ է մի քան, որ այսօր այս պարզունակ թվացող պաշտամունքը ծայրաստիճան տարածված է մուսուլմանական երկրներում և դեռևս մամբամասն ուսումնասիրության կարիք ունի:

Այստեղ խնդիր է դրված ներկայացնել պաշտամունքի դրսևորումներն ու առանձնահատկությունները, անդրադառնալ նրա էիմենական գործառույթներին, դիտարկել սույն պաշտամունքի այս կամ այն դրսևորումը նախ արարական, ապա նաև Առաջավոր Ասիայի այլ ժողովուրդների մոտ: Այնատեմանում օգտագործվել են մի շարք ռատմնասիրություններ, ինչպես նաև սկզբնաղբյուրներ: Կարևորագույն աղբյուրների շարքում կարելի է նշել Ղուրանը՝ իր մեկնաբանություններով, ու հաղխաները:

HASMIK TOVMASYAN (YSU)

THE IMAGE OF *KHIDR* IN THE NEAR-EASTERN BELIEFS

As in other monotheistic religions, in Islam too, apart from the beliefs and ceremonies of the official church, there exist, on the level of folk beliefs, numerous saints and rituals related with their worship. Oftentimes, these are the avatars of gods or spirits, which existed before the advent of Islam, and then were adapted by the Muslims, be they originally Christian, Judaic, or pagan. Very often, however, it is very difficult to trace the origin of such saints in the previous religions. One of the reasons for this is that the Orthodox Islam is not very much in favour of such expressions of religiosity, and hence, many rituals and beliefs connected to a particular figure have remained exclusively the domain of the private life of a given community, being thus very difficult to study for people from outside.

The present work attempts to elucidate the image of *Khidr* in the Near Eastern folk beliefs and identify its main features common among all the peoples of the region. The study of this figure has shown that they all share the most important features of this saint; according to these, *Khidr* is a) the patron of agriculture and plants, b) the protector of roads, and c) the protector of the poor and the pious. This suggests that the worship of this saint must have a common origin in all these countries, having initially been, judging from his functions, a pagan deity. However, the state of contemporary science does not allow us so far to give a definitive answer to this question, leaving the problem of the provenance of this cult still subject to further research.

ՄԱՆՈՔԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Голыдциер И., Культ святых в исламе, Москва, 1938; Басилов В., Культ святых в исламе, Москва, 1970.
2. Süu Walker W.S., Uysal A.E., An Ancient God in Modern Turkey: Some Aspects of the Cult of Hızir, *The Journal of American Folklore*, vol. 86, No. 341 (Jul-Sep), 1973, p. 287.
3. Khidr կամ el-Khadir անվանումները հանգում են արարերին kha-di-ra արձատիս, որը նշանակում է կամայ, կամալոդ ընծի (տե՛ս Баранов Х.П., *Арабско-русский словарь*, М., 1996):
4. Süu Krasnowolska A., Some Key Figures of Iranian Calendar Mythology (Winter and Spring), Krakow, 1998: 121-161; Басилов В., Культ святых в исламе, М., 1970, с. 10-40.
5. Արդին իսկ անունը ցույց է տալիս կապը ըստականության և ընկրյան հետ: Հատկանշական է, որ Արարական թնրակզում պաշտվող աստվածները հաճախ անվանվում էին իրենց ռնեցած գործառույթների անուններով, ինչպես՝ Dhu Samawi, Dhu Ghaba («Երկնի տիրակալ», «Անտառի տիրակալ»):
6. Wensinck A.J., "el-Khadir", *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed.; Wiener A., *The Prophet Elijah in The Development of Judaism /Depth-Psychological Study/*, London, 1980; Bussel F.W., *The Persistence of Primitive Beliefs in Theology: A Study in Syrian Syncretism, 'Ali, Elyun, El, Helios and Eliyah"*, *Folklore*, 28, No. 3 (Sep.), 1917: 279-294.
7. Մասնագրասպես՝ Al-Th'alibi, *Qisas al-sabiya*, Cairo, 1290; Al-Tabari, *Bayan fi Tafsir al-Quran*, Cairo s.a.; Сажих Аль-Бухари, *Мухтасар*, Москва, 2003.

ԽԱՆՁԱԴՅԱՆ ՄԱՐԻԱՄ (ԱԻ)

ԻՍՈՒՎԱՅԻ ԱՐՔԱՅԻ և ԽԵԹԱԿԱՆ «ՄԵԾ ԱՐՔԱՅԱԳՍՏԵՐ» ԴԻՆԱՍՏԻԱԿԱՆ ԱՄՈՒՄՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հուլիանի բեմամ Ք.ա. 13-րդ դարի խեթա-խառվական հարաբերություններն են, մասնավորապես խեթական և խառվական արքայադոմերի միջև առկա ազգակցական կապերը: Ինչպես հայտնի է, խեթական արքունիքը տարբեր պետությունների և իշխանությունների հետ խնամիական կապերի հաստատումն օգտագործում էր որպես իր քաղաքական շահերի առաջխաղացման հարմար միջոց: Կախյալ արքաների սրբազայում դա ապահովում էր տվյալ պետության արտաքին կողմնորոշման խեթամետ ուղղվածությունը, ամուսնական պայմանագրերը սովորաբար ենթադրում էին նրանց պարտավորվածությունը հետագայում գահը փոխանցել խեթական արքայադստեր ժառանգին¹, ինչն էլ բնականաբար ավելի էր նպաստում տվյալ երկրում խեթական ազդեցության ուժեղացմանը:

Նման հարաբերություններ առկա էին նաև կարևոր ռազմաքաղաքական դերը զբաղեցնող Իսուվայի և Խեթական պետության միջև: Ըստ Ա. Քոսյանի, արքայատոհմերի միջև ազգակցական կապերի ձևավորման ժամանակազրույցն էր սահման կարելի է համարել Իսուվայի նվաճման շրջանը Ք.ա. 15-րդ դարում²: Այդ կապերի վերաբերյալ ավելի մանրամասն տեղեկություններ պահպանվել են Ք.ա. 13-րդ դարի խեթական աղբյուրներում, որոնք խոսում են խեթական արքայադստերից մեկի՝ Կիլուշխեպայի Իսուվայի արքայատոհմի անդամ լինելու մասին:

Այս արքայադստեր անունը դիցանվամակերտ է: Անվան առաջին մասի՝ *kel(i)š-* (նաև *kel-/keli-/keidi-/kelum-*) մասնիկի իմաստը մինչ այժմ հստակեցված չէ, ամենայն հավանականությամբ, այն նշանակում է «զավզավ», «զավ վիճակի մեջ լինել»³: Անվան երկրորդ մասը – խալդեական առասպելաբանության աստվածուհիներից մեկի՝ *Hebat* աստվածուհու անունն է⁴: Այսպիսով, Կիլուշխեպա անունը կարող է տուրգաբանամանվել հետևյալ կերպ. «Հեբաթ (աստվածուհու զորությամբ) լավ լինել» կամ «Հեբաթն իմ քարոթությունն է»:

Կիլուշխեպան աղբյուրներում հանդես է գալիս որպես DUMU.SAL.GAL⁵ կամ որպես DUMU.MUNUS.GAL - «մեծ արքայադուստր»⁶: Այս տիտղոսը խեթական արքայադստերի կարգացանկում ամենարարժեք տեղն է զբաղեցնում: Ենթադրվում է, որ այս տիտղոսն էին կրում «առաջին կնոջ դստերը», տվյալ դեպքում՝ Խաբուսիլիա III-ի և Պուդուխեպայի դստերը⁷:

Ուսումնասիրողները տարակարծիք են այն հարցում, քե Կիլուշխեպան Պուրոխեպայի դուստրն էր, քե՛ քույրը: Հօգուտ Պուրոխեպայի դուստր լինելուն արտահայտվել է Թ. վան դեն Հոուտը, փաստարկելով, որ Կիլուշխեպայի որդու՝ Էլի-շարրումայի և Թուղխալիյաս IV-ի միջև ամուսնացն մեկ սեքնդի տարբերություն կա, և ավելի ճիշտ կլինի Կիլուշխեպային դիտել որպես Պուրոխեպայի դուստր, այլ ոչ քե քույր⁸: Եւյն կարծիքին է Հոուինք քեն Քեյթը⁹: Նշենք, սակայն, որ այս դարաշրջանում ամուսնական տարիքը քավականին ցածր էր, և չէր բացառվում մի կողմից փոքր քրոջ, մյուս կողմից՝ ավագ քրոջ ողորմ միջև ենթադրվելիք տարիքային հավասարությունը: Հետևաբար, չենք կարող Էլի-շարրումայի և Թուղխալիյաս IV-ի տարբեր սերունդներին պատկանելու փաստից հետևություններ անել նրանց միջև առկա տարիքային տարբերության մասին: Ինչնից, ուսումնասիրողներն ավելի հավանաբար են կարծել, որ Կիլուշխեպան է Նաթուսիլիս III-ի և Պուրոխեպայի «ենն արքայադուստր» տիտղոսը կողո դատրերից մեկը, որը կնություն է տրվել Իսուվայի արքային:

Նրա ամուսնու անվան հետ կապված կան որոշակի տարակուսանքներ: Քորուբոսեփի կնիքների արձանագրությունները վերծանելով՝ Հ. Գյուսեքոբը կնիքներում [...] Sarrumma և Կիլուշխեպա ամուսնների մեկտեղ հանդես գալու փաստից եզրակացրել է, որ այս երկու կնիքներում խոսքը կարող է գնալ Ari-Sarrumma-ի մասին¹⁰, որը Ուլմի-Յեշուբի պայմանագրում հիշատակվում է որպես Իսուվայի արքա¹¹: Այս քննության պայմանագրերի կնքման ժամանակ վկա կարող էին լինել միայն արքայական տան անդամները, կամ արքայատան հետ խնամակցական կապեր ունեցող անձինք¹²: Այս համատեքստում պատմական Իսուվայի տարածքում հայտնաբերված կնիքները միանշանակորեն պետք է պարունակեն Ari-Sarrumma անունը¹³: Սակայն, Ari-Sarrumma անվան հետ մեկտեղ Կիլուշխեպայի մանվան մասին պատճառ արձանագրություններում (KUB 40-80-1, 2 ACH 297/ և KUB XL 90 ACH 295/) վկայված է մահ Ali-Sarrumma անձնանունը: Դատական այս արձանագրությունների համադրությունը¹⁴ ուսումնասիրողների շրջանում տարակուսանք է առաջացրել Կիլուշխեպայի ամուսնու անվան վերաբերյալ: Մենք, առավել համոզիչ համարելով Ari-Sarrumma անվան օգտին ընդվզ փաստարկները, գտնում ենք, որ Ali-Sarrumma անվան ի հայտ գալն ամենայն հավանականությամբ պետք է համարել խեքերեն լեզվում առկա ռ/ փոխանցման հետևանք: Նշենք մահ, որ Ali + Sarrumma անվան առաջին մասը որևէ կերպ չի տու գաբանվում, մինչդեռ Ari-Sarrumma անունը կարող ենք ստուգաբանել խուրիքերեն *ari-* տալ¹⁵ և Sarrumma անունների համադրությամբ. «Յեշուբի/Շարրումայի» տրված¹⁶:

Հոուինք քեն Քեյթը հաշվի առնելով այն փաստը, որ Թուղխալիյաս IV-ը իր գահակալության առաջին շրջանում Կիլուշխեպայի որդի էլի-շարրումայի ժամանակակիցն էր, գտնում է, որ այս ամուսնությունը պետք է որ

տեղի ունեցած լինեք Խաթուսիլիա III-ի գահակալման կեսերին, մոտավորապես Ք.ա. 1258 և 1244 թվականների միջև¹⁷։ Ավելի ստույգ տարեթիվ որոշելու համար երե ընդունենք, որ Էլսիլի-շարրումման 1234 թվականին Նիխրիայի ճակատամարտին մասնակցելու համար գոնե 16 տարեկան պետք է լինեք, ապա կարող ենք ավելի կոնկրետացնել ամուսնության տարիները 1358-1350 թվականների միջակայքում։ Կիլուշխեպայի մահվան մասին վկայող վերոհիշյալ դատական արձանագրությունների համադրումը բույլ է տալիս փաստել, որ Կիլուշխեպայի մահը տեղի է ունեցել Արի-շարրումայի գահակալման վերջին շրջանում՝ 1240 և 1235 թվականների միջև։ Երե ենթադրենք, որ Թուղխալիյասն Արի-շարրումային գահընկեց է արել մինչև Նիխրիայի ճակատամարտը 1234/3թ.¹⁸, քանի որ այս ճակատամարտի հետ կապված արդեն հիշատակվում է Էլսիլի-շարրուման, ուրեմն Արի-շարրումայի ապստամբությունը պետք է որ տեղի ունեցած լինեք մի երկու տարի առաջ՝ 1238-1235թթ. միջև, այսինքն անմիջապես Թուղխալիյաս IV-ի գահակալումից (մոտավորապես 1240-1220թթ.) հետո։ Այս փաստերը համադրելով, կարող ենք առաջարկել եղևքերի հետևյալ հաջորդականությունը.

ա. Իր գահակալության սկզբնական շրջանում Արի-շարրումման լոյալ վերաբերմունք է ցուցաբերել խեթական արքունիքի նկատմամբ, ինչը պայմանավորված էր նրա՝ Խաթուսիլիա III-ի փեսա լինելու հանգամանքով։ Հավանաբար այս փուլին են վերաբերում «Պուղալխեպայի աղոթք-խոստումները՝ ուղղված «Խուսվայի արքայորդու»՝ ենթադրաբար Էլսիլի-շարրումմայի առողջացմանը¹⁹։

բ. Իր գահակալության հաջորդ փուլում, հավանաբար 1240 թվականից հետո, Արի-շարրումման որոշ գործողություններ է ձեռնարկել՝ ուղղված խեթական տերության, կամ, ավելի ճիշտ, կառավարող արքայի դեմ, ինչով էլ բացատրվում է նրա ամձի հիշատակումներն իր համար աննպատակ դատական արձանագրություններում և մամակներում։ Երե ճիշտ համարենք Ali-Sarrumna և Ari-Sarrumna անունների նույնականությունը, կարող ենք եզրահանգել, որ Արի-շարրումման ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն ասպարեզից հեռացրել է իշխող արքային՝ Թուղխալիյասին նվիրված կնոջը, ինչին էլ հետևել է նրա՝ Թուղխալիյասի դեմ արքայազն Խեշնիի դավադրության մեջ ներգրավվելն ու գահընկեց արվելը։ Առավել հստակ պատասխան տալ անհմար է փաստերի սակավության և այս տեքստերը ժամանակագրորեն ճիշտ տեղաբաշխելու անհնարինության պատճառով։ Արի-շարրումմայի նման կեցվածքը միգուցե բացատրվում է նրանով, որ Խուսվայում հավանաբար ձևավորվել էր կամ վաղուց առկա էր հակախեթական տրամադրությունների մի ալիք։ Վասալ այս պետության խիստ կարևոր ռազմաքաղաքական դիրքն ու ճշմարտությունը և 13-րդ դարում հարևան Ասորեստանի հզորացումը ստիպել էին խեթական թագավորությանը գործադրել ամեն ջանք՝ Խուսվան

ազդեցության իր ուղղորտում պահելու համար, արքա Արի-շարրունմային կնության էր տրվել իր կարգավիճակով ամենաբարձր կարգի արքայադստրներից մեկը: Բայց և այնպես, յմայած որ այս ամուսնությունը լրացուցիչ մինչդիմաստիական օղակ ստեղծեց Իսուվայի և Խեթական թագավորության փոխադարձ և տարաբնույթ կապերի շղթայում, այն ամբողջությամբ չկարողացավ բացառել Իսուվայում առկա հակախեթական տրամադրությունները, որոնց հետագա զարգացման համար լրացուցիչ խթան համընթացավ Թուղխալիյաս IV-ի գահակալման սկզբնական շրջանի քաղաքական ճգնաժամը:

MARIAM KHANZADYAN (IOS)

THE DYNASTIC MARRIAGE BETWEEN THE KING OF ISUWA AND "GREAT PRINCESS" KILUSHEPA

The article deals with the dynastic marriage between royal families of the Hittite Empire and the Kingdom of Isuwa in the 13th century B.C. The marriage of Ari-Sarrumma with such a high-ranked Princess Kilusheba, the daughter of Hattusilis III and Queen Puduheba, constituted closer relations between the Hittite court and the King of a vassal-state Isuwa, which were situated in the most strategic areas of the Empire itself. But this marriage itself did not mean that the Hittite Empire had an absolute hegemony over the Kingdom of Isuwa in the second half of 13th century B.C.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Bryce T., *The Hittite Kingdom*, Oxford, 1999, p. 51.
2. Քոսյան Ա., Իսուվյան (Օուփըլ) մ.թ.ա. XIII – XII դարերում, ՊԲԳ, թիվ 1, 1997, էջ 179:
3. Laroche E., *Glossaire de la langue hittite*, RHA, tome XXXIV, 1976, p.143.
4. Хачикян И., *Хетат*, МНМ, II, с. 586.
5. Այս տիտղոսի վերաբերյալ տես De Roos J., *Who was Kilushepa?*, JOL, 1985-1986, p. 76-77.
6. Որոշ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ DUMU.MUNUS.GAL տիտղոսը թարգմանվում է նաև որպես «արքայի կին, որը չի թագավորում որպես Տավանանմա», փաստարկելով, որ այս

տիտղոսով հանդես եկող արքայադստրերը կամ արդեն թագուհի էին, կամ մոտ ազգայում պատրաստվում էին թագուհի դառնալ: Sbu Philo H.J. Houwink ten Cate, *The Hittite Dynastic Marriages of the Period between ca. 1258 and 1244 B.C.*, *ANF*, 23, 1996, pp. 48-50.

7. Philo H.J. Houwink ten Cate, *op.cit.*, p. 52.
8. Th.van den Hout, *Der Ulmitešub-Vertrag Eine prosopographische Untersuchung*, Wiesbaden, 1995, p. 126.
9. Philo H.J. Houwink ten Cate, *op. cit.*, p. 48.
10. Güterbock H.G., *Hittite Hieroglyphic Seal Impressions from Koructepe*, *JNES*, 1973, No. 1-2, pp. 139-141.
11. Քոսյան Ա., Մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեոնաշխարհը, Երևան, 1999, էջ 73:
12. Ըստ պ.գ.դ. Արամ Քոսյանի բանավոր հաղորդման:
13. Քոսյան Ա., Խուսվան (Շուկրը) մ.թ.ա. XIII – XII դարերում, էջ 178-179: Նաև տես Քոսյան Ա., Մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեոնաշխարհը, էջ 73:
14. Riemneider K.K., *Ol.Z.*, 70, 1975, p. 260; Klengel H., *Or.Ant.*, 15, 1976, p. 88, Archi A. – Klengel H., *AF*, 12, 1985, p. 61.
15. Laroche E., *RHA*, tome XXXIV, 1976, p. 52.
16. Šarruma աստծո անունն է, որը խուրրիական դիցաբանությունում հանդես է գալիս որպես Թեշուրի և Հեբաթի որդի, բարձմանարար՝ «Թեշուր աստծո ցլիկ/որդի» (Ханкян И., Хебат, МНМ, том II, с. 586); Laroche E., *Glossaire de la langue hittite*, *RHA*, tome XXXV, 1977, p. 218.
17. Philo H.J. Houwink ten Cate, *op.cit.*, p. 53.
18. Քոսյան Ա. Մերձավորարևելյան ճգնաժամը և Հայկական լեոնաշխարհը, էջ 73:
19. De Roos J., *Who was Kilušepe?*, *JOL*, 1985-1986, p. 81.

ՀՄԱՅՈՒԿՅԱՆ ՀԱՍՄԻԿ

(ԱԻ)

ՍՈՍՆԱՆՎԵՐ ԱՆՈՒՇԱՎԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՈՒ ԽՈՒՌԻՍՎԱՆ ՋՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐԸ

Սոսանվեր Անուշավանի մասին տեղեկություններ պահպանվել են Խորենացու «Հայոց պատմության» Արա Գեղեցիկին և Շամիրամին մվիրված առասպելաչափերում: Սոսանվեր Անուշավանը Արայան Արայի (Կարդոսի) որդին էր և համապատասխանաբար Արա Գեղեցիկի բողո: Արա Գեղեցիկ, Արայան Արա և Սոսանվեր Անուշավան եռյակը գործառույթային առումով շատ մտածում է դյուրեղյակ եռֆունկցիոնալ միասնությանը, որի գլուխ կանգնած Արա Գեղեցիկն օժտված է գլխավոր աստծուն քննորոշ հատկանիշներով (պտղաբերության, մեռնող-հարություն առնող աստծու, ամրաշխարհի, ինչպես նաև ռազմի գործառույթներով), այսինքն նա բազմաֆունկցիոնալ քնույթ ունի: Արա Գեղեցիկի որդին՝ Արայան Արան, այս համակարգում ռազմական գործառույթի ներկայացուցիչն է, իսկ երրորդ՝ պտղաբերության գործառույթի կրողը դառնում է Արայան Արայի որդի Սոսանվեր Անուշավանը: Ըստ Խորենացու, նրա պաշտամունքը կապված էր սուսի ծառի հետ (ծառերի պաշտամունքը հին աշխարհում ամենուր կապվում էր երջույլ ֆունկցիայի աստվածությունների հետ):

Սոսանվեր Անուշավանը որպես երրորդ տիպի աստվածություն համարժեք է Մասնա Շներ էպոսի Փոքր Միերին կամ «Վիպասանքի» Արտաշեսի և Մաքենիկի որդուն՝ Արտավազդին: Նրա մասին, բացի վերը նշվածից, Խորենացին հայտնում է, որ Սոսանվեր Անուշավանը կարողանում է Նինվասից կան Չամեսից՝ Շամիրամի որդուց, քարեկամների օգնությամբ հտ ստանալ նախ մեր երկրի մի մասի կառավարումը, հետո ամբողջ երկրի իշխանությունը: Առասպելից պարզ չէ, թե ո՞վ է Սոսանվերի մայրը, սակայն մեզ հայտնի է, որ նրա հորը՝ Կարդոսին, Շամիրամը Արա Գեղեցիկի նկատմամբ տաժաժ սիրո պատճառով կոչում է Արայան Արա և նշանակում է երկրի գլխավոր: Վերջինս պատերազմում զոհվում է Շամիրամի հետ: Փաստորեն Արայան Արան Շամիրամի դաշնակիցն էր ու զինակիցը, ինչը թույլ է տալիս առաջադրել վարկած, որ Սոսանվերի մայրը հնարավոր է Շամիրամը լիներ (այս միտքը հիմնավորող աչ փաստաթղթեր կերպովն ստորև): Հայտնի է, որ Շամիրամի կերպարը ծագում է Նինվեի Իշտարի կերպարից, իսկ վերջինս էլ՝ Նինվեի Շավուշկայից: Իշտարի կերպարը համադրելի է նաև կովկասյան ավանդազույցների կենտրոնական կերպարի՝ Մաքանի-Մաքանայի հետ: Օքիմակ, կարարդիմական հեքստուհու անունն էր Իշտար-Մաքանիջ:

Կովկասյան Մաքամնի համարժեքն է հայկական ավանդույթում պանդանված Արտաշեսի կինը՝ ալանների արքայադուստր Մաթննիկը⁶, որի որդին էր Արտավազդը (հիշենք վերը նշված Արտավազդի և Սոսանվերի համարժեքությունը, որպես երրորդ ֆունկցիայի ներկայացուցիչներ): Կովկասյան տարրերակներում Մաթամա-Մաթանի որդու անունն է օս. Սոսան, աջդ. Սոսրուկո, արխ. Մասրկվա, որոնք ծնվում են քաղից՝ Մաթամայի գետային արկածի հետևանքով: Օրինակ, աղբյուրական տարրերակում Մաթանիը գնառում լվացք անելիս՝ տեսնում է մյուս ափին ծերունի հովիվ Սոսին, որը ապշած նրա գեղեցկությունից, քեղմնավորում է առափնյա քարը. ծնված տղայի անունը դնում են Սոսրուկո: Կովկասյան տարրերակներում Սոսլան, Սոսրուկո և Մասրկվա (ըստ ժողովրդական առուգարանության նշանակում է Սոսի որդի⁷) համահնչյուն են Սոսանվերի անվանը: Նրա անունը համահնչյուն է մահ աղբյուրական առասպելներում առկա Սոուարդըչ աստծո անվանը, որը համարվել է ինչպես հողագործության, այնպես էլ անասնապահության հովանավոր աստվածություն⁸: Հավանականորեն մա կապված է եղել մահ արևի պաշտամունքի հետ⁹: Այսինով, համակարգելով վերը նշվածը, ստանում ենք հետևյալ համադրումները.

Արյամ Արա և Շամիրամ	Արտաշես և Մաթննիկ	Մաթանի և Սոս (աղբ.)
Սոսանվեր Անուշավան	Արտավազդ	Սոսլան /Սոսրուկո/ Մասրրկվա

Նկատենք մահ, որ Սոսանվեր նշանակում է «սոսու ընծայած» (կամ «սոսուն մվիրված»), իսկ կովկասյան Սոսլան, Մասրրկվա տարրերակներում նրանց անվանումները նշանակում են «Սոսի որդի», որոնք իմաստային առումով գրեթե նույնական են: Սոսանվերի անվան, «նվեր, ընծա» իմաստի հետ ուշագրավ զուգահեռներ կարելի է նկատել խոտի-խեթական ժայռից ծնված հեքոսի՝ Ուլիկումմինի մասին առասպելներում: Կումարքին՝ նրա հայրը, որ քեղմնավորելով ժայռը ծնում է Ուլիկումմին, խորհում է, թե ինչպես քաջցնի նրա զոյությունը մինչև նրա մեծանալը և, համոճելով նրան որպես զոնծա, նվեր» Իրսիրա աստվածներին, պատվիրում է առանկ որդուն դնելի Սև հողերը¹⁰: Սոսանվեր Անուշավանը իր ծնունդով չի կապվում ժայռի հետ, ինչպես կովկասյան առասպելների վերոհիշյալ հերոսները, կամ Ուլիկումմին, սակայն մա, ինչպես տեսանք, համարժեք է Փոքր Մեդին և Արտավազդին՝ ժայռում փակված հերոսներին:

Հաջորդ զուգահեռը հետևյալն է. Մաթամայի մասին կովկասյան առասպելներում առկա է գետի ափից Մաթամայի և հովիվ նրկխասությունը: Հայկական առասպելում Մաթննիկի և Արտաշեսի հանդիպումը ևս կայանում է գետի ափին: Այստեղ չկա քարի սյուժեն, սակայն առկա է նրանց քաժամող

գնաց և նրանց որդին է Արտավազը (որը համարժեք է Սոսանվերին, Մուլամին)։ Ուշագրավ զուգահեռ այս երկու՝ կովկասյան և հայկական սյուժեների հետ պահպանվել է նաև Ուլլիկումմիի երգի տարրերակում, երբ Նինվեի Շավուշկան՝ Նինվեի Իշտարը (որը համարժեք է Շամիրամին և Մաթամային) տեղեկանալով, որ Ուլլիկումմին կովելու է եղբոր հետ, գնում է ծովափ՝ երգով մեղմելու Ուլլիկումմիի սիրտը¹¹։ Այնուհայտ է զուգահեռը հայկականում՝ Արտաշեսի և Սաթենիկի երկխոսության, որում վերջինս խնդրում է ազատել գերված եղբորը։ Իսկ ժայռի մոտիվը ասկա է կովկասյան տարրերակում։ Փաստորեն հայկական առասպելում պահպանված «եղբոր համար խնդրելու մոտիվը» քաջակայուն է կովկասյանում։

Ա. Պետրոսյանի քանակոր հաղորդմամբ՝ Սոսանուրի առաջին saws¹² արմատը հնարավոր է, որ համարժեք է Շավուշկայի անվանը։ Ըստ Կ. Վելլեի՝ երբորը հազարամյակի վերջում Ուրի III դինաստիայի աղբյուրներում պահպանված է Շավուշկայի անվան sausa ձևը, որը հավանաբար կարելի է քաջատրել նրանով, որ Savuska անվան մեջ k/ga վերջավորությունը նվազեցուցիչ մասնիկ է, և նա կարծիք է հայտնում, որ Նինվեի Շավուշկան միաժուրվել է Նինվեի Իշտարի հետ¹³։ Այստեղից թխում է, որ Շավուշկայի անվան արմատը saus-ն է, որը կարելի է համարել Սոսանվերի saws քաղաղդիչի հետ։ Հետևաբար, հնարավոր չէ՝ արդյոք Սոսանվերի անունը մեկնարանել որպես «Շավուշկայի նվեր, ընծա», մի գուցե նաև որդի։ Մա լրացնում է վերը ներկայացված մեք կարծիքն այն մասին, որ Սոսանվերի ժայռը կարող է լինել Շամիրամը։ Ի դեպ, Ուլլիկումմիի մասին երգում եղբոր համար խնդրում է հենց Նինվեի Շավուշկան¹⁴։ Հետաքրքրական է, որ այս աստվածուհին գլխավորում է «բարեխղճան խտոխներին» դիցարանը, իսկ Կիցցու վատնայուն նա հանդես է գալիս արական աստվածությունների շարքում՝ կայծակնային թեշուրից, Կոմարբիից և Լայից հետո¹⁵։ Նինվեի Շավուշկան օժտված է նաև ռազմական հատկանիշներով¹⁶, որոնց հավանաբար հատուկ էին նաև Շամիրամին, որը զենվում է ռազմադաշտում։

Մեկ այլ հնարավոր զուգահեռ կարելի է նկատել Սոսանվերի անվան և խտոխ-միտամնիական հնդարիական աղբյուրատոհմի Պարսադատտարի որդի՝ Մաուշադատար (Մաուշադատտար) անվանման հետ (Ք.ա. XVդ. երկրորդ կես)։ Կարծիք է հայտնվել, որ վերջինս կարող է նշանակել հենց «Սոսանվեր»¹⁷։

Չփորձելով լեզվաբանորեն հիմնավորել այս տեսակետը՝ առենք միայն, որ Մաուշադատտար անունը չի ստուգաբանվում խտոխերենով և անվան երկրորդ՝ «դատտա» քաղաղդիչը ակնհայտ հնդիրանական է։ Ինտ ավելին, Նուզիից պահպանվել է մի նամակ, որտեղ Մաուշադատտարը Առաիկոսյի Իրիսիա բազավորին տեղեկացնում է Առաիկայում կատարված որոշ հողաբաժանումների և արդյունքում ծագած վեճերի մասին։ Եվ այս հարվածում նշվում է Մատավատի անվամբ դատավորի մասին, որը Մաուշադատտարի հանձնարարությանը պետք է կարգավորեր այդ խնդիրը¹⁸։

Սատավատի անունը ինն հնդկեքեքներում նշանակում է «ճշմարտացի, ճշմարտախոս», որ իմաստային առումով շատ համապատասխանում է վերոհիշյալ դատավորի կոչմանը, գործառույթին: Բացի այդ, Ա. Պետրոսյանը համարում է վերջը քննարկված կովկասյան Սաթանայի և հնդկական Սատյավատտի՝ Պարաշարա արքայի կնոջ կերպարները և այդ երկու առասպելների սյուժետային ընդհանրությունները¹⁸: Փաստորեն ոչ միայն Մաուշշադատտար անվանումն իր զուգահեռն ունի Սոսանվերի հետ, այլև նրա ուղարկված դատավորի անունը՝ Սատավատի, բացատրվում է սանսկրիտով և անվանապես համահունչ է հնդկական ավանդության գլխավոր հերոսուհու անվանը՝ Սատյավատիին, որն էլ իր հերթին համարժեք է կովկասյան Սաթանային և հայկական Սաթենիկին:

Եզրակացություններ.

ա. Սոսանվերի անունը համահունչ է կովկասյան առասպելների ժայռածին հերոսների՝ Սոսլան, Սոսրուկո, ինչպես նաև կովկասյան պոդարբերության Սոուսլըրը աստծո անվանը:

բ. Սոսանվերը, որպես երրորդ ֆունկցիայի մերկայացուցիչ, համարժեք է ժայռում փակված Արտավազդին և Փոքր Մհերին, ինչպես և կովկասյան ժայռածին հերոսներին:

գ. Ուտ վերակազմության՝ Սոսանվերի մայրը առասպելում կարող է լինել Շամիրամը:

դ. Սոսանվերի անվան *sews* արմատը հնարավոր է համարել Նինվեի Շավուշկայի անվան վկայված *seusa* ձևին: Նինվեի Շավուշկան հետազայի Նինվեի Իշտարն է, որ նախատիպ է հանդիսացել Շամիրամի կերպարի համար: Եվ Սոսանվեր կարող է նշանակել նաև «Շավուշկայի նվեր, ընծա»:

ե. Սոսանվերի անվան նուրբ բաղադրիչը իր զուգահեռն ունի խոտիական Ուլիկումմիի առասպելաչաբում, որտեղ ակնարկվում է նրան՝ որպես «նվեր» հանձնելու մասին (տե՛ս վերը): Մյուս կողմից, Ուլիկումմիի մասին առասպելը սյուժետային ընդհանրություններ ունի Արտաշեսի և Սաթենիկի ու կովկասյան ժայռածին հերոսների հետ:

զ. Սոսանվերի անունն իր զուգահեռն ունի Մրտաննիի հնդարիական արքայատոհմի Մաուշշադատտար բազավորի անվան հետ: Մրեևույն տեքստում ի հայտ է գալիս նաև Սատավատի դատավորի անունը, որը սանսկրիտով նշանակում է «ճշմարտախոս», իսկ անվանապես համահունչ է հնդկական առասպելի գլխավոր հերոսուհու՝ Սատյավատիի անվանը:

Ի մի բերելով վերոհիշյալ կապերը, կարելի է եզրակացնել, որ խոտիական Ուլիկումմիի, կովկասյան Սաթանայի և նրա որդիների, հայկական Արտաշես-Սաթենիկ և Արտավազդի, Արա Գեղեցիկ և Շամիրամի առասպելույթի հատկապես երրորդ հերոսի՝ Սոսանվեր Անուշավամի, հնդկական Սատյավատիի և Պարաշարայի մասին առասպելներում առկա են մի կողմից լեզվակերպարային և անվանակերպարային, մյուս կողմից

այրժնուային և կառուցվածքային ակնհայտ ընդհանրություններ, որոնք կարող են վկայել կամ այս առասպելների և նրանց գլխավոր կերպարների ծագման մեկ ընդհանուր աղբյուրի, կամ նրանց ձևավորման ընդհանուր միջավայրի մասին: Ձեռք և շրտեղ դա կարող էր տեղի ունենալ, այսօր միանշանակորեն չի կարելի ասել: Սակայն, Մառշաղառտարը, որն անվանապես համարժեք է Սոսանվերին, քաղաքորել է Ք. ա. XV դարի կեսին, իսկ մինչև Ք.ա. XV դարի վերջը, այսինքն Միտաննիի հնդարիական դիմաստիայի քաղաքության ժամանակաշրջանը, Միտաննիի Առաջավոր Ասիայի ամենահզոր պետությունն էր, քանզի նրա ազդեցության ոլորտում էին գտնվում Առափխան, Աշշուրը, Հյուսիսային Միդիայի երկրները, Կիցցուվատնան, Վերին Լեփրատի երկրները և Հայկական լեռնաշխարհի զգալի մասը³⁶:

Միզուցի հենց այս ժամանակաշրջանում էլ ձևավորվել են այս առասպելաբանության մախատիպերն ու այրժնուները, որոնց գլխավոր հերոսն է մայր աստվածուհին՝ իր ամուսնու կամ սիրեցյալի հետ և ժայռածին կամ երբորդ՝ պտղաբերության ֆունկցիան կրող հերոսը:

HASMIK HMAKYAN

(IOS)

SOSANVER ANUŠAVAN AND HIS HURRIAN AND NORTH CAUCASIAN PARALLELS

Father of Armenian History Movses Xorenac'i (V c. A.D) in his "History of Armenia" tells about *Sosanver Anušavan* – the son of Arayn Ara (Carios) and the grandson of Armenian deity Ara Ge'oc'ik (Ara the Beautiful).

The name of *Sosanver Anušavan* is consonant with names of stone-born heroes from North Caucasian mythologies – *Soslan*, *Adyge Sosrako* as well as of Caucasian fertility deity *Sousaraš*. *Sosanver Anušavan* as representative deity of Dumézil's third function is equivalent to *Artavazd* and *Pok'r Mher* (*Mher the Younger*) and the stone-born North Caucasian heroes. According to myth restoration, the mother of *Sosanver* can be *Šamiram* (*Semiramis*). The root of the Armenian "saws" can be compared with the form "sassa" of the name of *Šavufka* of Nineveh. *Šavufka* of Nineveh is *Ištar* of Nineveh of the later period that served as a prototype for *Šamiram*. *Sosanver* may be translated as "Šavufka's gift, endowment". The second compound of the name of *Sosanver* - *naver* – "gift, endowment" in Armenian can be composed with the Hurrian legend of *Ullikummi*, according to which it was delivered as a gift. On the other hand the legend about *Ullikummi* has similarities with Armenian myth of *Artašes* and *Satenik* and North Caucasian stone-born

heroes. The name of Sosaver also has its parallel with the name of Šuššadattar – a king of Mitanni's Indo-Aryan dynasty. In the same context it is also known that the name of a judge Satavata of the city Atillu which means "telling the truth" in Sanskrit is in accordance with the name of Indian myth about main female hero Satyawati.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրություններն ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանի, գլուխ է:
2. Այս ժառից ասավի ժանրամասն տե՛ս Հմայակյան Հ., Հայաստանի Պ.Մ.Մ.Ս.Ս. և Արա Գեղեցիկը, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIII, Երևան, 2004, էջ 381-394:
3. Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, գլուխ է:
4. Вальке К., Ти'амат-башти и богиня Ша(ш)уа(ш)а ниневийская, Древний Восток, 5, Ереван, 1988, с. 23-24.
5. Инал-ипа Ш.Д., Памятники абхазского фольклора, Сухуми, 1977, с. 52, прим. 1. Պետրոսյան Ա., Արաճի աստապելը հնդկությունական աստապելարանության համատեքստում և հայոց ազգածագման խնդիրը, Երևան, 1997, էջ 116:
6. Պետրոսյան Ա., Արաճի աստապելը..., էջ 112-116: Դալայան Տ., Հայոց փրակական Մարտիկի քաղցրի կերպարի ծագումնաբանության շուրջ, ՊԲՀ, քվ 2, 2002, էջ 191-213:
7. Нарты, адыгский героический эпос, М., 1974, с. 194.
8. Ардзинба В.Г., Нартский сюжет о рождении героя из камня, Древняя Анатолия, М, 1985, с.152.
9. Лавров Л., Донсламские верования адыгейцев и кабардинцев – Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований, М, 1959, с. 216.
10. Иванов В., Луна упавшая с неба. М. 1977, с. 128.
11. Haaz, V., Geschichte der Hethitischen Religion, Leiden-New York-Köln, 1994, S. 90; Hittite Myths, Translated by Harry Hoffner, Atlanta, 1991, p. 56.
12. Սոսանիթրի անվան «Սուս» արձանը մախապիս ունեցել է saws ձևը, քղ հնադարյան դարձել է sbe (տե՛ս նաև Дьяконов И.М., К вопросу о символе Халди, Древний Восток, Ереван, 1983., с. 190).
13. Вальке К., Ти'амат-башти, с. с. 23-24 и прим. 3.
14. Haaz V., Geschichte der Hethitischen Religion, S. 90; Hittite Myths, p. 56.
15. Diakonoff I.M., Evidence of the Ethnic Division of the Hurrians, Studies in the Civilizations and Culture of Nuzi and the Hurrians, in honor of E.R.

Lacheman. Edited by Morrison M.A. and Owen D.L., Wizona Lake, Indiana, Eisenbruns, 1981. p. 87.

16. Haas V., *Geschichte der Hethitischen Religion*, S. 352;
17. Այս կարծիքը քանավոր հայտնել է Ա. Դավթյանը: Թացի այդ, Ստուշյադատութ-Մտանկեր համապատասխանությունը չի կարելի դիտել որպես պատահական մեամություն, քանի որ քստ Ա. Մովսիսյանի Միտաննիի աքքայատոհմի և Հայկազուն մահապետների և աքքանների ցանկում առկա են մի շարք համապատասխանություններ, այդ թվում և անվանական, օրինակ, Պարատտանա-Պարնո, Վասաչատուտ-Վաչտակ (տես Մովսիսյան Ա., Միտաննիի աքքաները Հայկազուն մահապետների և աքքանների ցանկում, Երիտասարդ Արևիկագետների Հանրագիտական 20-րդ գիտական նոտաչքցանի թեզիսներ, Երևան, 1999, էջ 25-27):
18. Ավետիսյան Հ., Հայկական լեռնաշխարհը և Հյուսիսային Միջագետքի պետական կազմավորումների քաղաքական պատմությունը մ.թ.ա. XVII – IX դդ., 2002, էջ 37-39:
19. Պետրոսյան Ա., Արամի ատասպելը, էջ 111-112:
20. Ավետիսյան Հ., մշվ. աշխ., էջ 41:

ՂԱԶԱՐՅԱՆ ՌՈՔԵՐՏ (ԱԻ)

Հ-ԱՅԱՍՏ-ԱԶԶԻԻ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԻ ԸՈՒՐՁ (ըստ Մուրսիլիս II-ի տարեգրության)

Խերս-հայաստան ու զմայրաքաղաքական փոխարարերու-թյուններին վերաբերող տեղագիր տեքստերի տվյալների եկաման վրա հետազոտողները ընկնել են Հայաստ-Ազգիի ընդգրկած տարածքի և Հայկական լեռնաշխարհում նրա պատմաաշխարհագրական դիրքով պայմանավորված մշակակության հետ կապված խնդիրները:

Իր քազավորության 10-րդ տարում, Խաթթիի արքա Մուրսիլիս II-ը (Ք.ա. 1321-1295թթ.) սկսում է ուզվերք դեպի Հայաստ-Ազգի: Նա գրում է. «Հենց որ գաղումը քաղվեց, դեպի Ազգի երկիր երկրորդ անգամ ճանապարհի ընկա...»: Ինգալավա քաղաքում գորատես անցկացնելուց հետո խերսական արքան արշավում է դեպի Հայաստ-Ազգի: Հայաստացիները որոշել էին ցերեկը ճակատամարտ չտալ ու պատրաստվում էին զիչերը համկարծակի գրոնել խերքերի վրա: Իրագնել լինելով այդ մասին՝ Մուրսիլիս II-ը նրամայում է իր քամակին կազմ ու պատրաստ լինել զիչերային հնարավոր հարձակումները ետ մղելու համար: Այնուհետև խերքերը գրավում են «ծովի մեջ գտնվող» Արիպսա քաղաքը¹, որի բնակիչները հեռացել էին մոտակա լեռները: Արիպսան ավարի մատնելուց հետո Մուրսիլիս II-ը հպատակեցնում է մակ Դուզգամա հայաստական քաղաքը, որի բնակիչները դիմադրություն ցույց չեն տալիս: Խերսական արքան քաղաքը չի ավերում, միայն 3000 դուզգամացիների՝ որպես զինվորների, տանում է Խաթթի: Տարեգրությունն ավարտվում է հետևյալ բառերով. «Այնուհետև, Խաթթուսաս քաղաք եկա: Եվ Խաթթուսասում ձմեռեցի...»²:

Այսպիսով, Խաթթիի արքան իր գահակալման 10-րդ տարին անցկացրել է՝ արշավելով դեպի Հայաստ, արշավը սկսելով գարնանը և ավարտելով ձմեռամուտին:

Այս արշավանքի վերաբերյալ մասնագիտական գրականության մեջ տարբեր տեսակետներ են հայտնվել: Է. Խոտերն Արիպսան տեղադրել է Վանա լճի արևմտյան ափին՝ Կիզվամ-դաղ կոչվող վայրում, իսկ Դուզգաման՝ Դատվանի տեղում³: Նա ենթադրել է, որ Մուրսիլիս II-ն այդ արշավանքի ընթացքում հասել է մինչև Վանա լիճ: Իսկ Ն. Ադոնցը Հայաստայի աշխարհագրական դիրքը որոշել է Վերին Եփրատի եզրում: Ինգալավա, Արիպսա, Դուզգամա քաղաքները նա տեղադրել է Կուսմախա տանող

ճանապարհների վրա: Ն. Ադոնցն ամեալանական էր գտնում, որ Մուսիխյոյը հասել էր մինչև Վանա լիճ⁹: Գ. Ղափանցյանը համաձայն էր այն մտքի հետ, որ Հայաստան-Ազգին զտեղեցրել է Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան մասը՝ Փոքր Հայքի արևելյան և Բարձր Հայքի տարածքները: Նա կարծում էր, որ Արիպասն և Դուզգաման գտնվել են Հայաստան-Ազգիի արևելյան մասում՝ առավել անվտանգ ու հեռու խեղճական հարձակումներից՝ մերկայիս էրզրումի մոտ¹⁰: Ըստ Ե. Քասունու՝ Հայասան տարածվել է Արևմտյան Եփրատի ավազանից մինչև Վանա լիճ: Ինգալավա քաղաքը, որտեղից Մուսիխյոս II-ը սկսել է արշավանքը, նա տեղադրել է միջնադարյան Անգեղ քերդի տեղում, իսկ Արիպասն՝ Վանա լճի ափին՝ Դատվանի կամ Խլաքի մոտ: Դուզգամա քաղաքը Ե. Քասունին տեղորոշել է Մանազկերտի մոտ և հավանական է համարել, որ այն համեմատաբար է պետության մայրաքաղաքը¹¹: Հ. Մանանդյանը խեղճական արձանագրության մեջ հիշատակված Ինգալավան հին հայկական Անգեղ բնակավայրի հետ է համեմատել, իսկ Արիպասն տեղորոշել է Վանա լճի ափին: Այսինքն՝ նա նույնպես Մուսիխյոսի արշավանքի երթուղին հասցրել է մինչև Վանա լիճ¹²: Լ. Բարսեղյանը Հայաստան-Ազգին տեղորոշել է Բարձր Հայքում և Փոքր Հայքում՝ նրա հարավային սահմաններն անցկացնելով Իսուվայի տարածքով, որտեղ էլ (Խարբերդի շրջանում) տեղադրել է Արիպաս և Դուզգամա քաղաքները, իսկ Ինգալավան՝ Անգեղտուն գավառում¹³: Ս. Երեմյանը համաձայն չէր այն տեսակետի հետ, որ Հայաստան-Ազգին գտնվել է Վանա լճից հյուսիս և արևմուտք ընկած տարածքներում կամ Սև ծովի մերձպոստոսյան ափերին: Նա Հայաստան-Ազգի միության կենտրոնական շրջանները տեղորոշել է ամտիկ աղբյուրներում հիշատակված Սկիլիսենեում¹⁴: Ի. Դյակոնովն սկզբնապես Հայաստան-Ազգին տեղորոշել է Վերին Եփրատի ավազանում¹⁵, սակայն իր հետագա աշխատություններից մեկում առաջարկել է տեղադրել այն Սև ծովի հարավարևելյան ափերին: Ըստ նրա՝ Մուսիխյոսն, անցնելով Արևելապոստական լեռները, հասել էր Սև ծովի ափերը: Ի. Դյակոնովը նույնպես Դուզգաման մշել է որպես Ազգիի կենտրոն¹⁶: Ըստ Վ. Խաչատրյանի՝ Խարբիի արքան անցել է Սև ծովի հարավային ափերով, որտեղից նա հասել էր Ղուրթի գետի հովիտը և գորքի ստուգատես էր անցկացրել Ինգալավա քաղաքում (Ղուրթիի ստորին ավազանի միջնադարի հայկական Նիզալ գավառի տեղում), այնուհետև Ղուրթիի ավազանի կենտրոնական մասում գրավել Արիպաս և Դուզգամա քաղաքները¹⁷:

Այսպիսով, ուսումնասիրողների հիմնավորումները Մուսիխյոս II-ի արշավանքի և Հայաստան-Ազգիի նշյալ բնակավայրերի տեղադրման շուրջ կարելի է խմբավորել հետևյալ կերպ:

ա) Հայաստան-Ազգին գտնվել է Վերին Եփրատի, Վերին Գայլի ու Ղուրթիի ավազաններում, և Մուսիխյոս II-ի արշավանքի իրադարձությունները տեղի են ունեցել հիմնականում Բարձր Հայքի տարածքում:

բ) Հայաստան-Ազգին տեղորոշվել է Սև ծովի ափերին, և Խարբիի արքան,

անցնելով Պնտական լեռները, գրավել է Մև ծովի հարավ-արևելյան ափերին գտնվող Ազգի քաղաքները:

գ) Հայասա-Ազգին գտնվել է Վանա լճից հյուսիս և արևմուտք ընկած տարածքներում, իսկ Արիպաս քաղաքը տեղադրվել է Վանա լճի ափերին, և Մուրսիխա Ռ-ն արչավանքի ընթացքում հասել էր մինչև Վանա լճի ավազանը:

Հեղինակների մեծ մասը առավել հատակ ցույց է տվել Հայասա-Ազգի հատկապես արևմտյան սահմանները, որոնք անցնում էին հիմնականում պատմական Փոքր Հայքի կամ Բարձր Հայքի տարածքով, որտեղ Հայասա-Ազգին սահմանակցել է Խաթրիի հետ, իսկ Արևելապոնտական լեռներով կասկերի գեղերի հետ: «Մովի մեջ գտնվող» Արիպաս քաղաքը կարկավոր չէ Մև ծովի ափին փնտրել, քանզի շումերներն Ա.ԱԲ.ՅԱ գաղափարագիրը մշակակել է մահ լիճ: Մև ծովի ափերին այս քաղաքը չէր կառուցվել մահ այն պատճառով, որ այդ դեպքում խեղճը ստիպված պետք է անցնեին Արևելապոնտական լեռները, ինչը կհամարվեր կասկերի ռազմատենչ գեղերի հետ անխուսափելի բախման և, քացի այդ, տարեզրույթյան մեջ կնշվեր, որ խոսքը խեղճերին ծանոթ ծովի մասին է:

Դուրզամա քաղաքը խեղճական գորքը գրավել է Արիպասի նվաճելուց հետո, ուստի այս քաղաքները մոտ են գտնվել իրար: Այն հիշատակվել է մահ «Պախխուվացի Միտայի» խեղճական տեքստում¹⁴: Դուրզաման՝ որպես քնակավայր, գոյություն է ունեցել դեռևս Արևմտվանդաս I-ի օրոք (Ք.ա. XIV սկիզբ) և խեղճերի կողմից դիտվել է որպես դաշնակից քաղաք: Հայասայի աստվածների շարքում հիշատակվել է «Դուրզամայի Բաթրաի գ աստվածը»¹⁵: Այս վկայության հիման վրա դիտար չէ ենթադրել, որ Դուրզաման հանդիսացել է Հայասայի ոչ միայն քաղաքական, այլ մահ պաշտամունքային կարևոր կենտրոններից մեկը:

Պատմագրության մեջ կարծիք է հայտնվել, որ Ինգալավան Հայասա-Ազգի քաղաքներից մեկն է եղել և գտնվել է հին հայկական Անգեղ տուն գավառում, առաջադրվել են մահ այլ տեղադրություններ: Հարկ է նշել, որ Մուրսիխի տարեզրույթում չի նշվել, որ մահ անցել է Եփրատ գետը և առաջացել Իսուվայի տարածքով (հետագայի Մուսիքը), եթե ընդունենք, որ Ինգալավան գտնվել է Անգեղ տուն գավառում: Քաղաքն, ամենայն հավանականությամբ, գտնվել է հայասա-խեղճական սահմանային գոտում: Կարծիք է առաջադրվել քաղաքի տեղադրությունը Վերին Եփրատի ավազանում, որտեղից ճանապարհ էր քաջվում դեպի Հայասա-Ազգի պետության խաղաղը:

Խեղճերը դեռևս Մուսպիլիպիտմաս I-ի օրոք (Ք.ա. 1344-1322թթ.) իրենց վերահսկողությունն էին հաստատել Իսուվայի, Կումմախայի (Մերկայիս Կեմախ) և Մուխապայի տարածքների վրա: Մուխապան տեղորոշվել է Իսուվայի հարևանությամբ և սահմանակից է եղել Հայասային, որտեղ և գտնվել են Լախաս լեռները (կամ լճը): Հավանաբար, այս լեռներն Իսուվայից հյուսիս-արևելք են գտնվել (Վ. Խաչատրյանը կարծիք է հայտնել, որ Լախաս լեռները

մերկայես Բյուզանդա կամ Հայկական Պար լեռներն են¹⁴⁾:

Ժամանակաշին առումով արշավանքը քավականին ձգվել է, հաշվի առնելով նաև այն, որ խեթական բանակը գրավել էր ընդամենը երկու հայաստական քաղաք, որից մեկն անձնատուր էր եղել: Մուրսիլիսն այդ ընթացքում Բարձր Հայքի տարածքից կարող էր հասնել մինչև Վանա լճի ափերը, որտեղ և գտնվել է «ծափի մեջ գտնվող» Արխադան: Կարելի է հաշվի առնել նաև, որ արշավանքի ընթացքում և մինչև Արխադա հասնելը որևէ ոսգմական բախում տեղի չի ունեցել խեթական և հայաստական ուժերի միջև: Այսինքն, խեթերն իրենց վերահսկողության տակ գտնվող Բարձր Հայքի և Օռնիքի տարածքներից կարող էին հասնել մինչև Վանա լճի ավազան: Սակայն, խեթերն այդ արշավանքի ժամանակ Բառվաշի տարածքով չեն շարժվել: Հարավից Հյուսիսային Միջագետքի կողմից շարժվելու դեպքում պետք է նշվեր Ալզնն (հետագայի Աղձնիքի տարածքը), որը Մուրսիլիսի ժամանակ Ի-ի օրոք հիշատակվել է որպես առավել ազդեցիկ ուժ այդ տարածաշրջանում:

Այսպիսով, խեթական բանակը Արևմտյան Եփրատի վերին հոսանքների շրջանից շարժվել էր դեպի Վանա լճի ավազան՝ անցնելով Տուրուքերանի տարածքով, և Հայաստանի լեռնոտյանը այդ տարածքներում առավել հավանական է քվում:

ROBERT GHAZARYAN

(IOS)

ON THE ISSUE OF THE LOCATION OF HAYAŠA-AZZI (According to the Annals of Muršiliš II)

During the 10th year of Muršiliš II (1321-1295 B.C.), the king of Hatti, started a campaign into Hayaša-Azzi. The king of Hatti spent the whole year in Hayaša, from spring until early winter.

The campaign lasted very long if we take into account the fact that the army of Hatti invaded only two Hayašan towns, one of which surrendered. Including upon the territory of Upper Armenia, Muršiliš had an opportunity to reach the banks of Lake Van where Aripša - "the town in the sea" was situated. It was not difficult for the army of Hatti to get from Upper Armenia to the basin of Lake Van, especially, before reaching Aripša no military confrontation had taken place during the campaign of Muršiliš. This means that he could reach the Lake Van from the territory of Upper Armenia and Tsopk which were already under his control.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Keilschrifttexte aus Boğazköi (այսօրեւոր՝ ԿԵՅ), IV 4 III 57-58.
2. ԿԵՅ IV 4 IV 5.
3. ԿԵՅ IV 4 IV 40-41.
4. Forrer E., *Hajasa-Azzi, Sumerische*, № 9; 1931, p. 18-20.
5. Արեւց Ն., Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 45:
6. Կալանցի Դ., *Хайаса-колыбель армян*, Ереван, 1948, с. 59-63.
7. Քալուսէ Թ., Նախահայկանի Հայաստան, Պէրտը, 1950, էջ 76, 102-104:
8. Мамандян Я., *О некоторых спорных проблемах истории и географии древней Армении*, Ереван, 1956, с. 99-101.
9. Քարիւնդյան Լ., Նախա-Արդիի ու Երա ճի քանի քննակապարտի տեղադրման հարիւր չարք, ՊՐՀ, քիվ 3, 1963, էջ 310-311:
10. Երեւմյան Ս., Հայ ժողովրդի կազմավորման քերտքը, ՊՐՀ, քիվ 2, 1970, էջ 30-31:
11. Дьяконов И.М., Хетты, фригийцы и армяне, ПСБ, № 1, 1961, с. 333-368 (տե՛ս հոդվածում զիտեղծված քարտեզը):
12. Дьяконов И.М., *Предыстория армянского народа*, Ереван, 1968, с. 95-96.
13. Նաշտրույան Վ., Հայաստանի ճ. ք. տ. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 74-77:
14. Keilschrifturkunden aus Boğazköi, XXIII 72.
15. Forrer E., *Hajasa-Azzi*, *Sumerische*, № 9; 1931, p. 6.
16. Хачатрян В., *Восточные провинции Хеттской империи*, Ереван, 1971: 141; Արեւցի, Հայաստանի ճ. ք. տ. XV-VII դարերում, Երևան, 1998, էջ 58:

ON THE ISSUE OF THE LOCATION OF HAYASA (Introduction to the article of M. A. Azizyan)

During the 1970s and 1980s the issue of the location of the Hayasa-Azzi has been a subject of intense discussion among scholars. The article of M. A. Azizyan, published in the journal "Journal of Armenian Studies" in 1998, is a contribution to this discussion. The author's main argument is that the Hayasa-Azzi were located in the region of the Upper Euphrates, in the area of the present-day Iraq and Syria. This is based on a re-examination of the archaeological and historical evidence. The author also discusses the relationship between the Hayasa-Azzi and the Hittites, and the role of the Hayasa-Azzi in the Hittite Empire. The article is a valuable contribution to the study of the Hayasa-Azzi and the history of the Near East in the second millennium BC.

ՄԱՂԱԹԱՆ ԱՐՏԱԿ

(ՊԻ)

ՎԱՐԱՆՂԱՅԻ ՄԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վարանդա զավատի մեկըրոթյան տարածքը սկսվում էր Կարկառ գետից և տարածվում մինչև Քիչոս-Դիզախայտ լեռնագոտին: 17-րդ դարի սկզբից Վարանդա զավատի տիրակալներն էին Մելիք-Շահնազարյանները, որոնց իշխանամիտը Ավետարանոց քերականն էր: Սույն հողվածում ներկայացված է Վարանդայի մեկըրոթյան համատու պատմությունը:

Դուպյան իշխանական տոհմից սերված Գեղարքունիքի Մելիք-Շահնազարյանների տան ներկայացուցիչ Միրզաբեկը 17-րդ դարի սկզբին քնակություն է հաստատել Վարանդա զավատի Ավետարանոց գյուղում և այնտեղ սկիզբ դրել Մելիք-Շահնազարյանների տիրապետությանը: Սույն Միրզաբեկի Վարանդայի Ավետարանոց գյուղում հաստատվելու մասին Ս. Ջալալյանը գրում է. «Վերանորոգող մեծաշնն գիտաքաղաքիս եղև մելիք Միրզայրեզ որդի մելիք Մելիքբեկի, թո՛ղև Ապովայ տեսան Գեղամայ, եղրայր Շահնազարայ տեսան Գեղարքունոյ, քանզի ի գօրանալ Կովկասական ասպատակաց և յարձակիլ ի վերայ Տահանգին Գեղամայ ի թուին Հայոց ՌԱԱ /1582/, որպէս երևի ի տասյամակիրս այնք զաւատի թէ «ի փոխիլ Դուզիրաշին Տաղտամայ Լեկզին» որ գաւառս աւերեցաւ թվին ՌԱԱ-ին»: Այնուհետև սկիզբն եղև աւերանաց քարերիւր աշխարհին Գեղամայ. վասն որոյ և քնակիւր նորա աճապարեալ անկան յամուրս Արցախս և Գաղղմանայ, յայնժամ և Մելիքբեզ ընտանեօք իւրովք էջ ի զիւղն Աւետարանոց և սկիզբն արարեալ վերամտրոզեաց զսա և շքեզացոյց որպէս վայելն էր իւրումն փառաց և պատուոյ, յորոյ սերմնոց ելին այք հզորք և անուանիք, և եղին տիրապետոջ ալտոցիկ զաւառաց»¹: Հետագայում այս տեսակետը գրեթե մույմտությամբ մեջքերել է մահ Մ. Սմբատյանցը²:

Սակայն Կ. Տեր-Ալեքսյանը մերմել է Ս. Ջալալյանի առաջարկած 1582 թվականը, հիմնավորելով, որ թեև վերջինս «Միրզայ թեկի տեղափոխութիւնը Սորքից Վարանդայ եղած համարում է 1582 թուին, երբ Լեկզիք արշաւել աւերել են Գեղարքունիքը, և այն ժամանակից սկսուել է այդ գաւառի աւերումը և քնակելների ցիրուցան լինելը: Սակայն նորա յիշած արձամագոտութիւնը, որի հիման վրայ մա այդ թուին աւերուած է համարում Գեղամայ երկիտը, մենք ոչ մի տեղ չենք գտնում և տեսանք ընդհակառակն, թէ դեռ 1606 թուին ինչպէս չեն էր այդ գաւառը, կամ Միրզայ թեկի ձօր տունը: Այլ և Ծարեցու պատմելով սոսկալի սով էր այդ թուին Վարանդայում, և ուրեմն աւելի շուտ այնտեղից մարդիկ կփախչէին, քան թէ Միրզայրեկի պէս մի մեծատուն իշխան այնտեղ

կերպար: Շատ անկի հասանական է, որ նորա տեղափոխությունը կատարուած լինի նոյն 1603 թուին, երբ Մելիք-Շահնազարն էլ տոխարած էր Օսարում ապաստան գտնելը¹:

Գուցե վերջին վարկածի օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ պատմիչ Հովհաննեսիկ Մարեցին 1572-1600թթ. անցքերն ընդգրկող իր ժամանակագրության մեջ, ցնցող գույներով նկարագրելով Վարանդա գավառում 1579-1580թթ. տեղի ունեցած սովը², ոչինչ չի հատրդում նման մի տեղափոխության մասին:

Իսկ ահա 1603թ. տեղի ունեցած այդպիսի մի տեղաշարժի մասին վկայություն, իրոք, գտնում ենք Դավիթ Եպիսկոպոսի զրոյած հիշատակարանում. «Յօրժամ եղև գարուն, այս քարէմիտ և իմաստուն իշխանս պարոն Մելիք Շահնազարս, իմացտ զոյսս սրտից Օմար ազգին, հրաման արար երկրիս, թէ «եկայք մտցուք յամուրս, զի մի՛ լիցուք կոխան այլազգաց» և ինքն զմաց ի Օար և ի Տպլ: Եւ որք զհետ նորս զմացին, զերծան ի սրոյ և ի զերութենէ այլազգեաց»³: Հավանաբար այդ ժամանակ էլ Մելիք-Շահնազարի եղբայր Միրզաբեկը հաստատվել է Վարանդայի Ավետարանոց գյուղում, իսկ 1606-ին Իրանի Շահ-Աբբաս Ա-ի (1587-1629) հրամանագրով մեկը կարգվել այդ գավառում: Վարանդայի մեկընի պաշտոնում նրան հաջորդել է որդին՝ Մելիք-Քալի Ա-ը (Քաղբխան, Քաղբխան): Հայտնի է Իրանի շահ Սեֆ (1629-1642թթ.) կողմից 1633թ. նրան տրված հրովարտակը, որի պատճենը Ս. Լազրևից առանալով հրատարակել է Մ. Քարիստտարեանցը⁴:

Մելիք-Քաղուն Վարանդայում հաջորդել է որդին՝ Մելիք-Շահնազար Ա-ը: Այդ մասին ստույգ տեղեկություններ ենք գտնում Շահ-Աբբաս Բ-ի (1642-1666թթ.) կողմից 1646թ. նրան տրված հրովարտակում⁵: Մելիք-Շահնազար Ա-ը որպես Վարանդայի տիրակալ հիշվում է նաև 1673-ին, համաձայն Հերիեր գյուղի Ս. Գրիգորիս եկեղեցու արևմտյան դռան ճակատակալ քարին փորագրված արձանագրության⁶:

Մելիք-Շահնազար Ա-ին հաջորդել է որդին՝ Մելիք-Քաղիր կամ Քալի Բ-ը, որի գործունեության վերաբերյալ պահպանվել են որոշ վկայություններ: Այսպես, Գանձառարի կարողիկոս Եռայի Հասան-Ջաղալյանն իր պատմության մեջ, նկարագրելով լեզգիների արշավանքները, վկայում է, որ նրանք 1722թ. ապրիլին օսանցան Վարանդա երկիրը, նույնն (ավերն ու սպարը – ԱՄ.) սկսեցին այնտեղ անել: Մակայն սրանց «հաղիդ անունով մեկըը փութով ընդատաջ ուղարկեց մի քանի մարդու իր ընծաներով, փրկեց զերիների կեսն ու իր երկիրը»⁷:

Մելիք-Քաղիք Բ-ը հավանաբար 1730-ին արդեն վախճանված էր, որովհետև այդ բովականին Իրանի շահ Քահանասպ Բ-ի (1722-1732թթ.) հրովարտակով Վարանդայի մեկընի պաշտոնում նշանակված ենք տեսնում նրա եղբայր Մելիք-Հուսեյնին⁸, որը հայտնի է օսմանյան բուրքերի դեմ տարած մի քանի հաղթանակներով:

Մելիք-Հուսեփինին հաջորդել է նրա եղբայր Մելիք-Քաղու որդի Մելիք-Սիրզարեն Բ-ը, որի մասին շահագրգիռ քննարկում է հայտնի, այն էլ կապված էրամի Լադիբ շահի կողմից մահապատժի ենթարկվելու հետ (1744): Այսպես, 19-րդ դարի պատմագիր Սիրզա Յուսուֆ Լեյսենովն այդ մասին գրում է. «Լադիբ շահը նրանցից ոմն Սիրզարենի, հանցանք վերագրելով, սցարանով խեղամահ է անում»¹:

Լադիբ շահը իր հրամանով մահապատժի ենթարկված մելիքի փոխարեն Վարանդայի տիրակալ է նշանակել Մելիք-Հուսեփինի ավագ որդի Մելիք-Հովսեփին, սակայն նրա կրտսեր եղբայր Մելիք-Շահնազար Բ-ը, օգտվելով Լադիբ շահի սպանությանը (1747թ.) հաջորդած քառսից, սպանել է եղբորը, կտորել նրա ընտանիքը և իրեն հռչակել Վարանդայի մելիք: Նրա քաղաքական շնորհիվ է փախկառու սարգսլիմներին ցեղապետ Փամահ Ալին (մահ. 1762թ.) 1750-ականներին հաստատվել Արցախում:

1792թ. մահացած Մելիք-Շահնազարին հաջորդել է ավագ որդին՝ Մելիք-Ջուճշուղը (մահ. 1812թ.), որն իշխանության է եկել իր հոր աջակցությամբ կայացած Վարաքաղի խանության դեմ անհաջող պայքար ճղելու վճռակամությամբ:

Մելիք-Ջուճշուղին հաջորդած Մելիք-Խոդադադը (մահ. 1833թ.) Վարանդա զավառի վերջին տիրակալն էր: 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմից հետո Մելիք-Շահնազարյանների տան ներկայացուցիչները որպես տոհմիկն ազնվականներ մտան առանկան ժառանգությունների մեջ:

Մ. Մ. ԿՈՒՆՆԱՅԵՎ

Ստեփան ԷՄՆԱՆՅԱՆ, Մելիք-Հովսեփինի և Մելիք-Ջուճշուղի մահի մասին հարցազրույցի հիմնարկում, Երևան, 1997 թ. հունիսի 15-ին, Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչության կողմից: Երևան, 1997 թ. հունիսի 15-ին, Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչության կողմից:

ARTAK MAGHALYAN

(II)

THE MELIKDOM OF VARANDA

The Armenian history is rich in Melik (noble) families that are of great interest. For several decades (beginning from the 17th century up to the first quarter of 19th century), the representatives of these families led the national liberation movement. The most famous of them were Melik-Beglaryan of Gyulistan, Melik-Israelyan of Jraherd, Hasan-Jalalyan of Khachen, Melik-Shahozsaryan of Gegharkunik and Varanda, Melik-Eganyan (Melik-Avanyan) of Dizak and Melik-Aghamalyan of Yerevan. This article presents a brief history of the Melikdom of Varanda.

ՄԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ջալալեան Ա., Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, հ. Բ, Տիֆլիս, 1858, էջ 247:
2. Սմբատեանց Մ., Տեղեկագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի, Վաղարշապատ, 1896, էջ 810:
3. Տէր-Մկրտչեան Կ., Գօփեաներ և Մեյիք Եսանազարեանց, «Նիւթեր հայ մեյիքութեան մասին», պրակ Բ, Էջմիածին, 1914, էջ 133-134:
4. «Ճուարագո», Մարտա, 1859, տետրակ Գ, էջ 73-75, Պատմութիւն Առաքել Փարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896: 608-611, Մամբ ծանանակագրութեան մեր ժիւ-ժնիկ, հ.2, Երևան, 1956, էջ 242-244:
5. Տէր-Աւետիսեան Ա., Յուրակ հայերէն ձեռագրաց Նոր Ջուղայի Ամենաիրկէլե վանքի, հ. Ա, Վիեննա, 1970: 68, Հայերեն ձեռագրերի մէջ զարի կիչատակագրամներ (1601-1620), հ. Ա, Երևան, 1974, էջ 218, Հակոբյան Ա., Միմոնյան Հ., Դարեկանքի մտահայտ արժանագրութունը և Տպելե տեղագրութեան հարցը, ՊԻՀ, քիւլ 1-2, 1998, էջ 227:
6. Բարխուտարեանց Մ., Պատմութիւն Աղուամից, հ. Բ, Թիֆլիս, 1907, էջ 41-42:
7. Լեռ, Հայոց պատմություն, հ. 3, Երևան, 1946, էջ 500-501:
8. Բարխուտարեանց Մ., Աղուամից երկիր և դրացիք: Արցախ, Երևան, 1999, էջ 214, Լադայան Ե., Երկիր, հ. 2, Երևան, 1988, էջ 37:
9. Եռայի Հատան-Ջալալյան, Համառոտ պատմություն Աղվամից երկրի, Երևան, 1997, էջ 30:
10. Մատենադարան, Կարողիկեական դիվան, թղթ. 2ր. վավ. 173, պատմում:
11. Միրզա Յաւուժ Ներսեսով, Ելմարտացի պատմություն (յարգումնությունը բնագրից՝ Զ. Կոստիկյանի), Երևան, 2000, էջ 42:

ԱՄՆԱԿԱՅԱԿԱՆ

(II)

THE MELODY OF VANDAS

The melody of Vandas is one of the most beautiful and most characteristic of the Armenian people. It is a melody that has been passed down from generation to generation, and it is a melody that has been loved and cherished by the Armenian people for centuries. The melody of Vandas is a melody that has been loved and cherished by the Armenian people for centuries. It is a melody that has been passed down from generation to generation, and it is a melody that has been loved and cherished by the Armenian people for centuries.

ՀԱՅԿԱՅԱԿԱՆ

ՄԱՐՏՈՅԱՆ ԹԵՂՄԱՆԵ

(ԱԻ)

ԻՐԱՆՈՒՄ ԿԱՐՄԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ԲՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՍՏԱՏԵԼՈՒ ԸՈՐՔ

Իրանում Կարմելյան միաբանության գործունեությունը լուսարանող հիմնարար սկզբնաղբյուր է համդիսանում իրենից մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող, 1939թ. Լոնդոնում ամսագրում հեղինակի հրատարակած «Կարմելյանների տարեգրությունը Պարսկաստանում և պապական քարոզչությունը XVII-XVIII դարերում» աշխատությունը¹:

Սկզբնական շրջանում Կարմելյաններն իրենց գործունեությունն Իրանում ծաղկելի են ինչպես մահմեդականների, այնպես էլ քրիստոնյա բնակչության շրջանում: Սակայն, բնականաբար, իսլամական երկրում մահմեդականների շրջանում կաթոլիկ քարոզչությունը չէր կարող զրկարաց ընդունվել:

Հինք ընդունելով այն իրողությունը, որ բնակավայրերի հիմնումը Կարմելյանների համար Իրանում հաստատվելու և գործունեություն ծաղկելու կարևոր նախապայման էր, ամեղածելոտ է անդրադառնալ Իրանում Կարմելյանների հիմնած բնակավայրերին:

Կաթոլիկ քարոզիչները, ներթափանցելով Իրան, հաստատվել էին հենց «Վալանական աշխարհի աստղ» համարվող Սեֆյան արքայատոհմի մայրաքաղաքում², որի արդյունքում Կարմելյանների կենտրոնական բնակավայրը դարձավ Սպահանի մենաստանը: Այս իրողության հետաքրքիր լրացում է հայր Ֆաուստինի հետևյալ հիշատակումը. «Հավատացե՛ք, ո՞ր եվրոպայում ունեցած մեր մեծաթիվ մեմաստամներին և ոչ մեկը կիսով չավնույնիսկ հավասար չէ սրան»³: Եկեղեցին, որի շինարարական աշխատանքներն ավարտվեցին 1638թ., ուներ հինգ մատուռ և իր լավիկում գեղարվեստում էր Ավգուստինյանների (Օգոստոսյաններ) եկեղեցուն⁴: Հայր Վալերիուսի հավաստմամբ, տասնվեց տարվա ընթացքում միաբանության մատչանում զղանցված մկրտվածների թիվը գեղարվեստում էր յոթ հազարը, որոնցից (մկրտվածներից - Յ. Մ.) և ոչ մեկը ողջ չէր մնացել (հիմնականում մկրտվելու ցանկություն հայտնում էին այն հիվանդները, որոնք զսնվում էին մահվան սպառնալիքի տակ)⁵:

Փաստենք մահ, որ Սպահանում բոկոտն Կարմելյանները⁶ մկրտել էին հինգ պարսիկի, որոնք կաթոլիկությունը ընդունելու պատճառով ծանր

հայածանցների էին ենթարկվել մահմեդականների կողմից: Նրանց մարտիրոսության վերաբերյալ հաշվետվությունը հրատարակվել էր Հոտմուժ 1622թ, իսկ այնուհետև՝ քարգամանվել ֆրանսերեն⁷:

Կաթմեյլամները բնակություն հաստատեցին Հորմուզում, Շիրազում, Խաբըում, Բանդար-Աբրասում, Բուշեհրում, Համադանում, Նոր Ջուղայում:

Հատկանշական է, որ նրանց գործունեության մեթոդները, կապված կաթոլիկության տարածման հետ, քաղցածան էին և քաղցարնույթ: Օրինակ, հաստատվելով այս կամ այն բնակավայրում, միաբանության մեթոդայացուցիչները կառուցում էին եկեղեցիներ, մատուռներ, հիմնում էին դպրոցներ, բժշկական հիմնարկություններ, քարոզում էին, մկրտում և այլն:

Ամառակելի է, որ Հոտմի ուշադրության կենտրոնում հայտնվեցին հատկապես նորջուղայեցիները: Իրանահայ գաղթօջախում Նոր Ջուղան հանդիսանում էր հայկական լուսավորչական եկեղեցու բնական կենտրոնը (առաջնորդամիստ վայրն էր Ս. Ամենափրկիչ վանքը⁸):

Կաթմեյլամներն առաջին անգամ Նոր Ջուղա են մտել 1625թ, որոնց հաջորդել են Կապույիմյան, Հխուսյան և Դոմինիկյան կրոնավորները⁹: 1640-ական թվականներից քարոզիչներն ակնհայտորեն սկսում են կենտրոնանալ Ջուղայում Տուն հիմնելու գաղափարի շուրջ: Հայր Դոմինիկյանի Սպասհանից եղված նամակում այդ կապակցությանը ասվում էր.

«... Ինչ վերաբերում է Ջուղային, ապա կասեմ, որ ապաստիլքներն ամփոխարհիմեի կլինեն, մինչդեռ նույնքան դժվար է այնտեղ հաստատվելը: Եթե նույնիսկ ձեռք բերենք այնտեղ հաստատվելու արտոնագիր, ապա կրկին այդպիսիներն անորոշ կլինեն, որովհետև յուրաքանչյուրը զբաղված է իր սեփական հետաքրքրություններով...»¹⁰.

Կաթմեյլամները՝ ի դեմս հայր Էլիասի (Եղիա), Ջուղայում հաստատվելու թույլտվություն են ձեռք բերում 1683թ.: Եսե Սուլեյմանի հրովարտակի համաձայն, վերոհիշյալ հայրը Ջուղայում դպրոց բացելու և մատուռ կառուցելու, իսկ 1687թ. հոկտեմբերին՝ Տուն հիմնելու իրավունք է ստանում: 1691թ. միաբանների քանքերով «Մուրք պատրիարք» Էլիասի անունով մի նոր եկեղեցի է հիմնվում¹¹:

Հետաքրքրական են հայր Բաղթազարի տպավորությունները կապված Նոր Ջուղա այցելության հետ: Նա պատմում է, որ «եթե առաջին օրը Կաթմեյլամներն այցելեցին ջուղահայերին, վեթիմներս հյուրընկալեցին նրանց ու անչափ քարություն ցուցաբերեցին: Տասնհինգ օր հետո, երբ Հիսուսյան հայրերը Սարահան եկան, իսկ այնուհետև՝ Նոր Ջուղա, և երբ մեկ տարի անց այնտեղ ժամանեցին Կապույիմյանները, հասարակությանն այդքան շատ նվազացի կրոնավորների տեսնելով՝ մախ զարմանքից քար կտրեց, և ապա, շատ կարճ ժամանակ անց, մի վաթսրիկ քարձրացավ՝ առաջացնելով իրարանցում ողջ քաղաքում»¹²:

Կարմելյան հայրերը խաղաղություն և հանգստություն էին վայելում Նոր-Ջուդայում՝ քարեկամանալով հատկապես նրա քաղաքագլխի՝ Մարթեասի հետ¹³։ Մակայն, շուտով Նոր Ջուդայի ատաքնորդ Ստեփանոս եպիսկոպոսը հայտնում է պարսից տերությանը, որ քարոզիչները հայ ժողովրդի մեջ խռովություն են սերմանում և նրանց նպատակն է Իրանում լրտեսություն անել, ուստի խնդրում է փակել դպրոցները և խափանել քարոզչությունը։ Երբեմն էլ հայ հոգևորականությունը տերությանը տեղեկացնում էր, որ քարոզիչները բռն ջանկարություն ունեն կաթոլիկացնելու մահճեղակամներին։ Հայ հոգևորականության այդօրինակ վարքագծի դրսևորման ապացույց է քարոզիչներից մեկի մտավախությունն այն մասին, որ այդ պարագայում իրենք դուրս կվճռվեն ոչ միայն Նոր-Ջուդայից, այլև Իրանից¹⁴։

Երկար պայքարից հետո, ի վերջո, 1689թ. հայերը շածից երովարտակ ստացան, որով քանդեցին Կարմելյանների եկեղեցին։ Եւտով կաթոլիկ քարոզիչները փակել են տալիս Ստեփանոս եպիսկոպոսի տալարանը՝ պարսից տերությանը հայտնելով, թե իբր հայերը Ղուրանին հակառակ գրքեր են տպագրում¹⁵։

Հայերի վերաբերյալ, որպես քարոզիչների եպիսկոպոսների, քաղմիցս հանդիպում ենք «Կարմելյանների տարեգրությունում»։ Լճան օրինակներից է Կարմելյան կրոնավոր Մորիսի՝ Թավրիզից 1711թ. հղված նամակը, ուր քացահայտորեն ասվում է, թե հայերը քարոզիչների և ընդհանրապես՝ ճշմարիտ կաթոլիկների հարստահարիչներն են¹⁶։

Ընդհանրացնելով վերը շարադրվածը, հարկ է նշել, որ թեև Կարմելյաններն անկուտրում պայքար էին տանում հանում իրենց քարոզչական առարկության իրականացման, այնուամենայնիվ, ժամանակ առ ժամանակ կանգնում էին լուրջ խոչընդոտների առջև, որոնցից էին հանդիսանում, օրինակ, ֆինանսական խնդիրների առկայությունը, մահճեղակամների կողմից առկա ճնշումները, որոնք հանգեցնում էին Կարմելյանների բնակավայրերի կոռուսիոն, Իրանում տեղակայված տարրեր միաբանությունների միջև առկա մրցակցությունն ու պայքարը և այլն։

Այսուհանդերձ, Կարմելյանների գործունեությունը չի կարելի միանշանակորեն դիտել որպես քացասական երևույթ։ Լկատի ունենալով պատմական այն իրողությունը, որ քարոզիչների հարուստ գիտելիքների փոխանցումը, լեզուների իմացությունը, և այն հանգամանքը, որ նրանց քարզմանչական գործունեությունը նարատեց Եվրոպայի գիտական, գրական, դավանաբանական, փիլիսոփայական մտքի կարևորագույն նմուշներին ծանոթանալու (օրինակ, Ջոն Թադլեուսի կողմից Ավետարանի քարզմանությունը, հայր Փիթերի կողմից Ս. Թոմասի «Contra Gentes» կոչվող աշխատության ավելի քան յոթանասուն գլուխների քարզմանությունը և այլն¹⁷), խոսում է նրանց գործունեության նաև դրական նշանակության մասին։

TEHMINE MARTOYAN (IOS)

ON RESIDENCES ESTABLISHED BY THE CARMELITES IN IRAN

The Carmelite missionaries penetrating into Iran established residences in Isfahan, Hurmuz, Shiraz, Kharg, Bandar-Abbas, Bushihr, Hamadan, and New Julfa.

The paper analyses the established residences of the Carmelites in Iran. The Carmelites baptized five Persians in Isfahan who were persecuted by the Muslims. An account of the martyrdom of the five Persians baptized by the Discalced Carmelites in Isfahan was published in Rome in 1622 and translated into French.

The methods of activity of the Carmelites were different. For instance, in the residences they built churches, chapels, established schools, medical institutions, preached, baptized and so on.

The Carmelites entered New Julfa in 1625 and established themselves there in 1683. They were befriended by the headman of Julfa, whose name was Sarfraz.

Author attempts to demonstrate that the difficulties which confronted the mission and prevented it from progress in evangelization was not only Shi'ah fanaticism but also financial troubles, the competition and struggle of the different orders, etc.

ՇԱՆՈՑԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII-XVIII centuries, vol. I, II, London, 1939 (այսպիսով՝ "A Chronicle of the Carmelites").
2. Sb'w Դոկտր Լուիս Դե Բուր, Կարմելիտները Իսֆահան, 1673, Մ. Վ. Ս. Գրք. Ս. Գրք.
3. Семенова Л.А., Орден кармелитов как орудие проникновения европейцев в Иран, Ближний и Средний Восток, Москва, 1962, с. 95.
4. Sb'w "A Chronicle of the Carmelites", h. II, էջ 1033.
5. Նոյն տեղը, հ. II, էջ 1039:
6. 16-րդ դարի վերջին տրոհվում է միաբանությունը, որի խառապահանք հետևողները պատմության մեջ մնում են որպես «բոկոտոն» (Discalced) Կարմելիտներ՝ խորհրդանշելով շրջափոխությունը (շրջադարձը) բացառապես խաղվում էր թուրքական Կարմելիտների մասին:
7. Sb'w "A Chronicle of the Carmelites", հ. I, էջ 265:
8. Միմասեան Լ.Գ., Դիլիան Ն. Ջուղայի Ա. Ամենափրկիչ վանքի 1600-1960, Ն. Ջ., 1983:

9. Տե՛ս Զամինյան Ա., Հայոց եկեղեցու պատմություն, ժամանակ, Նոր-Նախիջևան, 1909, էջ 95:
10. "A Chronicle of the Carmelites", հ. II, ք. 1072-1073.
11. Զաղլաժրն լատ նույն աշխատության, էջ 1077:
12. Տե՛ս նույն տեղը, հ. I, էջ 378:
13. Մեջքերանց տե՛ս նույն տեղում:
14. Նույն տեղը, հ. II, էջ 1075:
15. Տե՛ս Զամինյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 95-96:
16. Տե՛ս "A Chronicle of the Carmelites", հ. II, էջ 1081:
17. Մեջքերանց տե՛ս նույն տեղում, հ. I, էջ 373:

ՄՈՂԱՍՄԱԴ ՄԱԼԵՔ-ՄՈՂԱՍՄԱԴԻ (ԵՊՀ)

ՄԻ ԶՆԻ ՎԱՂՆՋԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐ ԵԶՆԻԿ
ԿՈՂՐԱՅՈՒ «ԵՂՄ ԱՂԱՆԴՈՅ» ԵՐԿՈՒՄ

Որոշ առամնասիրողների կարծիքով՝ «Եղծ աղանդոց»-ը ավանդում է վաղմբական այնպիսի հավատալիքներ, որոնք ծավալովել են դեռևս այն ժամանակ, երբ հայը բնակից էր իր հնդեվրոպական ցեղակիցների հետ, նրանց լեզվով խոսում էր և նրանց հավատալիքներով կազմել էր իր կրոնը՝:

Եզմիկի առաջին գրքի ԺԵ-Ի-Է հատվածները կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում հայերի ու դրացի ժողովուրդների առասպելական պատկերացումների և պաշտամունքների վերաբերյալ: Հիշյալ հատվածների համար, ըստ երևույթին, հիմք է համընթացել մի հին հիշատակարան, որը կոչվում է «Հարցումն և պատասխաննք սրբոյն Գրիգորի Պարթևի», որի հեղինակն է Հեպուլյանը²: Հիշյալ հատվածների հիմնական աղբյուրներից է մալ Եզմիկի ժամանակաշրջանի հայ բանասիրությունը (քերականացի աղբյուրները: Հատկանշական է, որ Գրիգոր Պարթևի անունը կրող «Հարցումուցքը» հայ գրականության ամենավաղ շրջանի ստեղծագործություններից է եղել, և որ այն Եզմիկ կառքացու «Եղծ աղանդոց» ամուռով հայտնի երկն սկզբնաղբյուրներից մեկը լինելով՝ գրվել է 5-րդ դարի 40-ական թթ. շատ առաջ: «Հարցումն» և «Եղծ աղանդոցի» զուգակշիռ հատվածների համեմատությունը ցույց է տալիս, թոր այդ երկու բնագրերն էլ արմատական խմբագրության շնն ենթարկվել հարյուրամյակների ընթացքում»³:

«Եղծ աղանդոց»-ի 68-110 և 149-180 էջերը (Եղծ աղանդոց, ՌՄՀԵ):⁴ վերաբերում են ժողովրդական հավատալիքներին, մախապաշարումներին և սմտիկապաշտություններին: Եզմիկն իր աշխատանքում ներկայացնում է հայ ժողովուրդի ըմբռումը տիեզերքի՝ երկինքի, աստղերի, արևի, լուսինի, լուսի ու խավարի, դրախտի, դժոխքի և երկրի վերաբերյալ: Տարբեր տեսանկյուններից հավատալիքներ են բերվում Մարդու հոգու, մարմնի, ճակատագրի, ռզիմների հետ ունեցած հարաբերության, մահվան և անդրաշխարհի կյանքի մասին: Արալզը, շահապետը (վայրացը, միանգը, հուշկապարիկը, պարիկը, պայը, ծովացուլը, վիշապը եին աշխարհում տարածված ժողովրդական երևակայական րարի և չար ռզիմներից են, որոնք նկարագրված են Եզմիկի երկում:

Հիշյալ ռզիմերը համապատասխան այն տեղին, որ նրանք բնակվում կամ հայտնվում են մարդկանց, հարմար անուններ են կրում: Այսպես՝ «Քանգի

դիտաց է կերպարամա ցուցանել, և մարդիկ լրատ կերպարամաց ամուսնս դնեն, որպէս յորժամ քաղաքը և գիւղը տիրեցին, և ամոլ դէք քնակիցեն, և կեղծս ի կեղծս յայտնիցին, և մարդկան լրատ կեղծեաց մեցա ամուսնս եղեալ՝ զոմն յաշկապարիկ, զոմն պարիկ, զոմն համբարու կայիցեն» (Եզնիկ, էջ 97-98):

Ինչպէս երևում է հետևյալ տողերից, գետերի մեջ քնակվողները միանգ են կոչվում, դաշտերին՝ շահապետք. «Կարծեցուցանէ, թէ և միանգը ինչ իցեն գետոց և շահապետք վայրաց. և յետ դարձուցանել ինքն (սատանան): կերպարամի կամ ի վիշապի կերպարամս, կամ ի միանգի իմն և ի շահապետի...»: Անբրակնելում քնակվող դևերը կուշկապարիկ են անվանվում, ամուսններում պարիկ կամ պալ, որը մի մարդուց է առաջացել, գետերում կամ ծովափերին՝ համբարու, ծովերում՝ իշացուլ կամ ծովացուլ, որը կովից է առաջացել, ժայռերին՝ աքալեզ (առլեզ), որը շմից է առաջացել և որը պատերազմում քաջաբայ ընկած հերոսի վերքերը լիզելով առողջացնում է:

Հատկանշական է Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմության» մեջ առկա գրույցը արալեզների մասին, որը համարվում է ամենահինը հայ մատենագրության մեջ: Այստեղ հիշյալ ոգիները «տալեզը» են անվանվում: Երկրորդ հնագույն տեղը անշուշտ գտնվում է Եզնիկի մոտ, որտեղ այդ ամուսնը երկու ձևով է առաջ գալիս՝ «տալեզ» և «արալեզ»: Լույս առաջաելական ոգիների մասին, առանց նրանց ամուսնը նշելու, ակնարկ կա մաս. Մովսես Խորենացու պատմության մեջ:

Հիշյալ ոգիներն ի բնէ ոչ չար են, ոչ բարի, այլ քմահաճ, հտալիտ ոգիներ են: Առալեզներն պատերազմում ընկած հերոսներին են առողջացնում, այնինչ՝ միանգը երբեմն կնոջ կերպարանք ընդունելով, երբեմն ծովահորք դառնալով՝ լողողին մախ դեպի ինքն է գրափում, ապա բռնում ոտքերից, քալում ծափ խորքը և խեղդում. «Ձի եթէ էր ինչ միանգ անձնաւոր, ոչ երբեմն ի կնոջ կերպարամս երևէր, և երբեմն փոկ լինէր և լողողոյաց ընդ ոռս անկեալ հեղձուցանէր»:

Ինչ վերաբերում է վիշապներին, ապա Եզնիկի մոտ համդիպում են երկու տեսակ վիշապներ՝ ա. Վիշապն իբրև առասպելական մի հսկա կենդանի, որի էությունը չի որոշված, ք. Վիշապն իբրև իրական կենդանի՝ հավասար համարված մեծ օձերի և ձկների: Առասպելական վիշապը զանազան կերպարանքներ կարող է առնել, թեև մարմնավոր է (էջ 119): այդ վիշապները կախելում երբեմն ջորու կամ ուղտի կերպարանքով կերևան, կամ իբրև որսորդ ձիու վրա աշտանակած՝ իրենց որսը կհետապնդեն: Այս երկու վիշապները Եզնիկի մոտ իրար հետ գրեթե մույնացած են, քանի որ առասպելական վիշապը միշտ իբր հսկա օձ կամ ձուկ ըմբռնված է և իրական օձերի հավասարը համարված:

Փաստորեն, դևերի առանձին տեսակը վիշապներն են, իսկ Եզնիկի կարծիքով՝ մույն սատանան է, որ երբեմն օձի, վիշապի կերպարանքով է երևում, որպեսզի կարողանա օձապաշտությունը հաստատել աշխարհում.

«Նույնպես զոր շահապետ վայրաց կոչեն, ոչ մեքք մարդ երևեր և մերք օժ, որով և զօժապաշտութիւնն հնարեցաւ յաշխարհ մուծանել (106): « Եզմիկը շատ է աշխատում վիշապ և օժ զարտփարմեքը նույնացմել, ասելով՝ «և այլ ինչ ոչ են վիշապք՝ բայց կամ օժք մեծամեծք ցամաքային կամ ձկունք անաքիք ծովականք, զորոց ասեն, թէ լոնաքերծք և մեծամեծք են» (Էջ 104):

Մինչդեռ ժողովուրդը հավատում էր, որ վիշապները դևերի առանձին տեսակն են և առանձին կյանք, հակումներ և զբաղմունքներ ունեն: Նրանք, օրինակ, մարդկանց մեծան որսի են զնում և մարդկանց նման նրանք էլ քնակություն պալատներ ունեն: Նրանք շատ դժուրագուժ քաղավոր մարդկանց որսացել և տարել են իրենց մոտ. «և ոչ զոք ի քաղաւորագլեաց և ի դիցազանց ունեն կապեալ առ իրեանս կենդանի» և կապած կենդանի պահում են: Այսպես այդ դև-վիշապները հայոց Արտավազդ քաղավորին էլ շղթայել և պահում են: Նա մինչև այժմ կենդանի ապրում է նրանց մոտ, բայց մի օր պլտի դոքս զա և տիրի աշխարհին²:

Վիշապները համարձակվում են մինչև իսկ մարդու մեջ մտնել և այնտեղ քնակվել: Այն մարդը, որի մեջ մտնում է օժ-վիշապը դիվանալ է դառնում, և երբ նա շնչում է, այդ իսկապես մարդու մեջ մտած օժն է, որ փշշում է զայրացած. «և ոչ ի մարդ իբրև զո՞ւ մտանէ վիշապ, որպէս ոմանք ի շշելոյ դիւանաքին կարծեցին... (Եզմիկ, էջ 107)»:

Եզմիկը հաղորդում է մաև ժողովրդական մի քանի այլ հավատալիքներ, որոնք վերաբերում են սովորական և ամենօրյա երևույթներին. օրինակ՝ այք խաղալը, որ նոր բան կամ բարեկամի տեսանելու նշան է համարվում, մարմնի անդամների միտ խաղալը, որ նշան է կամ ձի նստելու, կամ նոր շոր հագնելու, բարեկամի պատահելու կամ ծեծ ուտելու, ոտքի կամ ձեռքի ծակելը, քորելը, որը ազդանշան է ճանապարհի գնալու, կամ ամձրև զալու, կամ փող ստանալու կամ տալու: Նույնպես վիշապ-դևի ազդեցությանն են վերագրվում փնչացմելը, լեզվի կծելը, ականջի կանչելը, կոկորդի մեջ ծակոց զգալը, հորանջելը, ձիզ ու պարզ լինելը, հօզոց հանելը, որը նշան է, թե մեկն իրեն հիշում է, սրափալը ևն (տես 175-178³):

Քրիստոնեական և մուսուլմանական հավատալիքներում մեծ տեղ են զբաղում հրեշտակներն ու սատանաները: Նրանք երկու հակառակ աշխարհների ներկայացուցիչներ են, որոնք վճռականապես փորձում են մարդ աբաբաժին իրենց կողմը շահել: Հրեշտակներն ու սատանաները մախարրիստոնեական և մախսախալամական շար ու բարի ոգիների դեք են ստանձնել:

Ինչպես իրավամբ նշվել է՝ «Եզմիկի սատանան նույնքան հայ ժողովրդական է, որքան քրիստական, քեպիտ տարբեր, առանձնանաատուկ գծեր էլ պետք է լինի երկուսի մեջ: Սատանան ըմբռնված է Եզմիկի մեջ իբրև Աստուծոց ստեղծված, բայց նրանից ապստամբած մի էակ. դա քիքլիակամ հասկացողություն է: Հայկական հավատալիքի մեջ սատանան սրբակականի

մման ճանաչված է իբրև Աստուծոց անկախ և նրա դեմ մշտապես կռիվ մղող շարության սկզբունք: Մատանա քառը, ինչպես եզնիկն իրավմամբ նկատում է, սեմական քառ է. դա շարության հավաքական ամունն է, հայ ժողովրդական հավատալիքի մեջ շարության ոգիներին դևեր են անվանում¹:

MOHAMMAD MALEK MOHAMMADI (YSU)

ON SOME ANCIENT BELIEFS IN "E'C A'ANDOC" (*"THE REFUTATION OF SECTS"*) BY EZNIK KO'BAC'I

Sections 15-17 of Eznik's first "book" (chapter) provide important information about the mythological conceptions and ideology of the Armenians as well as other neighboring nations. It is probable that an old diary entitled "Hârc'umn ev patasxanik" arboya Grigori Part'evi" and the Armenian folklore of Eznik's time served as a basis for the mentioned sections.

Pages 68-110 and 149-180 of "E'c A'andoc" (1826) refer to the popular faiths, prejudices and superstitions.

In this work Eznik presents the Armenian people's comprehension of the space about the Sky, the Stars, the Sun, the Moon, Light and Darkness, the Paradise, the Hell and the Earth. From different viewpoints, the faiths are brought about the Man's soul, body, fate, relations with souls, death and the life of the next world. *Azalez, dahsep, shang, hushkarik, parik, pay, vishp* were the good and evil souls spread in the imagination of the people of the old world, which were depicted in Eznik's work.

The mentioned souls bear proper names in accordance with the places, where they live or appear to people.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կարծիքներ կան, որ հայ ազգագրության գլխավոր տվյալներն իրանական աշխարհից են քիտում (F. Macler, *Trois conférences sur l'Arménie*, Paris, 1927, p. 57, հմմտ. նաև Գաբաժանյան Ա., Հրեշտակներն ու սատանաները հայ ժողովրդական հաւատքին մեջ, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա, 1931, էջ 236).
2. Ալոմց Ն., Զննական նշմարներ եզնիկի մասին, Բազմավեպ, 1925, էջ 366-367: Ալոմց Ն., Զննական նշմարներ եզնիկի մասին Բազմավեպ, 1926, էջ 13:
3. Խաչիկյան Լ., Գրիգոր Պարբեկին վերագրված «Հարցումը», որպես հայ մատենագրության նրախայրիք, Բանբեր մատենադարանի, Երևան, 1964, քիվ, 7, էջ 312-313:

4. Եզնիկ Կողբացի, Եզնիկ Կողբացոյ Բագրևանդայ Եպիսկոպոսի ծոծ աղանդոց, 1826, ի Վեճեօիկ, ի Ս. Ղազար, ՌՄՀԵ:
5. Տե՛ս Եզնիկ Կողբացի, Եզնիկ Կողբացոյ Բագրևանդայ Եպիսկոպոսի ծոծ աղանդոց, 1826, ի Վեճեօիկ, ի Ս. Ղազար, ՌՄՀԵ, էջ 104-105:
6. Հետաքրքիր է, որ ըստ Իրանի Բախտիարի մահանգում տարածված ժողովրդական հավատալիցների ոտքի քրքելը ազդանշան է ծեծ ոտելուն, իսկ ձեռքի քրքելը փող տառամալուն, լեզվի կծելը և ականջի կանխելը մույնպես նշան է, թե մեկն իրեն հիշում է:
7. Խոստիկյան Մ., Ազգագրական Նյութեր Եզնիկի «Եղծ աղանդոց» երկի մեջ, Ազգագրական խանդէս, 1917, էջ 139-140:

ՄՈՎԱՍԻՍՅԱՆ ԱՐՏԱԿ

(III)

ԱՇԽԱՐՀԻ ԲԱՐԵԼՈՒՅԱՆ ՔԱՐՏԵԶԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Հին Աշխարհի առ այսօր հայտնի ամենաուշագրավ գրավոր հուշարձաններից է աշխարհի քարեյոնյան քարտեզը: Այն առաջին անգամ հրատարակել է Ֆ.Է. Փայզերը 1889 թվականին, որին հետևել են մի քանի հրատարակություններ: Սակայն, դրանք բոլորն էլ ունեցել են որոշակի բերութուններ¹: Քարտեզի առավել ամբողջական և անթերի հրատարակությունը կատարել է Վ. Հորովիցը², որն էլ կօգտագործենք մեր հրատարակման մեջ:

Հայագիտության մեջ (որքան մեզ հայտնի է) այն երբևէ ամբողջական չի հրատարակվել, չնայած քարտեզում Հայաստանի՝ ուշքարեյոնյան «Ուրաշտու» անվանաձևով հիշատակվելուն: Ավելին, եղել են մի շարք բեթի, մաև ախալցներով հրատարակումներ³: Այդ քաղցր լրացնելու մագտակով ստորև քերում ենք քարտեզի բնագրի ամբողջական թարգմանությունը, նկատի ունենալով, որ Հայաստանի՝ ուշքարեյոնյան «Ուրաշտու» անվանաձևի հիշատակությունից բացի այս քաղցածիկ քարտեզը մեր լեռնաշխարհի հետ կապվում է մեկ այլ առումով ևս: Այնտեղ հիշատակվում է, որ «թալցի պես՝ բևերով» Փովը հաղթահարել են միայն երեք հոգի՝ Ութնապիշտիմը, Մարզոն Աքադացին և Բուրշախամդայի (Պուրուշխամդայի) արքա Նուր-Գագանը: Վերջին երկուսի՝ Փոքր Ասխայում եղած լինելու մասին պատմում է Մարզոն Աքադացուն նվիրված «Պատերազմի արքան» վիպասը⁴, իսկ Ութնապիշտիմը՝ օբարեյոնյան Նոյը, հիշատակվում է «Գլգամեշ» էպոսում, ըստ որի մա եանգրվանել է Մաշու լեռներից՝ հյուսիս: Մաշու լեռները վաղուց նույնացվել են Հայկական լեռնաշխարհի հարավը եզերող Մասիու/Մասիում լեռների հետ⁵, այսինքն՝ Ութնապիշտիմի հանգրվանը եղել է Հայկական լեռնաշխարհը:

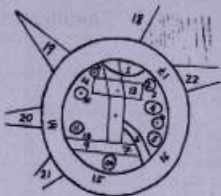
Թարգմանությունը կատարված է Վ. Հորովիցի հրատարակությունից:

Քարտեզի գրությունները.

1. Լեռ
2. Քաղաք
3. Ուրաշտու (Հայաստան)
4. Ասորեստան

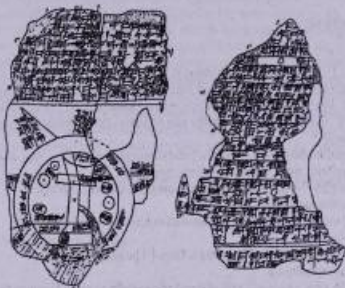
5. Դեք
6. Դ-ռ- [...]
7. Գանճուտ
8. Մուգա (Շուշան)
9. Ջրանցք
10. Բիթ Թակին
11. Քաղաք
12. Խաբբան
13. Բաքելոն
14. Օվկիանոս
15. Օվկիանոս
16. Օվկիանոս
17. Օվկիանոս

18. Երբան. 3 ասպարեզ է արանքում, որտեղ Արևը չի երևում
19. Երբան. 6 ասպարեզ է արանքում
20. [Երբան]. [(...)]
21. [Երբան]. [(...)]
22. Երբան. 8 ասպարեզ է արանքում
- 23-25. (արժանագրություն չկա)

Երեսակոդմ.

1. ....].... [.....
2. ....] .. կործանված քաղաքները [.....] . [.]
3. ... անձայ]ը [ծովը], որ տեսել է Մարդուկը: Կամուրջը ներսում նրա?
4. ...] . կործանված աստվածները, որ նա [խատարակել է] Շովի ներսում:
5. ....] .. ներկա են; ի՞նչ, ծովի մեծ օձը ներսում: Ամզու-թուլունը և կարծիք-մարդը]
6. ... [ն[նային] այժ, վիթ, գերու (սապատավոր եզ), հովազ, ցուլ-մարդ
7. [.. առ]յուծ, գայլ, կարմիր նոջելու, բորբ[նի],
8. [կապ]իկ, էգ-կապիկ, այծեղջյուր, ջաղամ, կատու, քամելիոն (գետնադուռ),
9. [...] կենդանիներ, որոնց Մարդուկն արարեց անհանգիստ ծովի վերևում,
10. [.. Ու]թմապիչտինը, Սարգունը և Նուր-['Ն]ազանը՝ արքան Բուրչախանդայի,
11. թույնի պես՝ թևերով, որի ընդարձակությունը ոչ ոք չի կարողացել ըմբռնել]:

Աշխարհի քարեղևյան քարտեզը (երկու երեսի լուսանկարներն ու գրչանկարները)

Շրջերես.

1. ....] x [.....
2. ....] x երաշխանք ? .....
3. ....] մեծ [.....
4. [Առաջին ? շրջանը ?, երբ մեկը մտ]նում է, դու կճամփորդես ...
ասպարեզ ...
5. Դեպի երկրորդ շրջան], որտեղ դու կճամփորդես 7 ասպարեզ ...
6. [...] մեկը ... ներքև ...
7. Դեպի երրորդ շրջանը, ուր կճամփորդես 7 ասպարեզ ...]
8. Ֆեալոր [թու]նը չի կարող բարեհաջող ավարտել իր բոնյքը]
9. [Դեպի չորրորդ շրջանը], ուր կճամփորդես 7 ասպարեզ ...
10. [...] հաստ են բարեկամ չափի/համարի նման, 10/և մատ-(մերթ) [...
11. [Դեպի չորրորդ շրջանը], ուր կճամփորդես 7 ասպարեզ ...
12. [...] է] դրա բարձրացումը/հեղեղումը; 780 արժնկաչափ է դրա ...
13. [...] դրա առջև/հանձնը; 120 արժնկաչափ է [դրա ...]
14. [...] դրա արյունը մա չի տեսնում [...]
15. [...] մեք պետք է մ]ազոցենք, ուր կճամփորդես [1...]
16. [.....]ես կճամփորդեմ 7 ասպարեզ ...
17. [.....] հեռացումը, որ գտնվում է [...]ում
18. [...] մրա ... մա կտրեց-ամցավ [...
19. [Դեպի վեցերորդ շրջանը], ուր կճամփորդես 7 [ասպարեզ ...]
20. [.....] գագաթի [վրա?], ես [...]
21. [Դեպի յոթերորդ շրջանը], ուր կճամփորդես [7 ասպարեզ ...]
22. որտեղ խոչոր եղջյուրավոր ամասումը՝ զինված եղջյուրներով [...]
23. մրանք վազում են արագ և հասնում [...]
24. Դեպի [ու]թերորդ շրջանը], ուր կճամփորդես 7 [ասպարեզ ...]
25. [...] տեղը], ուր ... լուսաբացներ դրա մուտքի(?) մուտ:
26. [.....] ամրոցի Չորս Բաժինների [...]
27. [.....] ում մերսը ոչ որ չի կարող ճանաչել]:
28. [.....] սլառճեմված իր հիմ օրինակից և առու [զված]
29. [.....] Իծծուրուի որդին, էա-րել-ի[ի] ժառանգը:

ARTAK MOVSISYAN (IOS)

THE BABYLONIAN MAP OF THE WORLD AND ARMENIA

The Babylonian Map of the World connects with Armenia in two aspects. The first is the record of the name of Armenia in Late-Babylonian form "Uraštu" amongst the cited Lands on the Map. The second is the mention of Utnapishtim – "Babylonian Noah". According to Epic of Gilgamesh, Utnapishtim survived the Flood and found safe haven to the North from the Mashu Mountains (= Masius/Masion of the Greek and Armenian Sources), i.e. – in the Armenian Highland.

The article presents the first full publication of the Map with attached cuneiform text in Armenia and Armenian translation.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հրապարակումների հղումները՝ քերականների մատնանշմամբ, տես Herowitz W., The Babylonian Map of the World, "Iraq", vol. I, 1988, էջ 147:
2. Herowitz W., նշվ. աշխ., էջ 148-185, լուսանկարները՝ աղ. X:
3. Հայագիտության մեջ հանդիպող ամենատարածված սխալը քարտեզի գրություններում (3-րդ կետում) Ուրաշտու Հայաստանի փոխարեն «Արմենիա» երկրանվան նշումն է, ինչն անտեղյակության հետևանք է. քարելոյան աղբյուրներում Հայաստանը երբևէ հանդես չի գալիս «Արմենիա» անվամբ:
4. Weidner E.F., Der Zug Sargons von Akkad nach Kleinasien, "Boghazköi Studien", 6, 1922, էջ 62-71:
5. Գիլգամեշ. Հին Արևելքի դյուցազնավեպ (թարգմ. և. Մարտիրոսյանի), Ե., 1983, էջ 74; Ancient Near Eastern Texts Related to the Old Testament (ed. by J.B. Pritchard), New Jersey, 1969, էջ 88-89; Հին Արևելքի պոեզիա, Ե., 1982, էջ 183-185; Myths from Mesopotamia, Creation, The Flood, Gilgamesh and Others (A new translation by St. Dalley), London, 1989, էջ 119:
6. Lehmann-Haupt C.F., Die älteste Kunde über Armenien, «Հանդես Ամսորեայ», 1927, թիվ 11-12, էջ 797-798; Ինգլիզեան Վ., Հայաստան Սուրբ Գրքի մեջ, Վիեննա, 1947, էջ 119-132; Lippinski E., El's abode: Mythological Traditions Related to Mount Hermon and to the Mountains of Armenia, "Orientalia Lovaniensia Periodica", 1971, No. 2, էջ 49-50; հմմտ. Մովսիսյան Ա., Սրբազան լեռնաշխարհը. Հայաստանը Առաջավոր Ասիայի հնագույն հոգևոր ընկալումներում, Ե., 2004, էջ 17-19, 28-29, 48-49:

ՇԱՔԱՐՅԱՆ ԱՐՏԱԿ (ԱԻ)

ԲՈՆԱԳԱՂԹՆ ՈՒ ՄԱՆԿԱՀԱՎԱՔԸ ՈՐՊԵՍ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՎԵՐԱԴՂԱՍՍԱՎՈՐՄԱՆ ՄԻՋՈՅՆԵՐ

Օսմանցի նվաճողները զավթված տարածքներում, այդ թվում և Արևմտյան Հայաստանում համղիպեցին քաղաքականին քաղաքացիականին, որը քաղմաշակի լուծումների կարիք ուներ թե՛ կարճաժամկետ, թե՛ երկարաժամկետ առումով:

Արևմտյան Հայաստանում, ինչպես նաև Փոքր Ասիայի արևելյան տարածքներում օսմանցիներն ունեին մի խնդիր. քրիստոնեական, հայկական միատարր միջավայր, որտեղ նրանք պարզապես օտար էին, եկվոր ու հստակորեն սահմանազատվում էին: Ուստի պետք էր դրա դեմն առնել, դա խաթարել, քանի որ ավելի հեշտ է քանդել, ձուլել քաղմատարր զանգվածը, քան միատարր ազգաբնակչությունը, որն իր միատարրության մեջ արդեն ներգիտակցորեն ներուժ է զգում: Եվ ի վերջո, հաբատակ քրիստոնյաները, նվաճված հայերը տվյալ տարածքներում պարզապես քանակապես ավելի շատ էին, կազմում էին ճնշող մեծամասնություն՝ համեմատ եկվոր բյուրքերի հետ, նամանավանդ, որ օսմանցի զինվորները շարունակելու էին իրենց արշավանքը՝ թողնելով միայն շատ փոքրաթիվ կայազորներ այն էլ միայն ռազմավարապես կարևոր վայրերում: Այդպիսի համամասնությամբ զեղազանցող զանգվածին կառավարելը օսմանցիներին պահանջում էր լինել քաղաքական խելամիտ ազգային քաղաքականություն վարելու համար, այլապես ամեն մի արված պիտի քայլ կարծեսար նրանց տարածքներ, կարուստներ, իսկ ոչ միջնադարյան այդ միջավայրում ամեն մի աայթաքումը կարող էր լինել ճակատագրական. այն պետք է քսցատվեր:

Օսմանյան պետությունը իր գոյության սկզբից ի վեր վարել է ծրագրավորված քաղաքականություն հպատակ ժողովուրդների հանդեպ, որի վերջնական նպատակներից մեկն էր հպատակ թե՛ քրիստոնյա և թե՛ մահմեդական ազգերի ձուլումը:

Որպեսզի նոր նվաճումը լինի ապահով օսմանցիներն օգտագործում էին գաղութացման ու զանգվածային բռնազաղթման (սւրջնա) մանրամասն մշակված նախախարգ: Գյուղի կամ նույնիսկ քաղաքի անհնազանդ քուլտուրները կամ ապստամբ բնակչությունը, որն անհանգստություններ էր պատճառում կամ կարող էր պատճառել, տեղափոխվում էին կայսրության հեռավոր մասեր: Օսմանյան կայսրությունը նաև մեծապես մտահոգված էր նվաճված տարածքներում բյուրքերի բնակեցմամբ¹:

Հին օսմանյան ժամանակագիր Աշրքփաշազադի մոտ Գալլիպոլիի քերականության առաջին մվածման մասին կարդում ենք. «Մուլեյման փաշան՝ որդին Օրեան դազիի, տեղեկացնում է իր եղբւր, որ մեծաքանակ մահմեդական բնակչություն է պահանջվում այս գրավված տարածքներում ու ամրոցներում: ...Օրեանը հավանություն է տալիս դրան ու բռնագաղթում Ռում-իլի Քարա Արաքներ կոչվող քաղաքների, որոնք եկել էին իր տարածք:»: Նույն հեղինակի մոտ կարդում ենք, որ Մուլեյման փաշան հրամայում է տանել Եվրոպայում գտնվող քրիստոնյա զինյալների ամրոցներից ու ուղարկել նրանց Փոքր Ասիա, որպեսզի նրանք չկարողանան անհամզատություններ պատճառել արազայում²:

Ռազում են ժամանակագրություններում գրանցված բռնագաղթերի նման օրինակները: Այնքանքան զանգվածային բռնագաղթերը կիրառվում էին օսմանյան պետության կողմից վաղ ժամանակներից:

Ավելի ուշ ժամանակաշրջանների փաստաթղթերը հաստատում են զանգվածային բռնագաղթի հին ավանդույթները ու տալիս հետաքրքիր մանրամասներ: Համաձայն բռնագաղթի վերաբերյալ կայսերական որոշման, որը քվազրված է 1572 թվականով, Ամատոլիայի, Ռումի (Մվազ), Քարամանի ու Ջալադրիյի շրջանների ամեն տառը ընտանիքի մեկը պետք է ուղարկվեր մոտ գրավված Կիսլոս: Այս բռնագաղթի շարժառիթները կղզու կյանքի վերականգնումն էր ու անվտանգությունը: Վերաբնակիչներն ընտրվում էին հասարակության բոլոր խավերից՝ գյուղացիություն, արհեստավորներ և այլն: Ինչևիցև, կղզի ուղարկվող առաջին վերաբնակիչները գյուղացիներ էին ոչ քեքրի տարածքներից, աղքատներ, անգործներ ու քոչվորներ: Այս մարդիկ զրանցվում էին դեֆերներում ու տեղափոխվում կղզի: Քանի որ սովորաբար այս մարդիկ չէին ուզում լքել իրենց տները, այդ գործով զբաղվող պաշտոնյաներին հրամայված էր դա իրականացնել ամենայն խստությամբ: Ավելի ուշ Կիսլոս էին ուղարկվում դատապարտված վաշխատուներն ու հանցագործները (որպես պատիժ)³:

Հայտնի են Մեհմեդ Երկրորդի (1451-1481թթ.) կողմից կազմակերպված զանգվածային բռնագաղթերը Մերքիայից, Ալբանիայից, Մոնթանյան ու Քաֆֆայից դեպի Ստամբուլ: Գլխավոր նպատակն էր ապահովել մոտ մայրաքաղաքի բարգավաճումը: Բռնագաղթվածների մեծ մասը պատեթազմի գերիներ էին ու տեղափոխվել էին Կոնստանդուսուպոլի շրջակա գյուղերում որպես սուլթանի գյուղացի ստրուկներ⁴:

Քրիստոնյա երկիր զանգվածային բռնագաղթի հետաքրքիր օրինակ է մահմեդական 1025 ընտանիքների տեղափոխումը Ամատոլիայից քուլդաբական մի շրջան՝ Պրավադի: Այս մարդկանց տրվել էր բռնագաղթվածների հատուկ կարգավիճակ, և նրանցից կազմավորվել էր առանձին վարչական միավոր: Այս մարդիկ առանձնացված էին մնացել մինչև

16-րդ դարի կեսերը, երբ նրանք այդ ժամանակ արդեն ձուլված էին տեղաբնիկ ռայաների հետ²:

Կարճ ասած, օսմանյան արխիվներից օրինակները փաստեղծով հաստատում են վաղ ժամանակագրությունները, որոնք ցույց են տալիս, որ զանգվածային բռնազաղթերն օգտագործվել են օսմանցիների կողմից որպես նոր նվաճված տարածքների վերականգնակերպման միջոց:

Ռազմավարական առումով հայ ժողովրդին ձուլելու ավելի հիմնավոր քայլ էր մանկահավաքի կամ այլ կերպ ասած դեվչիքմեի իրականացումը:

Ինչու՞մ էր դա կայանում: Մի քանի տարին մեկ օսմանյան հարկահավաքները շրջում էին բոլոր բնակավայրերով ու հավաքում սեռական հասունության տարիքին հասած տղամերին, ընդ որում ոչ թե պարզապես հավաքում էին որևէ քանակ, այլ անցկացնում էին բավականին մանրամասն ընտրություն՝ տանելով ամենաուժեղներին, ամենախելացիներին, ամենաամենամեծերին³: Այս տղաները հետագայում անցնում էին խորը ուսումնասիրության և պատրաստվածություն, որի արդյունքում դառնում էին օսմանյան պետության ամենահավատարիմ ծառաները՝ ծառայելով թե՛ քամակում որպես ճակատի⁴, թե՛ պալատում որպես ճնուտ կառավարիչներ կամ մանկավարիչներ⁵:

Այսպիսով, եթե մի կողմ թողնենք այն ամասելի օգուտը, որ ստվում էր օսմանցիներին, դիտարկենք այն ձգոք հարվածը, որ ամեն տարի կտրում էր հայ ժողովրդի ծառը՝ տարվում էր լավագույն սերունդը, լավագույն արյունը: Ժողովրդի արյունը աղքատացնում էր՝ հակառակ բնության կանոններին գոյատևում էին այն հիվանդոտ, այն բույլ տղաները, որոնք անտեսվում էին օսմանցի հարկահավաքների կողմից, նրանք էին շարունակում հայ գենոֆոնդը: Հայ ժողովուրդը մնում էր առանց օգնական ձեռքի, չկար այն զանգվածը, այն մերուժը, որի վրա հնարավոր կլիներ հենվել: Գլխատվում էր հայոց ազգը, մնում էր առանց պոտենցիալ առաջնորդի: Բացի նրանից, որ տարվում էին ամենաուժեղ և խելացի երիտասարդները, որոնք ապագայում կարող է ցուցաբերեին առաջնորդական ունակություններ ու միավորեին նպատակ հայությանը, հավաքի ժամանակ հատուկ ուշադրության անոթը էին մտնում ազնվականների ու կրթնավորների ընդհանրը, որոնց առաջնորդությունն ազգում ավանդական էր⁶:

Այսպիսով, օսմանցիները քազում դարեր վաքում էին ռազմավարական հեռանկարային ծրագիր, որն ուղված էր կայսրության հպատակ ազգերի ձուլմանը, իսկ որտեղ դիմադրության համդիպելու դեպքում՝ դրանց ոչնչացմանը:

ARTAK SHAKARYAN

(IOS)

DEPORTATION AND DEVSHIRME AS A TOOL OF DEMOGRAPHIC REORGANIZATION IN THE OTTOMAN EMPIRE

Ottoman invaders encountered a difficult situation in the newly conquered lands, particularly in the Western Armenia. In order to make their new conquest secure, the Ottomans used an elaborate system of colonization and mass deportation (*sürgün*). The turbulent nomads or the rebellious population of a village and even of a town, which had caused or might cause trouble were shifted to a distant part of the Empire. The Ottoman state was also greatly interested in settlement of Turkish element in the conquered lands.

In short, the examples from Ottoman archives corroborate earlier accounts in the chronicles, which illustrate the use of mass deportation by the Ottomans as a tool for reorganizing of the newly conquered lands.

Devshirme, or "boy tribute", was a strategic and basic step in assimilation of the Christian population, particularly Armenians. Ottoman officers gathered Christian boys of puberty age. Much attention was given to the qualities of the boys: strong, intelligent, handsome were preferred. In such a way, the gene pool of the subject nations was seriously damaged.

It is also worthy of mention that much attention was given especially to the gathering of the boys of clerical and/or noble class. As we know from many leadership theories mostly representatives of these classes turn insurgency leaders. Hence, devshirme helped a lot in preventing rebellions in the conquered lands.

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Երևանի Ղ. Թուրքերի ծագումը, Երևան, 1975, էջ 180:
2. Ynalick H., The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy, London, Variorum Reprints, 1978, p. 122-123.
3. Աշվ. աշխ., էջ 123:
4. Աշվ. աշխ., էջ 123:
5. Աշվ. աշխ., էջ 123-124:
6. Георгиева Ц., Енинерите в българските земи, Наука и изкуство, София, 1988, с. 84.
7. Узунçarşılı Ы., Osmanlı devlet teşkilâtından karışık ocakları, I, Ankara, 1943, s. 14.
8. Узунçarşılı Ы., Osmanlı devletinin saray teşkilâtı, Ankara, TTK basımevi, 1945, s. 300.
9. Yavuz E., Dev'irme sorunu, dev'irmenin Anadolu ve Balkanlardaki türkle'me ve islamlaşma etkisi, Belleten, 1986 Aralık, TTK basımevi, Ankara, 1987, s. 717.

ՏԵՐ-ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ ՆԵՐՍԵՍ

(ԱԻ)

ԿԻԼԻԿՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՀՈՈՄԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ՀՆՆԱԿԵՏ ԺԴ. ԴԱՐԻ
ՄԿՁԹԻՆ

ԺԴ. դարի սկզբին փոխվել էր միջազգային իրադրությունը Կիլիկյան Հայոց պետության համար, որը կանգնած էր մահմեդական իրոսակներից նրկիրը փրկելու խնդրի առջև: ԺԴ. դարի վերջերից Կիլիկյան հայկական թագավորությունը պարբերական ասպատակությունների էր ենթարկվում հյուսիսից փոքրասիական սելջուկ թուրքերի, իսկ հարավ-արևմուտքից՝ Եգիպտոսի մամլուքների կողմից: Միանգամայն տրամաբանական էր, որ թշնամիների դեմ պայքարում միայնակ մնացած Կիլիկյան հայկական պետությունը պետք է նոր և հզոր դաշնակիցներ ձեռք բերելու ուղիներ փնտրեր: Հավանական օգնությունը կարելի էր սպասել Եվրոպական պետություններից՝ Հռոմի պապերի միջնորդությամբ:

Միաժամանակ՝ 1291թ. Միջերկրականի արևելյան ափի վերջին հիմնական հենակետ Աքքայի կորստից հետո, կաթոլիկ եկեղեցու դեկավարների համար Մերձավոր Արևելքում քաղաքական ազդեցություն տարածելն ավելի անհնարին դարձավ: Հռոմի պապերը սկսեցին վերամայել Արևելքում իրենց ունեցած աջակիցների նշանակությունը: 1295թ. մոնղոլական նոր խան Ղազանը հռչակեց իր և իր ենթակաների մահմեդական լինելը, իրեն անկախ հայտարարեց Մեծ Խամից՝ Այս իրադարձությունից հետո ոչ միայն ձևական դարձավ 1254թ. հայ-մոնղոլական դաշինքը, այլև դադարեցին մոնղոլական պատվիրակություններ ուղարկվել Հռոմ: Եվ չու է, պապական դեսպանուղղ Հովհաննես Մոնտեկորվիմացին չուտով մեկնեց Պեկին, սակայն Մեծ Խամն այլևս հետաքրքրված չէր Մերձավոր Արևելքում Եվրոպայի ծրագրերով: Փաստորեն՝ Մուրք Երկիրն ազատագրելու գործում որպես դաշնակից Միջերկրականի արևելյան հատվածում մնացել էին միայն Կիպոսը և Կիլիկյան Հայաստանը:

Այս պայմաններում իշխանության եկան օնվրոպական արժեքներ քարոզող մի շարք հայ կաթավարողներ, որոնք նախ մեղմ (եկեղեցական աշխարհաժողովներ, եկեղեցու արարողակարգում փոփոխություններ), ապա՝ բիրտ (աքտոքներ, թամադրանքներ և այլ բռնություններ) եղանակներով փորձում էին հավատափոխել ազգը: Այս քաղաքակա-նության վառ իրականացնողներից էր Հերոմ Բ., որին լիովին աջակցում էր Գրիգոր Ե. Անավարզեցի կաթողիկոսը: Վերջինս արդեն մինչև 1287թ. հասցրել էր

խմբագրել Հայամաժութոյքը և նրա մեջ մտնել լատին սքրիբի վարքեր, զրել էր նաև նրանց նվիրված շարականներ¹: Խաչակրաց արշավանքի կազմակերպման խնդրանքով պարբերաբար Եվրոպա էին ուղարկվում տարբեր պատվիրակություններ: Այս անգամ Անավարզեցու Գանքերով Բենեդիկտոս Ը. պապի մոտ ուղարկված ներթակամ պատվիրակությունը վերադարձավ կրկին նույն հրահանգով՝ «Խանել հայ ժողովրդին մոլորությունից»²: Շատ երևույթին, հասկանալով, որ նաջողության հասնելու համար հնարավոր չէ անտեսել նաև Մեծ Հայքի հայությանը, Գրիգոր Անավարզեցին Կոստանդին Կեսարացու զխափոյությանը պատվիրակություն ուղարկեց Մյունխը, որտեղ կայացած եկեղեցական ժողովը, Մտեփանոս Օրբելյանի զխափոյությանը, մերժեց միաբանության աստջարկը՝ ասելով. «Հաւամ ենք մեք մեք հարսմ ի դժոխս իջանել, և ոչ ընդ հոռոմոց յերկնս ելանել»³:

Պատկանության պահանջ - աստջարկների վերաբերյալ 1304թ. կամ մի փոքր ավելի ուշ Անավարզեցին զրել է իր նշանավոր Թուրքը՝ ուղղված Հնթում աքրային, որի քե՛ թվագրմամ⁴ և քե՛ անգամ իսկության⁵ վերաբերյալ հակասական կարծիքներ կան: Անավարզեցու քուրթը Վատիկանին հնազանդվելու ուղին ապահովող փոփոխությունների ծրագիր է: Այն զրված է մեծ զգուշավորությամբ, խուսափելով հակազդեցություններ աստջարկներից: Թրքի շարադրանքից երևում է, որ պապական քարոզիչները Հնթումին տեղեկացրել են ինչ-որ քանադրանքի մասին, որը ստույգ դժոխք է խոստանում ամբողջ հայ ժողովրդին⁶:

Տեսնելով, որ կաթոլիկ եկեղեցուն զգուշորեն միանալու փորձերն ապարդյուն են՝ Հնթում Հովհաննեսը և Գրիգոր կաթողիկոսն իրենց վճիռը նաստատելու համար որոշեցին հրավիրել եկեղեցական աշխարհաժողով, որն էլ տեղի ունեցավ 1307թ. Ստամ: Հայոց եկեղեցու բարձրագույն մարմնին ընդունեց կաթոլիկ եկեղեցու դավանանքը, ծնաղ և պապի գերիշխանությունը: Չնայած ժողովրդի զգալի մասը ցույցերով և բողոքներով պահանջում էր չեղյալ հայտարարել այդ որոշումները, կատավարողները ո՛չ միայն իրենց որոշումը քնկանաւո մտադրություն չունեին, այլ և վճեցին խաղաղությունը վերահաստատել բոնությանը: Միայն Մխիթար Ապարանեցու վկայությամբ՝ Օշին արքան 500 հոգու արքորել է Կիպրոս⁷: Բազմաթիվ հայեր լքեցին Կիլիկիան, մեծապես անեց զաղթականների թիվը:

Լատինասերների հակառակդոյ հոսանքի դժգոհության ամփոփ և ընդհանրական արտահայտությունը ժողովի նախօրինի Կիլիկիայից եկեղեցուց Մովսես Երզնկացու զրած շրջաբերական քուրթն է⁸, որում եկեղեցու մի շարք եկեղեցուցումներով ընդդիմանում է ժողովի որոշումներին:

Բոնի կամ խաղաղ բողոք քայլերն ապարդյուն եղան, աստի փոքր եղավ 1317թ. Ադամայում հրավիրված նույնարևույթ երկրորդ աշխարհաժողովում նախարդի որոշումները վերահաստատելու միջոցով լուծել խնդիրը:

Ըստ ամենայնի՝ հայոց վերնախավն անկեղծորեն հավատում էր Հոռմին միաբանելու (նպատակվելու) գնով ռազմական օժանդակություն ստանալու իրական լինելուն։ Թերևս շատ դեպքերում դա պայմանավորված էր նրանց անհետատեսությանը և մասամբ նաև Եվրոպայում Հոռմի պապի ունեցած փաստական իշխանության գերազանահատմամբ։ Սակայն խնդրի համակողմանի ուսումնասիրման համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև բանակցություններում երկրորդ կողմի՝ Հոռմի վերաբերմունքը։

Եվրոպայում հոգևոր և քաղաքական իշխանություն հաստատած Հոռմի պապերը հետատեսորեն գիտակցում էին, որ օգնության խնդրանքով իրենց ուղարկված գրությունները հաջող առիթ են հայոց եկեղեցին ու պետությունը ևս իրենց հնազանդեցնելու համար։ Վատիկանի աշխարհամեզակ բաղադրականությունը Կիլիկիայում իրականացնելու համար արդեն պարտադրաբար էր ստեղծվել դեռևս Լևոն Ա-ի բազադրումից ի վեր։ ԺԳ, դարի 40-ական թթ. կաթոլիկ քարոզիչներն արդեն բավանցել էին Մեծ Հայք, իսկ նույն դարի երկրորդ կեսին տաքսացիկ առևտրով զբաղվող հայերի քանքերով Եվրոպական մի շարք վայրերում, հատկապես Իտալիայի Հոռմ, Վենետիկ, Քոլոնիա, Պերուջա, Սալերնո և այլ քաղաքներում ստեղծվել էին «Հայոց տներ» ու եկեղեցիներ։ Իսկ ԺԴ, դարի սկզբին Իտալիա տեղափոխվեց Կիլիկյան Տազոսի կամ Մեզ լեռների «Բարսելոյան» միաբանությունը, որն աստիճանաբար կաթոլիկացավ, հետզհետե ծավալվեց ամբողջ իտալիայում և հայ կամ հայկական ամուռնով գոյատևեց մինչև 1650թ.¹¹։

Եվ զարմանալի չէ, որ 1289թ. Արևեց ուղարկված պապական 26 մամակներից 6-ը, իսկ 1291թ. 17-ից 4-ը հասցեագրված են Կիլիկյան Հայաստանի հոգևոր և աշխարհիկ վերնախավին¹²։ Կղեմես Ե. (1303-1314) և Հովհաննես ԻԲ. պապերի օրոք հայերին հասցեագրված մամակների թիվը անցնում է 50-ից¹³։ Այս բոլոր փաստաթղթերի քվանդակությունը հիմնականում նույնն է. պապը շարունակաբար խրախուսում է կամ զովում հայերի կողմից կաթոլիկություն ընդունելու ուղղված ցանկացած ծեռնարկ, իր «կրոսներ հավատակիցներին» խոստանում ամեն կերպ աջակցել և հորդորել լինել միշտ պատրաստ կազմակերպվելիք խաչակրաց արշավանքին։

Միշտ է՝ աշխարհագրորեն մոտ լինելով Եվրոպային և որպես տնտեսության հիմնական ճյուղ ու՛ հնարավոր միջազգային առևտուրը, Կիլիկյան հայոց քաղաքական, հոգևոր և տնտեսական վերնախավը պատրաստ էր դավանաբանական հարցերում զիջումներ անելու¹⁴, սակայն Կիլիկիան հնազանդեցնելու պապական քաղաքականության «նաջողությունը» միայն Հերում Բ. -ի կամ նրան մատրոզած հայոց արքանների «փաստակը» չէր։

NERSES TER-VARDANYAN

(IOS)

CILICIAN ARMENIA AS A PROP FOR ORIENTAL POLICY OF ROME IN THE BEGINNING OF XIV CENTURY

At the beginning of the 13th the isolated Cilician Armenian State had to find ways of acquiring new and powerful allies in the struggle against its enemies. The possible aid could be expected from European countries by means of the Popes of Rome. And even though the Europeans lost their last crusader continental base in the East – at Acre, in 1291, the Papacy still had political authority in Europe, and thus the hope for new crusades was not completely lost.

The Popes of Rome, who had the religious and political power in Europe, far-seeing, realized that the letters asking help were a good occasion to subdue the Armenian Church and the State. The Councils of Sis (1307) and Adana (1317) adopted the faith and worship of the Catholic Church, and papal supremacy. The acceptance of such a decision was mostly because of the lack of far-seeing governors in Armenia. But the "success" of Papal policy in subduing Cilicia was not only Hetum I and his precedents' "merit".

It also has to be taken into consideration that a fertile situation had already occurred for realizing the Vatican's hegemonistic politics in Cilicia from the time of crowning Levon I. Starting from 40s of the 13th century the catholic missionaries had already penetrated Armenia Major (Mec Hayk'), and during the 13th-14th centuries the propaganda machine of the Papacy has done his work very well.

ՅԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Runciman S., A History of Crusades, Cambridge, 1954, vol. III, p. 429;
2. Atiya A.S., The Crusade in the Later Middle Ages, London, 1938, pp. 34-36, 248-252;
3. Ավդայրեղյան Մ., «Եռյամատուրք» ժողովածուները և նրանց պատմագիտական արժեքը, Նրևան, 1982, էջ 79-82, տե՛ս Ալիշան Ղ., Միսուան, Վեներտիկ, 1885, էջ 242, Օրմանեան Մ., Ազգապատում, էջ 57-58, 2001, Բ., «1206»;
4. *Stu Pontificia comissio ad redigendum codicem iuris canonici orientalis. E regestis Vaticanis, alisque fontibus collegit Alostus L. Tautu, vol. V, t. II (ab Innocentio V ad Benedictum XI), Romae, 1954, p. 205-6*;
5. Պատմության մասնաճյուղի Միսական արքեպիսկոպոսի Օրբելյան արքեպիսկոպոսի Միսնագ, Թիֆլիս, 1910, էջ 459;
6. Այս փաստաթղթի բնագրման վերաբերյալ տե՛ս Օրմանեան Մ., Ազգապատում, Բ., «1207, նմտ. տե՛ս Խաչիկյան Լ., Արտագի հայկական

իշխանությունը և Մործերի դպրոցը, «Բանբեք Մատենադարանի», 1973, քիվ 11, էջ 138-139:

7. Կղեմնս Գալատուց հայտնել է, որ Հայոց պատմությունը քննելու համար ինքը հրատարակում է մի քնագիր, որի հիմք - ձեռագիրը 1366թ. գրվել է Ստամ: Այս հաղորդման անկեղծությանը և աղբյուրի վավերականությանը կասկածում են Ա. Տեր-Միքելյանը և Մ. Օրմանյանը: Նրանք համարում են, որ քնագիրը կնդիր է: Սակայն այսօր Մաշտոցյան Մատենադարանում պահվում են նույն քնագիրը պարունակող ևս երկու ձեռագիր, որոնցից առաջինը՝ Հ^Գ 2037-ը, 1421թ. գրվել է Կաֆայում, իսկ Հ^Գ 7841-ը՝ 1668թ. նախորդից օրինակվել է Նախիջևանի կեծով գրողով: Անկասկած, սա ամուր կոճակ է, որով բացառվում է այն հնարավորությունը, որ այս ձեռագրերն ընդօրինակված լինեն Գալատուսի հրատարակության հիմք՝ «կեղծ» համարված քնագրից:
8. Տե՛ս ՄՄ ձեռ. հմթ. 2037, էջ 135բ - 137ա:
9. Ալիշան Ղ., Հայապատմ, հատ. Բ., Վենետիկ, 1901, էջ 552: Այս շրջանից սկսած՝ Կիպրոսում գրված հայերեն ձեռագրերի ցանակը զգալիորեն աճել է (տե՛ս Ժ^Գ). դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյանը, Երևան, 1950թ., էջ 123, 135, 150 և այլն):
10. Այս գործի մի քանի հատվածներ հրատարակված են: Տե՛ս Սամուելի քանանայի Անեկոյ հուարմունք ի զոց պատմագրաց, Վարդաշապատ, 1893, էջ 298-299: Գործի մի մասը տե՛ս Տեր-Միքելյան Ա., Սոսի և Ատանայի իշխանավորությունը, «Լուսնայ», 1901, գրքը Ա, էջ 302-16: Գործի ամբողջական հրատարակությունը տե՛ս Պետրոսյան Ե., Մովսես Երզնկացու «Ընդդիմադրություն ասկա զոյ խառնման ի սուր խորհուրդն ի թուրմ Հայոց ՇՇԸ(1309)» դաժանաբանական բուրքը - «Եջմածին», 1974, Հ^Գ 9, էջ 33-42, Հ^Գ 10, էջ 49-64:
11. Տե՛ս M.A.v.d. Oudenrijn, Les Constitutions des Frères Arméniens de Saint Basile et Italie-Orientalis Christiana Analecta, t. V, Roma, 1940, էջ 7-10, հմմտ. Ինգլիզյան Ա., Հայ Բարսեղիանց միաբանությունն յԹուալիս և անոնց աստիճանադրությունը ըստ Մ. Ա. վ. Պ. Միդենիյնի, «Հանդես անսորեայ», 1948, էջ 426-434:
12. Տե՛ս Tsutu, vol. V, t. II, §§ 83, 85, 86, 88, 89, 90, 110, 111, 113, 114:
13. Ibid. vol. VII, t. I, pp. 8-102, t. II, pp. 5-142:
14. Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Արաբացի հայկական իշխանությունը —, էջ 132:

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՆՈՒՄՅԱՆ ՄԵԼԻՆՆ (ՀՅԹԻ)

ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿՈՏՈՐԱՄՆԵՐԻ ԴԱՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ. ԵՐԵՔ ՄԱՀԱՊԱՏԻԺ

Թեև ժամանակակից Թուրքիան շարունակում է ժխտել Մեծ Եղեռնի փաստը, այնուամենայնիվ, ամենբոքելի իրողությունն է, որ Հայոց ցեղասպանությունն առաջինը դատապարտած երկիրը համդիսամում է հենց ինքը՝ Օսմանյան կայսրությունը: Խոսքը վերաբերում է 1919-1920թթ. Ստամբուլի Ռազմական արտակարգ ատյաններում տեղի ունեցած 29 տարբեր դատական գործերին, որոնք բոլորն էլ հարուցվել էին հայերի տեղահանության և կոտորածների մեղադրամքով:

Դատավարությունների արդյունքում ընդունվել է ընդհանուր քվեով 16 մահապատժի դատավճիռ, որից 13-ը՝ առանց ամբաստանյալների ներկայության (դատավարտյալները փախուստի մեջ էին գտնվում): Դատավարությանը ներկա գտնվող և մահապատժի ենթարկված դատապարտյալները հետևյալ անձիք էին. Բողազլյանի գավառապետ, Յոզղատի գավառապետի տեղակալ Մեհմեդ Քեմալը (Յոզղատի դատավարություն), Երզնկայի ժամդարմերիայի հրամանատար, Հայրան Բարա մակնուսը կրող Հաֆիզ Արդուլլահ Ավնին (Երզնկայի դատավարություն), Բարերդի կառավարիչ, հետագայում՝ Ուրֆայի գավառապետ Քեհրամգադե Նուսրեթը (Բարերդի դատավարություն):

Հայերի տեղահանության և կոտորածների մեղադրամքով հարուցված առաջին դատական գործը վերաբերում էր Յոզղատ գավառին: Դատավճիռը կայացվեց 1919 թվականի ապրիլի 8-ին, համաձայն որի ամբաստանյալներից Քեմալը դատապարտվեց մահվան, իսկ ժամդարմերիայի պետ Թեվֆիկը՝ տասնհինգ տարվա տաժամակիք արժուրի: Դատավճռում բերված մեղադրական ապացույցները վկայում էին Քեմալի դաժանության և հայերին իսպառ քնազնջելու մտադրության մասին: Այսպես օրինակ՝ նշվում էր, քե հայությանը կոտորելու նպատակով Քեմալը ուղքի էր հանել ոչ միայն իր

տրամադրության տակ գտնվող սանջակի, այլ քոլոր մահմեդականներին էր դիմել հայ ժողովրդին իսպառ ռյուչացնելու կոչով¹։

Պետք է նշել, որ Մահմեդ Քեմալը հայտնի էր հայերի նկատմամբ իր առանձնահատուկ ատելությամբ։ Յոզղատի դատավարության ընթացքում կատարված բացահայտումների համաձայն՝ հայոց վարքագ կոտորածների քատելաբաններից մեկը դարձած Քեյլեր գյուղ այցելությունից հետո Քեմալը հայտնել էր իր կնոջը, թե թատրոն էր գնացել և «վայելել» այդ արքայազգայու տեսարանները²։

Քեմալը մահվան դատապարտվեց կայսերական քրեական օրենսգրքի 170-րդ և 171-րդ հոդվածների հիման վրա։ «Յատավճիռն անմիջապես վավերացվեց սուլթան Մահմեդ 6-րդ Վահիդեդդինի կողմից։ Քեմալը կախաղամ բարձրագվեց 1919թ. ապրիլի 10-ին Մուսթերուի Բայազետ հրապարակում³։

Մահապատժի արարողությունն իրականացվեց տարօրինակ կերպով։ Օրենքի համաձայն՝ կախաղանի դատապարտվածը մահապատժի էր ենթարկվում մախրամ արևածագը, դատապարտյալի մարմինը հրապարակում էր մնում ևս 5-6 ժամ, որից հետո՝ անչուք կերպով թաղվում։ Մինչդեռ Քեմալի մահապատժին ի կատար անվեց կնտոյից հետո։ Արարողությանը ներկա էին քարձրաստիճան պաշտոնյաներ և հոծ բազմություն։ Մահապատժից հետո Քեմալի դիակը դրվեց Բայազետի մզկիթի լվացարանում. անբույսատրեյի գործողություն՝ մահապատժի դեպքում⁴։

1919 թվականի ապրիլի 11-ին մեծ շուքով կազմակերպվեց Քեմալի քաղումը, որին մասնակցում էր ավելի քան 10.000 ցուցաբար⁵։ Ռճրագործը հռչակվեց «սազալին մահատակ»⁶։ Վերոնշյալ իրադարձություններից վկայեցին, որ նրիտթուրքները դեռ շարունակում էին որոշակի ուժ ներկայացնել։

Երզնկայի դատական գործը հարուցվել էր «տեղահանության ընթացքում հայերի սպանությունների և քննազնման» (katl ve imha), ինչպես նաև՝ հայերի ունեցվածքի կողոպտման (malıarın yabana cyledikleri) մեղադրանքներով⁷։

Շեչտեմք, որ ի տարբերություն մյուս դատավարությունների՝ Երզնկայի դատավճռում օգտագործվում էր ոչ թե taktıl (կոտորած), այլ՝ imha (քննազնում) բառը։

Երզնկայի դատավճռով, կայսերական քրեական օրենսգրքի 170-րդ և զինվորական քրեական օրենսգրքի 171-րդ հոդվածներով հետևյալ կարգով մահապատժի դատապարտվեցին Երզնկայի սրտզանավոր Սաղըզադի Հալեթը, ավագակապետ Քըրմա Յուսուֆը և Երզնկայի ոստիկանության ենթասպա Արսլանը⁸։

Երզնկայի ոստիկանության հրամանատար Հաֆըզ Արդուլահ Ալմիի ներկայությամբ անցկացված դատաքննության արդյունքում վերջինիս

նկատմամբ մահվան դատավճիռ կայացվեց, որն ի կատար անվեց 1920թ. հուլիսի 22-ին:

1920թ. հուլիսի 20-ին մահվան դատավճիռ կայացվեց մահ Բաքերդի կատավարիչ Բեհրամզադե Նուսրեթի նկատմամբ, որը հույնական ճերկա էր դատավարությանը: Մահապատիժն ի կատար անվեց 1920 թվականի օգոստոսի 5-ին Բայազետ հրապարակում¹⁰: Բաքերդի դատավճռում նշվում էր հետևյալը. «...բազմազան վայրերու մէջ տեղի ունեցած ռոքերզական ջարդերու շուրջ մինչև հիմա Պատերազմական ատեանէն կտրմ կատարուած դատավարութեանց եզրակացութիւնը եղած է այն, թէ յիշեալ ռոքերները մախ եւ առաջ Իթքիստ եւ Թերազզը ճեմիչէթին (ընկերության Մ.Ա.) Ընդհանուր Կեդրոնին մէջ կանխամտածուած եւ որոշուած են»¹¹: Բաքերդի դատավճռում ընդգծվում էր մահ այն փաստը, թե մեղադրյալ Բեհրամզադե Նուսրեթը կազմակերպել էր 20.000 հայերի կոտորածը, որից հետո նրա պաշտոնը բարձրացրել էին¹²: Դատապարտյալը մահապատի ենթարկվեց 1920թ. օգոստոսի 5-ին¹³:

1920թ. հոյեմբերի 8-ին տարօրինակ իրադարձություններ տեղի ունեցան. ճիրակալվեցին Բաքերդի դատավճիռն արձակած դատավորները: Նրանց դեմ հարուցվեց քրեական գործ՝ Բեհրամզադե Նուսրեթին մահվան դատապարտելու կապակցությամբ: 1921թ. հունվարի 5-ին դատավոր Մուստաֆա փաշան և դատավճիռը ստորագրած մյուս դատավորները դատապարտվեցին 3 ամիս ազատազրկման¹⁴:

Թուրքերը ոչ միայն հետևողական չէին հայերի կոտորածների պատասխանատուներին թացահայտելու և դատապարտելու խնդրում, այլև ազատազրկում էին 20.000 հայի ընացմբման պատասխանատուին մահվան դատապարտած դատավորներին:

Այսպիսով, մեկ ու կես միլիոն հայության ոչնչացման համար մահապատի ենթարկվեց ընդամենը 3 հոգի: Ակնհայտ է, որ թուրքական ռազմական արտակարգ աստիճանների դատավորները մահվան դատավճիռ արձակելիս առավել շտալ էին փախուստի մեջ գտնվող մեղադրյալների հանդեպ:

Ինչպես վերը նշեցինք, Յոզդատի դատավարությունն առաջինն էր հայերի տեղահանության ու կոտորածների մեղադրանքով հարուցված դատական գործերի շարքում, և Մեհմեդ Քեմալի մահապատի նպատակը միջազգային հասարակական կարծիքի առջև արդարադատ երևալու ցանկությունն էր: Իսկ Հաֆթզ Արդուլահ Ավնիի և Բեհրամզադե Նուսրեթի դատավճռերն արձակվեցին Սեթի դաշմազրի կնքման Տալթորին և հաղթանակած տերությունների դիրքորոշումը մեղմելու նպատակ էին հետապնդում:

MELINE ANUMYAN (MIAG)

COURT PROCESSES OF DEPORTATION AND MASSACRES OF ARMENIANS: THREE EXECUTIONS

Although modern Turkey continues to deny the fact of the Armenian Genocide, it cannot be refuted that the Ottoman Empire was effectively the first state to condemn the Genocide of Armenians. In 1919-1920 Istanbul Military Tribunals carried out 29 court processes all of which were initiated on charges of deportation and massacres of Armenians. These trials resulted in 16 verdicts of death penalty, of which 13 verdicts were issued in absence of the convicted. The other three convicted were:

1. Mehmed Kemal, the Governor of Boghazlian (Yozghat trial),
2. Hafiz Abdullah Avni, Chief of Erzindjan Police Department (Erzindjan trial),
3. Behramzade Nusret, Governor of Bayburt, later governor of Urfa (Bayburt trial).

The prompt execution of Mehmed Kemal following Yozghat trial, which marked the start of 29 trials, had its main purpose to impress the international opinion. The other two executions were carried out just before the signing of the Sevre Agreement and had their purpose to influence the positions of the Ally states.

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Tamer Akcam, Ermeni tabusu aralarırken dialogtan başka çözüm var mı?, İstanbul, 2000, s. 93
2. Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի (ստիպարանը, արգենությունը և ծանրագրությունները՝ Ա.Հ. Փափազյանի), Երևան, 1989, էջ 165:
3. Михаил В.А. (отв. ред.), Геноцид-преступление против человечества (Материалы I Московского Международного Симпозиума 18-19 апреля 1995 г.); Дадрян В., Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян: характер и значимость четырех основных серий судебного разбирательства, Москва, 1997, с. 27.
4. Tamer Akcam, İnsan hakları ve Ermeni sorunu, İmge kitabevi yayıncıları, 2002, s. 472.
5. Գրիկը, Եզդանի հայասանության վախճանական պատմությունը, Երևան, 1980, էջ 330:

ԳԱՄՊԱՐՅԱՆ ԱՐԱՄ (ԱԻ)

ԱՐԱՐ ՄՊԱՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԵԶ. ԱԶԻԶ ԱՆԻ ԱՆ ՄԻՍՐԻ

Արարական ազգային-ազատագրական շարժման մեջ արար մտավորականության և ուսանողության հետ համատեղ մեծ դեր խաղացին մահ բուրքական քանակում ծառայող արար սպաները: Ազատագրական շարժմանը վերջիններիս մասնակցությունը կարևոր նշանակություն ունեցավ մահ այն առումով, որ նրանց շնորհիվ հնարավոր եղավ ազգային գաղափարներ տարածել բուրքական քանակի արար զինվորների մեջ, որոնք դարձան արարական շարժման ամենաակտիվ տարրերից մեկը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի մախոթյակին Օսմանյան քանակում ծառայում էր մոտ 20 հազար սպա, որոնցից հարյուրավորները և նույնիսկ հազարավորները արարներ էին:

Արարական ազգային շարժման մեջ ընդգրկված Միջին և Իրաքի արար սպաների թվաքանակի մեջ բավական մեծ տարբերություն կար: Ընկեստ Դաունը նշում է 126 արար զործիյների անուններ, որոնք ակտիվ մասնակցություն են ունեցել ազգային շարժմանը մինչև 1914թ.: Համաձայն նրա տվյալների՝ 113 զործիյներից, որոնց ազգությունը հնարավոր է եղել պարզել, 18-ը իրաքցի էին, 51-ը՝ սիրիացի, 22-ը՝ պարսեպտիցի, 21-ը՝ լիբանանցի և մեկը՝ եգիպտացի: Ի դեպ, 51 սիրիացիներից միայն տասն էին սպա, մինչդեռ իրաքցիներից՝ բոլոր 18-ը:

Արարական ազգայնական շարժման մեջ արար սպաներից առանձնահատուկ դեր են ունեցել Ազիզ Ալի ալ Միսրին, Մելիմ ալ Ջազաիրին, Նուրի Սալիին, Ջաֆար ալ Ասկարին, եղբայրներ Յասին և Տահա ալ Խաշիմիները, Արդալգաֆուր ալ Բադրին, Ջամիլ ալ Միջինին, Մախմուդ Խյլմի ալ Տարարլուսին և այլք: Նրանց միավորում էր «արարների կորսված իրավունքները» վերականգնելու ձգտումը և բուրքական ղեկավարների, երբեմն նույնիսկ իբրիհադական առաջնորդների հանդեպ անվստահությունը: Նրանց մեծ մասը չէր հավատում քաղաքական ուղիներով իրենց նպատակներին հասնելու հնարավորությանը և ավելի արմատական մեթոդների կողմնակից էր: Նրանք ակտիվորեն մասնակցում էին արարական կազմակերպությունների՝ հատկապես ալ Քաշտանիայի, «4-րական ակումբ»-ի, Երիտասարդ Արաբիայի, ալ Ադի գործունեությանը: Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ հիարավովելով երիտբուրքերից՝ արար սպաների մեծամասնությունը ընդհուպ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը հավատարիմ էր մնում սուլթանին և Օսմանյան կայսրությանը:

Արաք սպաները առավել ակտիվորեն սկսեցին մասնակցել ազգայնական շարժմանը հատկապես 1909թ. հակահեղափոխական փորձից հետո, երբ երկրորդական իշխանություններն էլ ավելի սաստիկացրին ազգային ճնշումները:

1909թ. վերջին Ստամբուլում տեղիվեց ալ Քահուանիան՝ առաջին գաղտնի աքարական կազմակերպությունը: Արդյ հետագոտողներ ալ Քահուանիայի հիմնադիր են համարում բուրժուական բանակի սպաներ Մելիմ ալ Ջազալլին և Ազիզ Ալի ալ Միսրիին⁶: Ալ Քահուանիան երկար չօրոտակեց, սակայն երա ստեղծման փաստն աղղեն իսկ վկայում էր, որ արաք սպաների և հասարակական ալ շրջանակներ մղոտ հաստնամում էին ընդդիմադիր տրամադրություններ:

Արաք սպաները ամօխտելիորեն կարևոր դեր խաղացին մաև երկուսասարդ Արաբիա և Գրական Ալեմը կազմակերպություններում: 1913թ. հոկտեմբերի 28-ին Ազիզ ալ Միսրիի գլխավորությամբ տեղիվեց ալ Անդ գաղտնի կազմակերպությունը, որի անդամների զգալի մաաը զինվորականներ էին⁷: Ալ Անդը հանդես չէր գալես արաքական վիդայերները լիակատար ազատագրման պահանջով՝ պահպանելով հավատարմությունը Օսմանյան սուլթանին և օսմանիզմի գաղափարին: Կազմակերպության անդամներն առաջարկում էին տեղիծել արաքա-բուրժուական դաշնալին պետություն, որի դեկապար մաշինն էր լինելու համասօմանյան խորհրդացանդ, միաժամանակ պահպանվելու էր սուլթանի նոմինալ գերիշխանությունը: Արաքական վիդայերներին տրանադրվելու էր լայն ներքին ինքնավարություն: Ալ Անդը, ամօխտելիորեն, մեծ դերակատարություն ռմեցավ արաքական ազգային շարժման հետագա շարգացման մեջ:

Արաքական ազգայնական շարժման ամենակարկառուն և հեղինակավոր ներկայացուցիկներից էր բուրժուական բանակի սպա Ազիզ Ալի ալ Միսրին: Կա ոչ միայն վայելում էր արաք զինվորականության և արաքական ազգայնական կազմակերպությունների, իմբրակոումների և մտավորականության մեծահասանության լիակատար վառահոթությունը, ալ մաև նրանց կողմից իրավում էր որպես արաք ազատագրական շարժման հնարավոր դեկապար: Օսմանյան ռազմական կրթություն սուացած ալ Միսրին եղել էր օմբոսիալ վե բեդաքիե կազմակերպության ակտիվ անդամներից մեկը, մասնակցել էր 1908թ. հեղափոխությանը, ինչպես մաև 1909թ. Արդուլ Համիդի հակահեղափոխական փորձի տապալմանը: Կա հույս էր փայնայում, որ նոր արաքա-բուրժուական պետության մեջ երկրորդորդը արաքներին կտան ինքնավարություն և հավասար իրավունքներ: Հետագայում ալ Միսրիի դուայքները մտան ալ Քահուանիա և ալ Անդ գաղտնի կազմակերպությունների մաագրերի մեջ: Ալ Միսրին այն սպաներից էր որոնք 1911-ին աղարկվել էին Լիբիա՝ դեկավարելու իտալացիների դեմ պաքսաղը: Թուրք-խաղական պատերազմի ընթացքում մա դրակորեց իրեն որպես քաջ զինվոր և հմուտ կամամուտար: Վերադառնալով Լիբիայից՝ մա կլմնադրեց և ալ Անդ կազմակերպությունը:

1914-ի փետրվարին Ազիզ ալ Միսրին ձեռքալավեց և դատաւարութեան մահապատժի, որը հետագայում վախարհնակեց տառնինեզ տարվա արտաքսման: Ապրիլին արաբ-եզիպտական և քրիտաստեան դիվանագիտական ճնշմամբ նրան ներում շնորհվեց և ապահովվեց վերադարձը Եգիպտոս:

Այսպիսով, արաբ սպաներն իրենց մեծ ավանդը ներդրեցին արաբական ազգային-ազատագրական շարժման ձևափոխման և նրա հետագա զարգացման մեջ: Նրանց անմիջական մասնակցութեամբ ստեղծվեցին մի շարք կազմակերպութիւններ, որոնք, ոչ թե զուտ զինվորական խմբավորումներ էին, այլ իրենց մեջ ընդգրկում էին հասարակութեան այլ խավերի՝ հատկապէս մտավորականութեան և ուսանողութեան մեծաթիվ ներկայացուցիչների:

ARAM GASPARYAN

(ԴՕՏ)

THE ROLE OF ARAB MILITARY OFFICERS IN NATIONAL LIBERATION MOVEMENT: AZIZ ALI AL-MISRI

The Arab military officers with the Arab intelligentsia and students have played a major role in Arab national movement. Being one of the most active elements of the society they have gave a new meaning, strength and quality to the movement. The Arab military officers participated in the activities of organizations founded in 1908-1914.

One of the most outstanding representatives of national movement was Ali Aziz al-Misri – an officer of the Ottoman army. He has played the significant role in the further development of the national movement. He contributed directly in the establishing of such organizations as al-Kahjani and al-Ahd.

ՏԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Eliezer Beeri, *Army Officers in Arab Politics and Society*, Jerusalem, 1969, p. 328.
2. Dawn S.E., *The Rise of Arabism in Syria*, *The Middle East Journal*, vol 16, p. 148, 164.
3. Котлов Л.Н., *Становление национально-освободительного движения в арабских странах Азии 1908-1914гг.*, Москва, 1986, с. 317, 374.
4. Majid Khadduri, *Middle Eastern Affairs*, Oxford, 1965, vol., 4, p. 140.
5. Քառասնիկ ալ Քիզմ, ալ արաբ տա ալ զուրք իի ահլ ալ նստուրի ալ օսմանի 1908-1914, Դիմաշկ 1991, էջ 357, 521(արաբ):

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԳՈՈ

(ԱԽ)

ԵԳԻՊՏՈՍԸ ԵՎ ՊԱՐՍԻՅ ԾՈՑԻ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ 1990-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱԿՁՈՒՆ

Միջազգային հարաբերությունների շրջանակներում մի շարք կարևորագույն հարցերի շարքին դասվում է Պարսից ծոցի արաբական երկրների անվտանգության խնդիրը: 1990-ականների սկզբին արաբական աշխարհում աշխարհաստորային մեր իրավիճակ էր ձևավորվել: Այն անմիջականորեն պայմանավորված էր Եգիպտոսի «արաբական ընտանիք» վերադառնալու, ինչպես նաև տարածաշրջանում ընթացող քաղաքական մի շարք գործընթացների հետ: Արաբական տարածաշրջանի վրա անմիջական ազդում էր նաև միջազգային ընդհանուր լարվածության բուլաբուլը՝ կապված ԽՍՀՄ-ԱՄՆ-ի միջև զլոբալ դիմակայության և «սառը» պատերազմի ավարտի մոտակուտ սկսկալիքների հետ:

1980-ականների վերջին արաբական աշխարհում արդեն ձևավորվել էին տարածաշրջանային երկու խոշոր միություններ, որոնք մեծ հաշվով դարձյալ ընդգծում էին առկա սոցիալ-դասակարգային, ինչպես նաև քաղաքական բևեռացումը: 1981թ. մարտին Սաուդյան Արաբիայի գլխավորությամբ կազմավորվեց Ծոցի արաբական երկրների համագործակցության դաշինքը (ՄԱԵՀՂ), որի մեջ մտան Պարսից ծոցի բոլոր 6 միապետությունները: 1989թ. փետրվարի 16-ին Իրաքի անմիջական նախաձեռնությամբ հիմնվեց Արաբական համագործակցության դաշինքը (ԱՀՂ):

1990թ. ամռանը Իրաքի հարձակումը Քուվեյթի վրա, և այնուհետև 1991թ. հունվարին սկսված «Փոթորիկ ամապատում» հակաիրաքյան ռազմական գործողությունները հերթական անգամ հարցականի տակ դրեցին Պարսից ծոցի արաբական երկրների անվտանգության համակարգերի կենսունակության խնդիրը: Իրաքի պարտության հետևանքով տարածաշրջանում ուժերի մեր հարաբերակցություն ձևավորվեց, որի արդյունքում ամրապնդվեց արաբական որոշ երկրների քաղաքական դիրքերը արաբական թերակղզում:

Եգիպտոսը, որը սկսել էր իր դիրքերի հետզհետե վերականգման գործընթացը «արաբական ընտանիքում», Ծոցի երկրորդ ճգնաժամի արդյունքում առավել քան որևէ մեկ այլ արաբական երկիր ունեցավ մի շարք

ձեռքբերումներ: Եզիպտոսի կառուցողական դիրքորոշումը իրաքացու վեյթյան ճգնաժամի հանդեպ ապահովեց նրա քաղաքական դերի վերջնական վերաստրուկուրումը տարածաշրջանում, որի արդյունքում Կահիրեն ստանձնեց Պարսից ծոցի արաբական միապետությունների անվտանգության ապահովման ավանդական երաշխավորողի դերը: Միևնույն ժամանակ Արաբական Պետությունների Լիգայի, Ծոցի Արաբական Երկրների Համագործակցության Դաշինքի և Արաբական Համագործակցության Դաշինքի անգործությունը միջամտելա իրաքացու վեյթյան ճգնաժամի խաղաղ կարգավորմանը, սակայն Ծոցի արաբական երկրներին հիմնել իրենց անվտանգությունն ապահովող նոր կառույց:

Նպատակ ունենալով կանխել հետագա ճգնաժամային իրավիճակները, ինչպես նաև 1991թ. պատերազմից հետո անվտանգություն և կայունություն հաստատել տարածաշրջանում և մասնավորապես՝ Ծոցի արաբական երկրներում, Եզիպտոսը և արաբական ևս 7 երկրներ՝ Միդիան, Սաուդյան Արաբիան, Քուվեյթը, Օմանը, Կատարը, Բահրեյնը, ԱՄԷ-ն, 1991թ. մարտին ստորագրեցին «Էտրդիմացման և համագործակցության մասին հռչակագիրը», որը պատմությանը հայտնի է որպես «Նամասկոսի հռչակագիր»: «Նամասկոսի Հռչակագիրը» այսպես կոչված արաբական նոր քաղաքական մտածելակերպի արտացոլումն էր, որը ենթադրում էր միջարաբական մի շարք լուրջ քայլեր՝ միտված անդամ երկրների միջև համագործակցության խորացմանը, և որ ամենակարևորն է՝ միջարաբական ռազմական կառույցի տեղադրումը: Այն նոր հիմքերի վրա դրեց Եզիպտոսի, Միդիայի և Ծոցի արաբական երկրների միջև առկա հարաբերությունները: Մերձավոր Արևելքում կոլեկտիվ անվտանգության ապահովման տեսանկյունից «Նամասկոսի հռչակագիրը» չափազանց կարևոր ձեռքբերում էր Կահիրեի համար:

Մտեղծված ուժերի նոր հարաբերակցության պայմաններում Եզիպտոսը ստանձնում էր արաբական երկրների անվտանգությունն ապահովելու գլխավոր երաշխավորողներից մեկի դերը:

Հռչակագիր - փաստաթուղթը որոշում էր մի կողմից արաբական միապետությունների իսկ մյուս կողմից Եզիպտոսի ու Միդիայի միջև մյուս կողմից ռազմաքաղաքական համագործակցության հիմնական ուղղությունները:

Հռչակագիրը նախատեսում էր հիմնական կարգավիճակով Պարսից ծոցի շրջանում Եզիպտոսի և Միդիայի զորքերի խաշոր ստորաբաժանումների տեղակայում: Սակայն դա չիրականացավ, քանի որ զորքերի տեղակայումը ՄԱԵԿ-ի անդամ երկրներից պահանջում էր լրացուցիչ ծախսեր: Սակայն շուտով ձևավորվեց այնպիսի մի իրավիճակ, որ թվում էր, թև հռչակագիրը՝ իր դրույթները դեռևս կյանքի չկաշած, արդեն սպառել էր իրեն:

Մոցի երկրների և ԱՄՆ-ի ու Արևմտյան Եվրոպայի երկրների միջև պաշտպանության բնագավառում երկկողմ համաձայնագրեր ստորագրելուց հետո՝, 1993թ. հունիսի 12-ին Արու Ղարաբաղի դարձյալ Պարսից ծոցի երկրների անվտանգության ապահովման նպատակով տեղի ունեցավ «Դամասկոսյան հռչակագիրը» ստորագրած արաբական երկրների արտաքին գործերի նախարարների համընդունուր՝: Մասնակիցները համոզմունք էին հայտնում, որ հռչակագիրը արաբական համատեղ գործողությունների այն շրջանակն էր, որի դրույթների անկատար մնալը կարող էր հանգեցնել մի շարք միջադարակյան նախաձեռնությունների վերազմանը՝:

Քննարկման կենտրոնական հարցը՝ միացյալ պաշտպանական ուժերի ստեղծումը կրկին անգամ չիրականացավ, այս անգամ Խրաճի բողոքի հետևանքով, որը պնդում էր, որ Մոցի պաշտպանական համակարգի կազմակերպումը պետք է իրականացվի միայն Մոցի երկրների կողմից՝:

Մոցի երկրորդ ճգնաժամի արդյունքում արաբական աշխարհում ձևավորված որակապես նոր քաղաքական իրավիճակի պայմաններում առանձնահատուկ կարգավիճակ ձեռք բերեց Եգիպտոսը, որը Միջին և Մոցի արաբական միապետությունների հետ ստորագրելով «Դամասկոսի հռչակագիրը», մեկ անգամ ևս ամրագրեց միջարաբական հարաբերություններում Կահիրեի քաղաքական լրջագույն գործոն լինելը:

GEVORGYAN GOR

(105)

EGYPT AND THE SECURITY PROBLEM OF THE PERSIAN GULF ARAB COUNTRIES IN EARLY 1990's

In March 1991 Egypt gained a special political role on the basis of a new power correlation formed in the region against Iraq after the "Desert Storm" military action. The Damascus declaration was signed in March 1991 among Egypt, Syria and the Arab countries of the Persian Gulf with the objective to avert the approaching crisis and to restore the broken security in the Arabian Peninsula and to replace the US numerous military units located in Iraq and Saudi Arabia with the Arabian one.

The declaration was a serious step aimed at protection of security of the Arabian monarchy of the Persian Gulf via the Egyptian and Syrian personnel. The declaration underlined once more the underestimation of the Egyptian political role in the Arabian Peninsula.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Александров И.А., Монархии Персидского Залива: этап модернизации, Москва, 2002: 279; [www.palestinefacts.org/pf_1967 to 1991_gulfwar.php](http://www.palestinefacts.org/pf_1967to1991_gulfwar.php).
2. Гусаров В.И., Экономическая независимость арабских стран, Москва, 1993: 176; <http://countrystudies.us/persian-gulf-states/32.htm>.
3. Пырлин Е.Д., Трудный и долгий путь к миру: Взгляд из Москвы на проблему ближневосточного урегулирования, Москва, 2002, с. 329.
4. "Council of Ministers Considers Damascus Summit", Baker Talks Broadcast Information Service, Middle East Report, March 11, 1991; Емельянова Г.М., Влияние иракско-кувейтского кризиса на региональный баланс сил. Последствия войны в Персидском заливе и ситуация в регионе, Москва, 1992, с. 28; Кинн А.Г., Внешняя политика арабских стран и Израиля, Москва, 1999, с. 55.
5. Bodansky Y., Syria's Strategic Posture (http://www.freeman.org/m_online/feb96/bodansky.htm).
6. Емельянова Г.М., 024. 1234, 19 31:
7. Bodansky Y., 024. 1234:
8. "Council of Ministers Considers Damascus Summit", Baker Talks Broadcast Information Service, Middle East Report, March 11, 1991; Мелкумян Е.С., ССАГПЗ в глобальных региональных процессах, Москва, 1999, с. 36.
9. Bernard R., The United states and the Persian Gulf in the Bush Administration after the Gulf War ([http:// fmsa.leavenworth.army.mil/fmsopubs/issues/sftrgulf.htm](http://fmsa.leavenworth.army.mil/fmsopubs/issues/sftrgulf.htm)).
10. Егорин А.Э., Абдель Хамид Х.А., Война за Ближневосточный мир, Москва, 1999, с. 138.
11. Emirates News, 13. 06. 1993.
12. www.palestinefacts.org/pf_1967to1991_gulfwar.php.

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՀԱԿՈՔ

(ՊԻ)

ԱՂԻՔԵՋԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵՇ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԱՐՑԱՆՈՒՄ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎԱԾ ԽՏՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (1941-1945թթ.)

Ղարաբաղցիները, որ դարերի ընթացքում բազմաթիվ զավթիչների դեմ մղված մարտերում մշտապես բարձր էին պանել իրենց հաղթական ոգին, այս անգամ էլ, զգալով վտանգը, մեկ մարդու պես ոտքի ելան՝ պաշտպանելու հայրենի հողը: Նրանք շատ լավ գիտակցում էին, որ եթե այս պատերազմում հաղթեն զերմամացիները, ապա նրանց դաշնակից Թուրքիան Հայաստան և Արցախ կմտցնեք իր քանակը, որը և նոր, անավեր կոտորածներ կկազմակերպեք:

Չնայած Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ֆաշիստական Գերմանիայի և նրա փաստական դաշնակից Թուրքիայի զորքերը ոտք չդնեցին Արցախի հողի վրա, այնուամենայնիվ Աղդրեջանի կառավարությունը օգտվեց պատերազմի ընձեռած հնարավորությունից, զորակոչի անվան տակ ռազմաճակատ ուղարկեց մի քանի անգամ ավելի շատ արցախահայերի՝ այդ տարածքում ապրող աղղրեջանցիների համեմատությամբ: Այսպես, ըստ Հ. Արթուրյանի՝ 1941-1945թթ. զործող քանակ է զորակոչվել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի հայ քանակության մեկ երրորդը՝ 45.000 մարդ: Հիշեցնենք, որ 1939թ. մարզում բնակվում էր 150.800 մարդ, որից հայեր՝ 132.800, այսինքն, հայերը կազմում էին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի քանակության 88.1%-ը, մնացածը՝ աղղրեջանցիներ և ռուսներ էին: Համարյա նույն թվերն են թերվել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի պատմաբնկրազիտական թանգարանի մախկին տնօրեն Շանին Մկրտչյանի աշխատություններում: Ըստ նրա՝ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ռազմաճակատ է զորակոչվել մարզի հայ քանակության 30%-ը՝ 45.056 մարդ, որից 1850-ը՝ կին, իսկ զոհվածների թիվը կազմել է 22.000 մարդ: Իրականում ռազմաճակատ զորակոչված հայերի թիվը տոկոսային հարաբերությամբ որոշ չրջամներում ավելի շատ է եղել: Այսպես, Օ. Մկրտչյանի տվյալներով, միայն Հաղլուրի շրջանը, որը պատերազմից առաջ ունեցել է 27.139 հայ բնակիչ, ռազմաճակատ է զորակոչել 8.267 մարդ⁴, որը կազմել է շրջանի քանակության 38%-ը. 1000 մարդու հաշվով դա 5-6 անգամ ավելի էր քանակ զորակոչված աղղրեջանցիների համեմատությամբ⁵. Ըստ գյուղերի, այն ունեցել է հետևյալ պատկերը. Շարտար գյուղից զործող քանակ է զորակոչվել 1080, Ղզղալայից՝

450, որից 8-ը աղքիկ, Տումիից՝ 485, Մեծ Թաղարից՝ 555, Մարտակերտ ավանից՝ 485, Թաղավարդից՝ 475, Նորչենից՝ 400, Հաղյուք շրջկենտրոնից՝ 803, Տոդից՝ 860, Ավետարանոցից՝ 298, Թալիշից՝ 544, Եռչից՝ 700 (որից 8-ը մեկ ընտանիքից), Մոխրաքաղից՝ 337, Հաղորտիից՝ 397, Դահրավից՝ 350, Խնձրիատանից՝ 403, Վանքից՝ 318, Յորից՝ 260, Հին Թաղարից՝ 202 (որից 8-ը աղքիկ), Առաքաձորից՝ 415, Ջարիմտակից՝ 200, Մյատրաշենից՝ 270, Աշանից՝ 240, Մուշկապատից՝ 267, Առաքյուլից՝ 204, Բանագուրից՝ 470, Ազոխից՝ 254, Մոսից՝ 360, Մարգաշենից՝ 216, Քերթից՝ 228, Դավախանից՝ 256, Կաղարծիից՝ 268, Խամարաղից՝ 250, Նախիջլանիկից՝ 244, Բաղարաից՝ 400, Նորգյուղից՝ 210, Դաշուլաղից՝ 350, Սգնեքից՝ 340, Կուտապատից՝ 250, Մաղավուզից՝ 284, Գյուլաքաղից՝ 209, Քոլատակից՝ 150, Չլղրանից՝ 205, Տրախտիկից՝ 120, Ջարագլխից՝ 140, Մակուտիից՝ 103, Դուլավարից՝ 200, Խձարերդից՝ 130, Ջրակուտից՝ 162, Մամձորից՝ 258, Կուխտգաշենից՝ 250, Հացի գյուղից՝ 145, Թաղոտից՝ 131, Մյուլքաղարայից՝ 142, Չափարից՝ 159, Խեթիսանից՝ 154, Ենխերթից՝ 170, Հարավ գյուղից՝ 172, Քոտանիից՝ 162, Դշլաղից՝ 203, Փրգամաղից՝ 152, Կարմիր գյուղից՝ 201, Մեծ-շենից՝ 213, Խանցքից՝ 138, Խամաձախից՝ 136, Հիլիսից՝ 62, Ներքին Հոռաքաղից՝ 314, Հաթերթից՝ 450 (որից 7-ը մեկ ընտանիքից), Դրժրոնից՝ 153 (որից 6-ը մեկ ընտանիքից), Մյուրիշենից՝ 160 (որից 11-ը մեկ ընտանիքից) մարդ և այլն⁶։ Բանակ զորակոչվածների ավելի քան 1/4-ը կազմում էին կոմունիստներն ու կոմերիտականները։ Այսպես, օրինակ, 1941թ. հունիսին Լեռնային Դարաքաղի Ինքնավար Մարզի կուսակցական կազմակերպության 5214 անդամներից ռազմաճակատ են մեկնել 3431 կոմունիստ⁷։ Առաջին օրերին քանակ զորակոչվածների թվում էին մարզկոմի քարտուղար Մուշեղ Գրիգորյանը, մարզկոմի բաժնի վարիչներ՝ Միքայել Ավագյանը, Լևոն Վարդանյանը, սկզբնական կազմակերպությունների 15 քարտուղար, կոլտնտեսությունների 10 նախագահ, 16 հաշվապահ, խորհրդային ապարատի 40 աշխատակից և այլն⁸։ Միայն պատերազմի առաջին 10 օրվա ընթացքում կամավոր քանակ մեկնեցին 1817 կոմերիտականներ։ Նրանց թվում էին երիտասարդ բժշկուհիներ Նելլի Սահակյանը (Մտեփամակերտի մանկական կոմսուլտացիայից), Լյուսյա Արաղյանը (Մարգուշլանի հիվանդանոցից), Եուշիկ Մուսայելյանը (մարզային սանեպիդկայան), Փառո Խարայելյանը (Ավետարանոցի հիվանդանոց), Ռուզաննա Մարտանյանը (Տոդի հիվանդանոց) և այլն։ Ըստ Փառո Շահրամանյանի՝ ռազմաճակատ մեկնեց մարզային կոմերիտական կազմակերպության անդամների 72.2 տոկոսը⁹։ Ըստ Շահեն Մկրտչյանի՝ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Լեռնային Դարաքաղի Ինքնավար Մարզից ռազմաճակատ մեկնած կոմունիստ կոմերիտականների թվում էին նաև մամուլի աշխատողներ, երիտասարդ սկսնակ զրոհներ, քամատնողներ, նկարիչներ, քազմաթիվ շնորհալի երիտասարդներ։ Նրանցից Հակոբ Աբալյանը պատերազմի նախօրյակին

երատարակել էր իր «Աղվեսն ու Աղասին» անդրամիկ գրքույկը: Երիեմ
 Լոտնցը, Արտո Հովնցը, Արշավիր Գրիգորյանը, Արմիկ Հովսեփյանը,
 Անդրանիկ Խորենցը, Ասատուր Պետրոսյանը, Գուրգեն Բաղդասարյանը,
 Ռաֆիկ Առուստամյանը, Մուշեղ Բաղդասարյանը հաճախ էին տարագրվում
 պարբերական մամուլում: «Մովեստական Ղարաբաղ» և «Երիտասարդ
 բուշնիկ» մարզային թերթերում են աշխատել Միոն Մելքոնյանը, Իշխան
 Մկրտչյանը, Աղասի Առաքելյանը, Համբարձում Ավճյանը, Արամայիս
 Աղայանը, Սերգեյ Առուստամյանը, Մարտակերտի շրջանային «Մեղիալիզմի
 ուղիով» թերթի խմբագիր Հովսեփ Գևորգյանը, «Մովեստական Ղարաբաղ»
 թերթի դպրոցական բաժնի վարիչ Գրիգոր Բաղյանը (հետագայում
 Խորհրդային Միության հերոս) և շատ ուրիշներ, որոնք ռազմաճակատ էին
 մեկնել առաջինների բվում¹⁰:

Պատերազմի սկզբից մինչև 1941թ. սեպտեմբեր ամիսը Լեռնային
 Ղարաբաղի ինքնավար մարզում մոբիլիզացիայի պլանները կատարվեցին՝
 պահեստի կրամամատարական կազմինը՝ 105, կրտսեր երամամատարական
 կազմինը՝ 111, շարքային կազմինը՝ 120 տուկտով¹¹:

Նույն իրավիճակն էր տիրում նաև Հյուսիսային Արցախի հայաշատ
 շրջաններում: Մեր հաշվումներով, պատերազմի նախօրյակին այնտեղ ապրող
 հայ բնակչության թիվը կազմել է ավելի քան 140.000 մարդ: Ըստ շրջանների՝
 Շահումյանի շրջանի հայ բնակչության թիվը կազմել էր 13.000 մարդ, որից
 բանակ է զորակոչվել շուրջ 4.000-ը (32.5%), Կիրովաբադի (Գանձակում)
 բնակչությունը կազմել է 40.000 հայ, զորակոչվել է շուրջ 12.000-ը (30%),
 Շամխուրի շրջանում մույնպես բնակվել է 40.000 հայ, զորակոչվել է շուրջ
 13.000-ը (32.5%), Դաշքեսանի (Քարիատի) շրջանի հայ բնակչության թիվը
 կազմել է ավելի քան 20.000 մարդ, որից բանակ է զորակոչվել 6.000 մարդ
 (30%), Ֆանալարի շրջանում բնակվող 27.000 հայերից, զորակոչվել է 8.640
 մարդ (32%): Այսպիսով, Հյուսիսային Արցախից 1941-1945թթ. ռազմաճակատ
 է զորակոչվել 43.640 հայ, որը կազմել է բնակչության 31.2%-ը: Նրանցից ավելի
 քան 18.000-ը զոհվել են մարտերում (41%)¹²: Համեմատության համար
 հիշեցնենք, որ 1979թ. մարտահամարի տվյալներով Հյուսիսային Արցախի հայ
 բնակչությունը կազմել է 83.400 մարդ, այսինքն, նախապատերազմյան
 քվադրանակից 56.600-ով պակաս: Դրանից հետակ երևում է, որ 40 տարվա
 ընթացքում Հյուսիսային Արցախի բնակչությունը ոչ միայն չի աճել, այլև
 նվազել է: Իսկ ադրեան ավելի քան 12 տարի է, ինչ երրեմնի հայկական
 երկրամասում այլևս ոչ մի հայ չի բնակվում Գորքաչուրի և ազերիների
 հայահալած քաղաքականության հետևանքով: Այսպիսով, Հայրենական մեծ
 պատերազմի տարիներին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզից և
 Հյուսիսային Արցախից ռազմաճակատ են զորակոչվել շուրջ 90.000 հայ,
 որոնցից շուրջ 40.000-ը զոհվել են մարտերում: Այս քվերը հայ
 պատմագրության մեջ առաջին անգամ են դրվում շրջանառության մեջ:

HAKOB GRIGORYAN (II)

AZERBAIJAN'S POLICY IN KHARABAGH DURING THE GREAT PATRIOTIC WAR (1941-1945)

During the Great Patriotic War Azerbaijanis organized deportation of Armenians from Kharsbagh (Artsakh). The number of Armenians conscripted into the armed forces was higher than that of Azerbaijanians. According of Azerbaijan's cruel policy about 90.000 Armenians from Kharabagh were sent to the War, more than 40.000 of them were died. It was done for a single purpose: "Artsakh without Armenians". These numbers are brought to light for the first time.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տե՛ս Աբրահամյան Հ., Արցախյան զոյամարտը, Ե., 1991, էջ 68:
2. Нагорный Карабах. Историческая справка, с. 47.
3. Տե՛ս Մկրտչյան Ե., Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ (ռդեցույց), Բաքու, 1970, էջ 9; Արցախ, Ե., 1991, էջ 72 և այլն:
4. Նույնի, Լեռնային Ղարաբաղը Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ», քիվ 1, 1985, էջ 112:
5. Տե՛ս Աբրահամյան Հ., Մկրտչյան Ե., Արցախի համար զոհված դիզակցիներ, Երևան, 2000, էջ 15:
6. Մկրտչյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 112-113:
7. Շահրամանյան Հ., աշխ., էջ 22:
8. Տե՛ս «Արևիտական Ղարաբաղ», 9 մայիսի 1965թ.:
9. Շահրամանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 7:
10. Մկրտչյան Ե., նշվ. աշխ., էջ 113-115:
11. Շահրամանյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 8:
12. Հաշվարկները կատարվել են մեր կողմից՝ Հրամոտ Աբրահամյանի, Կիմ Ղահրամանյանի, Շահին Մկրտչյանի վերջ նշված աշխատությունների, ինչպես նաև «Армянский вестник» հանդեսի 1998թ. քիվ 2-ի (էջ 33) և Սահմանակերտում 1998թ. տպագրված «Аннексия и депортация» գրքի (էջ 14) նյութերի հիման վրա:

ՀՈՒՍԱՆՅԱՆ ԱՐԹՈՒՐ (ԱԻ)

ԱԶԱՌՈՂՄՅԱՆ ԾԱՅՐԱՀԵՂԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՀԱՔԵԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ 1980 ԹՎԱԿԱՆԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՄԱՆ ՆԱԽՕՐԵՒՆ

1980թ. սեպտեմբերի 12-ին Թուրքիայի քարձրաստիճան զինվորականությունը, վերջին քսան տարիներում արդեն երրորդ անգամ, իրականացրեց ռազմական հեղաշրջում: Երկրի ղեկը իր ձեռքը վերցրած Ազգային անվտանգության խորհրդի նախագահ, գլխավոր շտաբի պետ Ջենան Էվրեմի հայտարարություններում, զինվորականության՝ որպես քաղաքական կյանքին միջամտելու գլխավոր պատճառներից մեկը նշվում էր 1970-ական թթ. վերջերին անմախաղեսպ ծավալման հասած ահաբեկչությունը:

Ահաբեկչությունն իրականացնում էին աջ և ձախ ծայրահեղականները, որոնց միջև ընթացող շփոթարարված քաղաքացիական պատերազմի հիմնական նախաձեռնությունը թխում էր աջ ծայրահեղական Ազգայնական շարժում կուսակցությունից (այսուհետ՝ ԱՇԿ): Մույն հողվածի նպատակն է ուսումնասիրել «զորք գալիեր» (dozkurtlar) անվամբ առավել հայտնի ԱՇԿ-ականների և նրանց վերահսկողության տակ գտնվող գաղափարապաշտների (mükediler)՝ իրականացրած ահաբեկչությունը 1970-ական թթ. վերջերին:

ԱՇԿ-ի քաղաքական և գաղափարական հայեցակարգը 1960-70-ական թթ. ներկայացնում էր թուրքական ազգայնականության առավել ծայրահեղական, պանթյուրքիստական տեսակը: Այն կարելի է բնութագրել որպես մեռձաշիզմի թուրքական տարբերակ: ԱՇԿ-ի կազմակերպական հզորության հիմքը կազմում էին ոչ միայն կուսակցական կազմակերպությունների ընդլայնված ցանցերը, այլ նաև ազգայնական-պանթյուրքիստական գաղափարապաշտների ակտիվները, որոնք չմտնելով ԱՇԿ-ի կուսակցական համակարգի մեջ՝ ղեկավարվում և վերահսկվում էին վերջինիս կողմից:

Աջ ծայրահեղականների կազմակերպած ահաբեկչությունը հիմնականում իրականացնում էին գաղափարապաշտները: Նախապատրաստվող ահաբեկչական գործողության հրահանգը բանավոր կերպով ստացվում էր ԱՇԿ-ի նրիտասարդական բաժանմունքից, զենքը նախօրոք տրվում էր տեղական կազմակերպության ղեկավարների կողմից: Ահաբեկիչների կորիզը կազմում էին «կոմանդոս»-ների ճամբարներում

սչտութաւորութիւն անցած գաղափարապաշտները: Այդ ճամբարներում մրանց վարժեցնում էին որպէս զորհայիններ: Այդպիսի ճամբարների թիվը 1970-ական թթ. վերջերում 28-ն էր, որտեղ պատրաստութիւն էին անցել ավելի քան 1500 երիտասարդներ⁴:

ԱՄԿ-ի ճակատագիրը կտրուկ փոխվեց 1970թ. կեսերից, երբ այն 1975թ. իշխող «Ազգայնական ճակատ» կուսիցիայի մաս կազմեց: ԱՄԿ-ի հիմնադիր ու առաջնորդ Ալիարալան թշուրքեշը⁵, ստանձնելով վարչապետի տեղակալ-նախարարի պաշտոնը, ամեն կերպ նպաստում էր իր կուսակիցներին՝ պետական մարմիններ ներթափանցմանը: ԱՄԿ-ը փոքր կուսակցութեանից կարճ ժամանակահատվածում վերանցեց հզոք մի ուժի: Գտնվելով իշխանութեան հովանու ներքո՝ գաղափարապաշտներին հաճախ հաջողվում էր խույս տալ քրեական պատասխանատւութեանից, և այդ անպատժելիութեան մթնոլորտն էլ ավելի էր նպաստում ահաբեկչութեան ալիքի ընդլայնմանը:

Ահաբեկչական գործողութիւնները մոր թափ ստացան հատկապէս այն ժամանակ, երբ «Ազգայնական ճակատ» կուսիցիան դադարեցրեց իր գործունէութիւնը և կառավարութեան գլուխ անցավ ժախ կենտրոնամետ Բոդուրդա-հանրապետական կուսակցութեան նախագահ Բ. Էջևիթը (05.01.1978- 24.10.1979թթ.)⁶: Երբ մինչ այդ ազ ծայրահեղականների ահաբեկչական գործողութիւններն ռազմաված էին ծախսերի դեմ և նպատակ ունեին սպառակտել ժախ շարժումը, ապա 1978թ. սկսած այն ճնշք բերեց մոր որակ: «Գորշ գայլերն» ամեն կերպ փորձում էին իրենց ահաբեկչական ու սադրիչ գործողութիւններով այդ պայքարը դարձնել ավելի զանգվածային՝ նպատակ հետապնդելով ապակայունացնել երկրի ներքին դրութիւնը, ինչը բուլացնում էր Էջևիթի կառավարութեանը և ավելի նպաստավոր պայմաններ ստեղծում իշխանութեանը զավթելու համար: Այդ են վկայում 1978թ. մարտի 16-ին Ստամբուլի համալսարանի դիմաց՝ Բայազետի հրապարակում գաղափարապաշտների կազմակերպած պայքարնը (գոհվեց 7, վիրավորվեց 41 ուսանող)⁷, Բալզաթի արշուճայի դեսպերը (4 մարդ սպանվեց)⁸, «Milliyet» թերթի գլխավոր խմբագիր Ա. Իփեքչիի սպանութիւնը (Մ. Ալի Ազգայի կողմից)⁹ և այլն: Այդ գործողութիւնների զագաթնակետն էին Քահրամանմարաշի դեսպերը: 1978թ. դեկտեմբերին Քահրամանմարաշ քաղաքում «գորշ գայլերի» առդրիչ գործողութիւնների արդեւանքում (նրանք պայքարում կազմակերպեցին կիւրթատրոններին մեկուս և պայքարումի համար մեղադրեցին ալկոհոլիկ, ռոմնք ավանդաբար աստարում են ծախսերին) քախումներ սկսվեցին ալկոհ և սումնի քնակչութեան միջև, գոհվեց մուտ 100, վիրավորվեց 1000-ից ավելի մարդ¹⁰:

Պատկերն ամբողջական դարձնելու համար նշենք մի քանի վիճակագրական տվյալներ. երբ 1976թ. ահաբեկչութեան գոհ է դարձել 82 մարդ¹¹, ապա 1978-ին՝ 879¹², 1979-ին՝ 1200, իսկ 1980 թ. առաջին 8 ամիսների ըմբասցրում (մինչև սեպտեմբերի 12)՝ մուտ 2000 մարդ¹³:

Ձիմվորակամության՝ իշխանության գլուխ անցնելուց հետո¹⁴ յոթ գլխավոր կուսակցություններից ամենամանր պատժամիջոցները իրականացվեցին հատկապես ԱՇԿ-ի նկատմամբ: Մեղադրական փաստաթղթերում տեղեկություններ կային այն մասին, որ գտնվելով իշխող կուսիցնայում՝ ԱՇԿ-ը դավադրություն էր կազմակերպում մարտակ ունենալով երկրում ֆաշիստական դիկտատուրա հաստատել: Ըստ այդ փաստաթղթերի, հաջորդ փուլը «մեկ ազգ, մեկ պետություն» կարգախոսով բոլոր թյուրքալեզու ժողովուրդներին մեկ՝ «Թուրան» պետության մեջ համախմբելն էր լինելու¹⁵: Հաշվի առնելով այդ համաճանաչը և այն փաստը, որ ԱՇԿ-ը 1970-ական թթ. այն հզանի կուսակցությունն էր, որը զնալով ավելացնում էր իր ազդեցությունը (մրա համակերմերի քիվը ավելանում էր մաև քանակում), թույլ է տալիս եզրակացնել, որ հեղաշրջման շիրականացման դեպքում և իրավիճակի մեամօրինակ զարգացման պարագայում ԱՇԿ-ն իրական հմարավորություն կունենար գավթելու իշխանությունը, ինչը ամկանխատեսելի հետևանքներ կունենար ոչ միայն Թուրքիայի, այլ մաև ողջ տարածաշրջանի համար:

ARTUR DUMANYAN (IOS)

EXTREME RIGHT TERROR IN TURKEY IN THE EVE OF THE MILITARY COUP IN 1980

Terrorism in Turkey reached such a large scale in the end of 1970-s that this situation made possible the act of military coup on 12 September, 1980. One of the main initiators of terror was extreme right Party of Nationalistic Action (PNA). The founder and leader of PNA Alparslan Türkeş while being a member of governing National Front coalition in 1975-1977 managed to create a powerful organization from a small PNA whose main goal was to usurp the power in the end of 1970-s and establish a dictatorship of fascism. Terror was one of the main tools to achieve that goal. Extreme rights were destabilizing the situation within the country by terrorist and provocative acts to enlarge the possibility of usurping the power.

Taking into account that PNA was in 1970-s the only party that was gradually gaining authority we can conclude that in the case of the absence of the military coup PNA would have had a real opportunity to usurp the power, and that could have lead to unpredictable consequences not only for Turkey, but also for the whole region.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Գաղափարը (նկն)՝ բոլոր բյուրքալիզու ժողովուրդների միասնության գաղափարն էր, մեկ՝ «Անծ թուլան» պետության մեջ:
2. Сафрастян Р., Возвращение "серых волков": Консервативная партия в политической жизни Турции (1983-1985 гг.), Մերմակըր և Մլըչին Արնեյի երկրներ և ժողովուրդներ XXIII, Երևան, 2004, էջ 254-276:
3. Киреев Н.Г., Борьба с террором в Турции, Исламизм и экстремизм на Ближнем Востоке (сборник статей), М., 2001, с. 72-110.
4. Аксененко А.Г., Борьба политических партий Турции за влияние на молодежь 1920-1980, М. 1986, с. 78.
5. Ա. Թյուրքեչը 1960թ. ռազմական հեղաշրջման կազմակերպիչների այն խմբին էր պատկանում, որոնք ղեկ էին երկրի կառավարումը քաղաքացիական կառավարությանը փոխանցելուն: Նոր հեղաշրջում պատրաստելու համար 1960թ. նոյեմբերի 13-ին նրանք հետազվեցին Ազգային Միասնության կռիտներից: Այս մասին մամրամասն տե՛ս Դանիլով Վ.И., Политическая борьба в Турции, 50-е начало 80-х годов XX в., Москва, 1985, с. 66-88.
6. Alatif E., Mədəhale (12 mart 1971 – 12 eylül 1980), İstanbul, 2002, 256s.
7. Նշված օրինակը հատկանշական է նրանով, որ 1990-ական թթ. կեսերին այս ղեկավար շուրջ մեծ ազնուկ քարճրացավ, կապված պայքարումը իրականացրած Ջյուլյուսի Իստտի ընտանիքի անդամների այն հաշտարարության հետ, թե ինչնց որդին կատարել է Թյուրքեչի հրամանը: Այս մասին մամրամասն տե՛ս Sabah 02.04.1996; Milliyet 02.04.1996; Sabah 31.01.1996.
8. Yalçın S. & Yurdakul D., Gladio'nun Türk tezicisi; 7. Baskı, Ankara 1998, s. 66-67.
9. Alatif E., Mədəhale (12 mart 1971 – 12 eylül 1980), İst. 2002, s. 350.
10. M. Ali Bırand, 12 Eylülün Saat: 04:00, İstanbul. 1981, 68s.
11. Christian Science Monitor, 15.09.1980.
12. Milliyet, 05.03.1980.
13. Christian Science Monitor, 15.09.1980.
14. Հատկանշական են տեղեկությունները այն մասին, որ սեպտեմբերի 12-ի հեղաշրջումից հետո ԱՇԿ-ականները փորձել են սպանել ԱԱԽ նախագահ Քեմալ Էլքեմին: Սպանությունից հետո Էլքեմին փոխարեն ԱԱԽ նախագահ էր դառնալու ցամաքային զորքերի հրամանատար Նուրեթթին Էրսինը, որը լայն ղեկընտրում ռոներ ԱՇԿ-ի նկատմամբ: Մակայն շատով ԱԱԽ-ին հայտնի դարձավ մախապատրաստվող սպանության մասին և հնարավոր եղավ այն կանխել: Մամրամասն տե՛ս Sabah - 13.12.2003; Sabah 14.12.2003; Sabah 15.12.2003; Sabah 16.12.2003.
15. Турция между Европой и Азией, итоги европейзации на исходе XX века, Москва, 2001, с. 51.

ՋՈՒՐԱԲՅԱՆ ԼԵՎՈՆ (ԱԽ)

ՍԻՈՆԻՍՏԱԿԱՆ ԸԱՐԺՄԱՆ ԵՎ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ ՆԵՐԿԱՅՑԱՅՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ «ՀԱՍՎԱՐԱ» ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳԻՐԸ

1933թ. հունվարի 30-ին Գեորգանիայում Ադոլֆ Հիտլերի կանցլեր մշամակվելուց հետո այդ երկրում սրված հակահրեական տրամադրությունների կապակցությամբ սիոնիստական շարժման մեջ հրեական պետություն ստեղծելու միջոցների և ձևի հարցում առաջացած հիմնական ուղղությունների միջև նոր տարածայնություններ ծագեցին: 1933թ. հունվարին մոտ 600 հզ. հրեա էր բնակվում Գեորգանիայում¹, որոնք մեծ մասամբ հարում էին այդ երկրի կոմունիստական կուսակցությանը, որն էլ իշխանության եկած մացիստայ-սոցիալիստական կուսակցության հակակոմունիստական տրամադրությունների՝ մաս հակահրեականի վերաձևվելու հիմնական պատճառներից մեկն էր²: 1933թ. ապրիլի 1-ին Գեորգանիայի մացիստական կառավարությունը հայտարարեց հրեաներին հասարակական-տնտեսական կյանքից աստիճանաբար դուրս մղելու իր մտադրության մասին, այսինքն՝ հրեաները, որոնք այդ ժամանակաշրջանում Գեորգանիայում քաղաքական գործունեությամբ առանձնապես այքի չէին ընկնում, հեռացվելու էին մաև իրենց զբաղեցրած հասարակական պաշտոններից, իսկ տնտեսական ոլորտում ենթարկվելու էին իշխանությունների հետապնդումներին³:

Գեորգանարմակ հրեաներին մեծան խտրականություններից զերծ պահելու և Գեորգանիայից հրեաների արտագաղթը դեպի Պաղեստին ուղղորդելու նպատակով ընդհանուր (ընդհանուր էին կոչվում այն սիոնիստները, որոնց նպատակը դիվանագիտական ճանապարհով Պաղեստինում ազատական արժեքների վրա հիմնված հրեական պետության ստեղծումն էր) և սոցիալիստ (սոցիալիստ էին կոչվում այն սիոնիստները, որոնց նպատակը դիվանագիտական ճանապարհով Պաղեստինում սոցիալիստական պետության ստեղծումն էր) սիոնիստները փորձեցին կապեր հաստատել Հիտլերի վարչախմբի հետ, մինչդեռ ունիզիոնիստները (ունիզիոնիստ էին կոչվում այն սիոնիստները, որոնց նպատակը, առանց միջոցների մեջ խտրականություն դնելու, մաև ռազմական ճանապարհով Հուդանան գետի արևմտյան և արևելյան ափերին հրեական պետության ստեղծումն էր) կտրուկ դեմ արտահայտվեցին այդ զաղափարին: 1933թ. ապրիլի 28-ին ունիզիոնիստական սիոնիզմի առաջնորդ Վլադիմիր

Ժարտտիմսկին Լեւսատանի պետական ռադիոյի եթերում կոչ արեց հրեաներին չգնել գերմանական ապրանքները, քանի դեռ Հիտլերի վարչակարգը չէր տապալվել: 1933թ. մայիսի 12-ին Ժարտտիմսկին նաև հեռագիր ուղարկեց Գերմանիայում ուղիղունիստական սիոնիզմի առաջնորդ Հանս Բոլկին մասնավորապես նշելով. «Գերմանիայի կառավարության կամ նրա ներկայացուցիչների հետ ձեր հնարավոր շփումները ես պարզապես կհամարեմ հանցագործություն...»¹: Այդուհանդերձ, 1933թ. հունիսի 21-ին Գերմանիայի սիոնիստական ֆեդերացիան (եիմնադրվել էր 1897թ. հոկտեմբերին Ֆրանկֆուրտում՝ նպատակ ունենալով տարածել սիոնիստական գաղափարները գերմանաբնակ հրեաների շարքերում) հուշագիր ներկայացրեց Հիտլերի կառավարությանը, որում մասնավորապես նշվում էր. «Սիոնիզմը համոզված է, որ հրեաները մույնպես կունենան այնպիսի ազգային վերածնունդ, ինչպիսին գերմանացիները՝ մացիոնալ-սոցիալիստների իշխանության գալուց հետո... Սիոնիզմը հույս ունի, որ կկարողանա համագործակցել մույնիսկ հրեաների հանդեպ խիստ քշմամական տրամադրված կառավարության (գերմանական - Լ. Ջ.) հետ...»²:

Սիոնիստների և Հիտլերի կառավարության միջև առաջին զորմակալ շփումները հաստատվեցին 1933թ. մայիսին, երբ Զ'ել-Ավիվի ցիտրուսային մրգերի արտահանմամբ զբաղվող «Համառես» ընկերության նախագահ, ընդհանուր սիոնիստ Մեմ Բոհենն առաջարկեց Գերմանիայի տնտեսության նախարարությանը գերմանաբնակ հրեաներին հնարավորություն տալ, առանց տարիքի վճարելու, իրենց կապիտալը գերմանական ապրանքների տեսքով արտահանել Պաղեստին՝ դրանով իսկ ինչ-որ չափով խթանելով նաև գերմանական արտադրության զարգացումը: 1933թ. մայիսի վերջին Բոհենին հաջողվեց նախնական համաձայնության գալ վերոհիշյալ նախարարության հետ 1 մլն. գերմանական մարկի գործադր իրականացնելու հարցի շուրջ, այսինքն՝ գերմանաբնակ հրեաները կարող էին իրենց կապիտալով գնել 1 մլն. գերմանական մարկ արժողության գյուղատնտեսական մեքենաներ և, առանց տարիքի վճարելու, արտահանել Գերմանիայից Պաղեստին³: Ըստով հարցին միջամտեց նաև Համաշխարհային սիոնիստական կազմակերպության (Հիմնադրվել էր 1897թ. Բազելում: ՀՄԿ-ի եիմնական նպատակը Պաղեստինում հրեական պետության ստեղծումն էր) ղեկավարությունը, որի ենթակայության ներքո գտնվող Հրեական գործակալության (Հիմնադրվել էր 1929թ. Յուրիխում: Այդ գործակալության եիմնական նպատակը Պաղեստինում տնտեսական գործունեություն ծավալող սիոնիստական կազմակերպությունների աշխատանքների կոորդինացումն էր) քաղաքական րաժանմունքի տնօրեն, սոցիալիստ սիոնիստ Խայիմ Արլոզորոֆը 1933թ. հունիսի սկզբին ժամանեց Բեռլին՝ Գերմանիայից հրեական կապիտալի՝ Պաղեստին ներկրման հարցի շուրջ րանակցության մեջ մտնելով մացիստների հետ⁴: Ըստ Արլոզորոֆի՝ անհրաժեշտ էր համաձայնության գալ Հիտլերի կառավարության հետ գերմանաբնակ հրեաներին Պաղեստին ներգաղթելու հնարավորություն

ընձեռելու հարցի շուրջ, այսինքն՝ պայմաններ ապահովել, որ վերջիններս կարողանային Գերմանիայում ունեցած իրենց կապիտալը ներդնել Պաղեստինում, որը մրանց՝ այդ երկիր ներգաղթի հիմնական մախապայմաններից մեկն էր¹⁶:

1933թ. հունիսի 14-ին՝ Գերմանիայի տնտեսության մախապարտության հետ վերոնշյալ հարցի շուրջ քանակցելուց հետո, վերապատմաբար Պաղեստին՝ Արլոզորոֆն արժանացավ ունիզիոնիստ սիոնիստների խիստ քննադատությանը: Ռևիզիոնիստ Յոհանան Պոզրերինսկին ամենուրեքում համարեց Արլոզորոֆի այն կարծիքը, թե Գերմանիայում հակահրեական տրամադրությունների հարցը կարող էր լուծվել միայն Հիտլերի վարչախմբի հետ համաձայնության զարու միջոցով, և կոչ արեց սոցիալիստ սիոնիստներին միանալ Ժարոտինսկու հայտարարած գերմանական ապրանքների քոյկուտին¹⁷: 1933թ. հունիսի 16-ին Գերմանիայի մագիստրական վարչակարգի հետ առնչություններ ունենալու պատճառով Արլոզորոֆն սպանվեց ունիզիոնիստներ Աբրա Ալիմների, Ջվյի Ռոզենբրատի և Աբրահամ Մտավսկու կողմից կազմակերպված անաքիկչական գործողության արդյունքում¹⁸:

Այնուամենայնիվ, սիոնիստների քանակությունները Գերմանիայի տնտեսության մախապարտության հետ շարունակվեցին, որոնց արդյունքում 1933թ. օգոստոսի 28-ին Հրեական գործակալության վերահսկողության ներքո գտնվող Անգլո-պաղեստինյան քամկի (Հիմնադրվել էր 1902թ. հրեական կապիտալով) և վերոնշյալ մախապարտության միջև ձեռք բերվեց «Հասնաբաս» (Տեղափոխություն) համաձայնագիրը, որի համաձայն՝ 15-50 հզ. գերմանական մարկ ունեցող գերմանաբնակ հրեաները կարող էին իրենց կապիտալն ավանդել վերոնշյալ քամկի Բեռլինի մասնաճյուղին՝ Պաղեստին ներգաղթելուց հետո Երուսաղեմի մասնաճյուղից պաղեստինյան ֆունդով ետ ստանալու պայմանով¹⁹: Անգլո-պաղեստինյան քամկը պարտավորվում էր գերմանաբնակ հրեաների ավանդած կապիտալով ձեռք բերել գերմանական ապրանքներ և արտահանել Պաղեստին, որտեղ պետք է ստեղծվեր տվյալ ապրանքների իրացմամբ զբաղվող համապատասխան գործակալություն²⁰: Փաստորեն, այդ համաձայնագրով գերմանացիները կարող էին՝

1. հնարավորինս խթանել հրեաների արտագաղթը Գերմանիայից
2. ինչ-որ չափով նպաստել գերմանական արտադրության զարգացմանը,
3. խոչընդոտել որոշ սիոնիստական գործիչների՝ գերմանական ապրանքները քոյկուտելու գաղափարի իրականացմանը:

Սիոնիստները կարող էին՝

1. հնարավորություն տալ գերմանաբնակ հրեաներին, Պաղեստին ներգաղթելով, խուսափել Հիտլերի կառավարության հետապնդումներից,
2. պաղեստին ներգաղթել կապիտալ ունեցող հրեաների՝ ադապտավ նպաստելով այդ երկրում հրեական համայնքի դիրքերի ամրապնդմանը:

1933թ. օգոստոսի 21-ից սեպտեմբերի 4-ը Պրագայում կայացած սիոնիստական համագումարում ռեիզիոնիստները փորձեցին «Հասավարա» համաձայնագիրը քննադատող քանաձև ամցկացնել, սակայն իսթուրբույում չունեցան¹⁵։ Այդուհանդերձ, մինչև 1935թ. ՀՄԿ-ն իր վրա չվերցրեց այդ համաձայնագրի պատասխանատվությունը՝ այն համարելով ուղղակի մացիստական Գերմանիայի հետ Անգլո-պաղեստինյան բանկի առանձին գործարք¹⁶։ Միայն 1935թ. օգոստոսի 20-ից սեպտեմբերի 4-ը Լոկառնոյում կայացած սիոնիստական համագումարում ՀՄԿ-ն պաշտոնապես հավանություն տվեց այդ համաձայնագրին և ստեղծեց «Հասավարա» կազմակերպությունը, որը պետք է զբաղվեր Պաղեստին ներգաղթող գերմանաբնակ հրեաների խնդիրներով¹⁷։

«Հասավարա» համաձայնագիրը շարունակեց գործել մինչև երկրորդ աշխարհամարտը¹⁸։ 1933թ. օգոստոսից մինչև 1939թ. սեպտեմբեր այդ համաձայնագրի շրջանակներում գերմանական ապրանքների տեսքով 139,57 մլն. գերմանական մարկ (համարժեք էր 40 մլն. ԱՄՆ դոլլարի կամ 8,1 մլն. պաղեստինյան ֆունտի) ներկրվեց Պաղեստին, որը մեծապես նպաստեց այդ երկրում հրեական համայնքի դիրքերի ամրապնդմանը, երբ նկատի առնենք, որ այդ գումարը կազմեց մշված ժամանակաշրջանում Պաղեստինում ներդրված կապիտալի 60 %-ը¹⁹։ Բացի այդ, տվյալ ժամանակաշրջանում 60 հզ. հրեա ներգաղթեց Գերմանիայից Պաղեստին՝ 1933թ. Գերմանիայի հրեա բնակչության մոտ 10 %-ը կամ 1939թ. Պաղեստինի հրեա բնակչության մոտ 15 %-ը²⁰։ Թեև ներգաղթած հրեաներից ոչ բոլորը կապիտալ ունեին, Պաղեստինում հրեական համայնքի քվաքանակի աճն ինքնին արդեն ձեռքբերում էր սիոնիստների համար։

LEVON ZOURABYAN

(IOS)

THE "HAAVARA" AGREEMENT BETWEEN REPRESENTATIVES OF THE ZIONIST MOVEMENT AND GERMANY

In 1933 the representatives of the Zionist movement were able to conclude an agreement with the German Ministry of Economy. The agreement intended to grant permission the German Jews to immigrate to Palestine while taking their capital with them. In 1933-1939 sixty thousands German Jews immigrated to Palestine under that agreement. Besides, they invested 139, 57 millions German marks in Palestine.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. **Black E.**, *The Transfer Agreement*, New York, 1984, p. 377.
2. **Cargi D.**, *Weizman's Political Activities in Italy from 1923 to 1934*, *Zionism*, 1975, p. 239.
3. **Dawidowicz L.**, *The War Against the Jews 1933-1945*, New York, 1986, pp. 58-59.
4. **John R. and Hadawi S.**, *The Palestine Diary*, vol. 1, Beirut, 1970, p. 245.
5. *Zionism in the Age of Dictators*, <http://www.marxists.de/middleeast/brenner/ch06.htm>.
6. "Memorandum of June 21, 1933".- **Dawidowicz L.**, *A Holocaust Reader*, New York, 1976, pp. 150-155.
7. *Zionism in the Age of Dictators*, <http://www.marxists.de/middleeast/brenner/ch06.htm>.
8. *Israel's Messenger*, 01.06.1933.
9. **Arlosoroff C.**, *What Can Palestine Offer to the German Jew?*, *Labor Palestine*, June 1933, p. 9.
10. *Haolam*, 12. 06. 1933.
11. **Liebenstein E.**, *The Truth About Revisionism*, Tel-Aviv, 1935, pp. 51-53.
12. **Сакер Г.**, *История Израиля: От возникновения Сионизма до создания государства Израиль*, т. II, Иерусалим, 1976, с. 56.
13. *Hasvava Agreement*, <http://motc.wiesenthal.com/text/x09/xm0961.html>; **Yisraeli D.**, *The Third Reich and the Transfer Agreement*, *Journal of Contemporary History*, No. 2, 1971, pp. 129-148; **Nicosia F.**, *The Third Reich and the Palestine Question*, *Austin*, 1985, pp. 44-49; **Black E.**, Ծշվ. աշխ., էջ 150-155; *Государство Израиль*, *Справочник*, Москва, 1987, с. 29.
14. *Hasvava Agreement*, <http://motc.wiesenthal.com/text/x09/xm0961.html>.
15. *Jewish Daily Bulletin*, 29. 08. 1933.
16. *Jewish Chronicle*, 06. 09. 1935.
17. **Weber M.**, *Zionism and the Third Reich*, *The Journal of Historical Review*, Vol. 13, No. 4, July/August 1993, p. 29.
18. **Marcus E.**, *The German Foreign Office and the Palestine Question in Period 1933-1939*, *Yad Vashem Studies*, vol. 11, 1999, p. 191.
19. **Black E.**, Ծշվ. աշխ., էջ 379; **Rosenthal D.**, *Chaim Arlosoroff 40 Years Later*, *Jewish Frontier*, August 1974, p. 23; **Ладейкин В.**, *Источник опасного кризиса*, Москва, 1973, с. 58.
20. **Weber M.**, Ծշվ. աշխ., էջ 34:

ԽՍՀՄ-ՏԻՐԳՈՐԴԻ ՖՐԻԿ

(ԵՊՀ)

ԻՐԱՆԸ ԵՎ ԶԱՂԱԶԱՅԻՍԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄ

ԱՅՂԱՆՍՏԱՆՈՒՄ

(1979-1989թթ.)

1970-1980-ական թվականները Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների համար շրջադարձային տարիներ համոզիսացան: Տարածաշրջանի որոշ երկրներում տեղի ունեցան այնպիսի խոշոր քաղաքական իրադարձություններ (1978-1979թթ. Իսլամական հեղափոխությունն Իրանում, Իրանա-իրաքյան պատերազմը 1980-1988թթ., ԽՍՀՄ գինված ինտերվենցիան Աֆղանստանի նկատմամբ և այլն) որոնք Սառը պատերազմի պայմաններում հիրավի փոխվեցին ուժերի հարաբերակցությունը տարածաշրջանում, այստեղ ավելի թեժացավ ԱՄՆ-ԽՍՀՄ մրցակցությունը նորանոր լծակներ ձեռք բերելու համար: Ահա իրադարձությունների այս հորձամուտում էր, որ 1978թ. Աֆղանստանում տեղի ունեցավ պետական հեղաշրջում, որը և իշխանության բերեց կոմունիստներին: Մրա հիմքի վրա մեծացավ տարբեր արտաքին ուժերի, այդ թվում և Իրանի միջամտությունը այդ երկրի ներքին գործերին: Սա իր հերթին հանգեցրեց Խորհրդային Բանակի ներխուժմանը և թեժացրեց արդեն սկսված քաղաքացիական պատերազմը, որը պետք է տևեր ընդհուպ մինչև 2001 թվականը: Աֆղանստանում արդեն տեղի էր ունեցել հեղաշրջումը, երբ 1979թ. փետրվարին Իրանում հաղթանակեց հեղափոխությունը, այստեղ իշխանության եկած իսլամական ֆունդամենտալիստները Այաթոլլահ Խոմեյնու գլխավորությամբ, մարտահրավեր նետեցին աշխարհաքաղաքական երկու բևեռներին էլ (ԽՍՀՄ և ԱՄՆ) իսլամաարապես: Եվ ահա այս հիմքի վրա ուղագրալ է ետևողափոխական Իրանի դիրքորոշումը և հետագա քաղաքականությունը աֆղանական իրադարձությունների նկատմամբ մասնավորապես և ԽՍՀՄ-ի նկատմամբ ընդհանրապես: Ընթերցողների դատին ներկայացվելիք թեման արտացոլում է ետևողափոխական Իրանի աֆղանական քաղաքականությունը 1980-ական թթ. ընթացքում, որի բնույթը մեծապես կապված էր Իրանի ընդհանուր արտաքին քաղաքական դոկտրինայի հետ. այն արձատական փոփոխությունների էր ենթարկվել 1979 թ.-ից սկսած:

Խորհրդային բանակի ներխուժումն Աֆղանստան ազդակ հանդիսացավ այդ երկրի հարևանների՝ հատկապես Իրանի և Պակիստանի համար, որպեսզի վերջիններս լուրջ միջոցառումներ ձեռնարկեն սեփական անվտանգությունը ապահովելու համար, քանզի ԽՍՀՄ վերջնական նպատակը հարավային տաք ջրեր դուրս գալն էր և այն ի կատար կամվեր կամ Իրան կամ Պակիստան ներխուժելով:

Թեմայի արդիականությունը հատկապես երևում է նրանում, որ չնայած այն ետեզամանքին, որ 1989թ. -ից հետո որոշակի փոփոխություններ կատարվեցին Իրանի արտաքին քաղաքականության մեջ և հեղափոխությունը հարակից երկրներ «արտահանելը» երկրորդ պլան մղվեց, այնուամենայնիվ այժմ էլ Իրանի ղեկավարությունը չի հրաժարվում Աֆղանստանում որոշակի լծակներ ունենալուց՝ ի հակակշիռ այնտեղ ԱՄՆ-ի գերակա դիրքերին: Ինչպես 1980-ական թթ., այնպես էլ այժմ Իրանի ազդեցության հնարավոր լծակներ են հանդիսանում այնտեղ ապրող շիա-դավան քրիստոնյաները, որը կազմում է տեղի քրիստոնյան 15 տոկոսը, ինչպես նաև Իրանի մշակութային և էթնիկ ընդհանրությունները Աֆղանստանի հետ: Հարակից երկրներում ազդեցության լծակներ ունենալու Իրանի ձգտումը միտված է սեփական անվտանգության խնդիրները ուժեղուն, քանզի զնալով Իրանը սեղմվում է արևմտամետ վարչակարգեր ունեցող երկրների (Իրաք, Թուրքիա, Ադրբեյջան, Պակիստան, Աֆղանստան, Պարսից ծոցի միապետություններ) օգակով:

Նշենք, որ թեմայի հետ կապված խնդիրները մանրամասն լուսաբանման և ուսումնասիրման կարիք են զգում, հատկապես Հայաստանի գիտական շրջանակներում: Այս հարցով սկսել է զբաղվել տողերիս հեղինակը, որը 1980-ական թթ. -ի Իրանի Իսլամական Հանրապետության աֆղանական քաղաքականությունը դիտարկում է այդ տարիներին Իրանի ընդհանուր արտաքին քաղաքականության համատեքստում:

Թեմայի ամենակարևոր խնդիրներից մեկը Իրանի կողմից Իսլամական հեղափոխության «արտահանման» տեսությունն է, որը և պայմանավորում էր աֆղանական իրադարձությունների նկատմամբ Իրանի դիրքորոշումը և հետագա քաղաքականությունը: Հայտնի է, որ Իրանին սահմանակից երկրներում շխադական քրիստոնյաները որոշակի թիվ էր կազմում, որը և հանդիսանում էր այդ երկրների ամենաիրավազորվ խավը: Սա, ըստ Իրանի մոթ ղեկավարության, պարայտ հող էր ստեղծում հեղափոխությունը «արտահանելու» համար, որի ատագամարտիկ լինելու էին եենց այս իրավազորվ խավը: Ահա և աֆղանստանը ևս մտնում էր այս ծրագրերի մեջ:

Թեմայի հետ կապված մյուս կարևոր խնդիրը Իրանի մոթ ղեկավարության կողմից իռականված «ոչ Արևելք, ոչ Արևմուտք» կարգախոսն էր, որը ներառում էր դիմակայություն ԱՄՆ-ին և ԽՍՀՄ-ին, սա էլ մեծապես

պայմանավորում էր Իրանի աֆղանական քաղաքականությունը մասնավորապես և ԽՍՀՄ-ի հետ հարաբերությունները ընդհանրապես, թեև ժամանակ առ ժամանակ այս կարգախոսի սկզբունքը խախտվում էր թե՛ ԱՄՆ-ի, և թե՛ ԽՍՀՄ-ի դեպքում: Մյուս կարևոր խնդիրը դա ԱՄՆ-ի գործոնն է Իրանի աֆղանական քաղաքականության մեջ: Այստեղ երկու երկրները հայտնվել էին միևնույն ճամբարում, երկուսն էլ ֆինանսավորում էին աֆղան մոջահեդներին և գաղտնագերծված որոշ փաստաթղթերի համաձային նույնիսկ կոորդինացված էին գործում: Այստեղ կային նաև ընդհանուր Իրանը և ԱՄՆ-ը 1980-ական թթ. Աֆղանստանում ունեին ընդհանուր թշնամի՝ ԽՍՀՄ օկուպացիոն քանակը, որը սպառնում էր նախ Իրանի անվտանգությանը և հետո ԱՄՆ-ի տարածաշրջանային շահերին:

Թեմայի եական խնդիրներից մեկն էլ Աֆղանստանում արտաքին միջամտության և այդտեղ Իրանի դերի և հնարավորությունների հարցն է: Ինչպես հայտնի է աֆղան մոջահեդներին աջակցում էին զանազան խզանական երկրներ, որտեղ առավել ծանրակշիռ դեր ուներ Պակիստանը, որոշ չափով նաև Պարսից ծոցի արաբական մրապետությունները: Նշենք, որ սրանք հիմնականում ֆինանսավորում էին սուննի մոջահեդներին, որոնք ավելի շատ էին և ավելի մեծ չափով էին ազդում պատերազմի ելքի վրա: Իրանը չնայած որոշ չափով աջակցում էր սուննիներին, սակայն նրա հիմնական հենարանը շիաներն էին, որոնց թիվը Աֆղանստանում քիչ էր և նրանք այնքան մեծ դեր չէին խաղում ռազմական գործողություններում, ինչքան սուննի-դավան մոջահեդները: Այստեղ հետևաբար սահմանափակվում էին նաև Իրանի հնարավորությունները մեծ ազդեցություն ունենալու համար: Սա ընդորոշ է նաև 1989թ.-ին հաջողված տարիներին:

Թեմայի վերաբերյալ կան մի շարք կարևոր աղբյուրներ և ուսումնասիրություններ: Անդրադառնալով աղբյուրներին նշենք, որ դրանք հիմնականում գաղտնագերծված փաստաթղթեր են, որտեղ հիշատակություններ կան 1980-ական թթ. Աֆղանստանում Իրանի վարած քաղաքականության մասին: 2001թ., երբ ԱՄՆ-ը պատերազմ սկսեց քաղաքների ռեժիմի դեմ Ջ. Ուոշինգթոնի անվան համալսարանը նախաձեռնեց 1980-ական թթ. Աֆղանստանին վերաբերող արխիվային նյութերի գաղտնագերծումը ամերիկյան արխիվներից, որտեղ որոշակի անդրադարձ է կատարվում Աֆղանստանում ապրող շիաների և Իրանի քաղաքականությանը այնտեղ¹: Այդ համալսարանը նաև ռուսերենից անգլերեն թարգմանեց ԽՍՀՄ քաղաքային միտերի գրառումները, որոշումները, զեկույցները Աֆղանստանում քաղաքացիական պատերազմի մասին, որոնք ժամանակին գաղտնագերծվել էին ռուսական և արևելագերմանական արխիվներից²: Այս փաստաթղթերում ևս արտացոլվում են ետհեղափոխական Իրանի դիրքորոշումը և

քաղաքականությունը աֆղանական իրադարձությունների նկատմամբ հատկապես 1980-ական թթ. սկզբներին:

Արդյունքի հետ կապված կարևոր է մաս «Յունայթեդ փրես ինթերնեյշնլ» լրատվական գործակալության իրանական բաժնի նախկին լրագրող Ա. Մազանդիի հուշերը, որտեղ ներկայացված են որոշակի դրվագներ Իրանի նոր լիխանությունների կողմից Աֆղանստանի նկատմամբ որդեգրած դիպլոմատիան³:

Մասնագիտական գրականության հետ կապված նշենք, որ Աֆղանստանի նկատմամբ Իրանի քաղաքականությունը հեղինակների կողմից ուսումնասիրվել է տարբեր համատեքստերում: Այստեղ հատկապես առանձնանում են Ա.Ռուքիեշտեյնի⁴, Շ.Հանթերի⁵, Մ.Վարասբի⁶, Ա.Արաբաջյանի⁷ աշխատությունները, որտեղ թեման դիտարկվում է խորհրդա-իրանական հարաբերությունների համատեքստում, իսկ Ռ. Ռամազանի⁸ և Ս. Ադաեֆի⁹ ուսումնասիրություններում թեման դիտարկվում է ետհեղափոխական Իրանի արտաքին քաղաքականության համատեքստում: Ուշագրավ է մաս Աֆղանստանի հարցով ՄԱԿ-ի նախկին քանազնացներ Գ.Կոդդելիսի և Ս.Հարիսոնի¹⁰ գիրքը, որտեղ խոսվում է քանակությունների միջոցով աֆղանական խնդրի կարգավորման հարցում Իրանի դիպլոմատիան մասին:

KHATAMI-TIRGORDI FRIK (YSU)

IRAN AND THE AFGHAN CIVIL WAR IN 1979-1989

The 1970-1980-s were very changeful years for the Middle and Near Eastern countries. Some regional countries underwent such great political events such as Islamic Revolution in Iran in 1978-1979, Iran-Iraq war in 1980-1988, Soviet Union's military intervention in Afghanistan etc., which in the condition of Cold War really changed the correlation of powers in the region. The rivalry between the US and the USSR flared up here.

Above-mentioned theme represents Iran's post-revolutionary policy towards Afghanistan during the 1980-s, the essence of which was greatly connected with Iran's general foreign political doctrine, that basically changed from the beginning of the 1979.

There are series of important sources and literature concerning the theme. In the sources we would like to point out especially to important series of declassified documents from the US and Russian archives, which partly demonstrate Iran's policy towards Afghanistan. Certain works have been written by Sh. Hunter, M. Varasteh, R. Ramazani, S. Agaev and others connected with this problem. They observed Iran's Afghan policy from point of view of different aspects: some authors focused on Iran-USSR relations and some on Iran's general foreign policy.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. National Security Archive of George Washington University, Electronic Briefing Book No. 57, "Afghanistan: Lessons From the Last War: US Analyses of the Soviet War in Afghanistan: Declassified", doc. 1,7 (ed. by Prados J.), October 9, 2001. website: www.gwu.edu.
2. "Soviet Union and Afghanistan 1978-1989: Documents from Russian and East German Archives, www2.gwu.edu.
3. Մազանիսի Ա., Իրան արողղղրար-ե դարն ?, Թեհրան: «Ալքորթ», 1997 (պարսկ.):
4. Rubinshtein A., The Soviet Union and Iran Under Khomeini, - International Affairs, vol. 57, No. 4, Autumn 1981, pp. 599-617.
5. Hunter Sh., Soviet-Iranian Relations in the Post-Revolution Period, in: Ramazani R. (ed.), Iran's Revolution: The Search for Consensus, Indiana: Indiana University Press 1990, pp. 85-103.
6. Varasteh M., The Soviet Union and Iran, 1979-1989, in: Enteshami A. and Varasteh M. (eds.), Iran and International Community, N.Y., "Routledge", 1991, pp. 46-59.
7. Арабаджян А. (отв. ред.), Иранская Революция 1978-1979 гг.: Причины и уроки, Москва, "Наука", 1989.
8. Ramazani R., Revolutionary Iran: Challenge and Response in the Middle East, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1986.
9. Агаев С., Иран: между прошлым и будущим, Москва, "Политнадат", 1987.
10. Մորղոլիզ Դ., Վա Հարիան Ա., Փոշ-ե փարդե, Աֆղանեստան, Թեհրան: էմբեշարար-ե բնյմ-ալմեկալի 1998 (պարսկ.):

ԽԱՉԱՏՈՒՐՅԱՆ ԱԼԵԽԻՏ (ԵՊՀ)

ՆԱՎԹԸ ԵՎ ԻՐԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՈՒ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ 1970-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

1973թ առաքա-խորանելյան պատերազմի ընթացքում ԱՄՆ-ի՝ Իսրայելին հովանավորելու ծանցամանքը պատճառ հանդիսացավ ՕՊԵԿ-ի՝ անդամ արաբական պետությունների կողմից ԱՄՆ-ին մավթային ենթարգոյի հայտարարման համար, որն էլ հանգեցրեց Մերձավոր և Միջին Արևելքի մի շարք մավթարդյունաբերող երկրների կողմից իրենց մավթարդյունաբերության ազգայնացմանը և համաշխարհային շուկայում մավթային ճգնաժամի առաջացմանը: Հենց այս պայմաններում էլ 1973թ Մամկոտ Մորիցեռն Իրանի և Միջազգային մավթային կոմսորցիտմի (ՄՆԿ) միջև կնքվեց նոր պայմանագիր, ըստ որի՝ Իրանի ազգային մավթային ընկերության (ԻՄՆԸ) տրամադրության տակ անցան ՄՆԿ-ի մեխկին տարածքների բոլոր արդյունաբերական օբյեկտները և ամբողջ ենթակառուցվածքը, ինչպես նաև մավթի արդյունահանումն ու տեղափոխումը միև Պարսից ծոցի մավթամբարները՝:

Վաշինգտոնի կողմից այս պայմանագրի կնքելուն չխաղնդոտելու և նույնիսկ մարստելու քաղաքականությունը կապված էր մի շարք գործունեների հետ.

1. Իրանը, 1954թ ՄՆԿ-ի հետ կնքված (25 տարի ժամկետով) պայմանագիրը վաղաժամկետ չեղյալ հայտարարելով, հնարավորություն տվեց ԱՄՆ-ին դառնալու Իրանի նավթի հիմնական գնորդ և մյուս անդամներին՝ Անգլիային, Հոլանդիային և Ֆրանսիային զրկեց այդ իրավունքից՝:
2. Արաբական աշխարհի կողմից Վաշինգտոնին «մավթային պատերազմ» հայտարարելուց հետո Իրանի մավթը կարևորագույն նշանակություն ստացավ Միացյալ Նահանգների պահանջների բավարարման համար: Այդ նպատակով էլ ԱՄՆ-ը մախընտրեց Իրանի հետ ֆերմ հարաբերությունների պահպանումն ու սերտացումը՝:
3. Վաշինգտոնը մպատակ ունեյր նաև Իրանը վերածելու Պարսից ծոցի իր «եռակիչ-պահնապանի»՝ այդ շրջանում կայունություն պահպանելու նպատակով, որի համար էլ սկսում է վարել Իրանի ռազմականացման

* Organization of Petrol Exporting Countries

քաղաքականություն՝ վաճառելով նրան զերծամամակակնից զենք ու զինամթերք:

4. ԱՄՆ-ը կարևորում էր մաև Իրանի հետ տնտեսական սերտ համագործակցությունը և մավթից ստացած մեծ եկամուտների ներգրավումը Միացյալ Նահանգներին, ինչպես մաև ամբողջ կապիտալիստական աշխարհի տնտեսական համակարգ և դիտում էր Իրանը որպես իր ապրանքների ապառման լայն շուկա:

1970-ական թթ. սկզբին համշխարհային շուկայում մավթային ճգնաժամի առկայության պայմաններում, ինչպես մաև ՕՊԵԿ-ի զանգեղով սկսեցին կտրուկ բարձրանալ մավթի գները՝ 1973թ սկզբին \$3.11-ից 1973թ հոկտեմբերին հասնելով 11.65\$ (1 քարելի համար): Գների բարձրացման հետևանքով մեծացավ մաև Իրանի եկամուտը, որը 1973թ-ին կազմեց \$5.6 մլրդ, 1974-ին՝ \$17.5 մլրդ, 1976-ին՝ \$22 մլրդ²:

Տարեցուտարի աճող եկամուտները մեծ ազդեցություն ունեցան Իրանի տնտեսական, քաղաքական և հասարակական կյանքի վրա, վերանայվեց երկրի զարգացման ռազմավարությունը, կազմվեց վարչակարգի ռազմաքաղաքական դոկտրինան, փոխվեց կառավարության արտաքին քաղաքական կուրսը³: Կառավարության կողմից մշակված 5-րդ Զարգացման պլանի (1973-78թթ.) ծախսերը կրկնակի ավելացան՝ հասնելով \$69 մլրդ⁴: Պետության կողմից հիմնական գումարները հատկացվեցին երկրի արագ ինդուստրացման համար, որն էլ համզեցրեց արտաքին աշխարհի (հատկապես ԱՄՆ-ի) հետ առևտրի ընդլայնմանը, զարկ տրվեց գյուղատնտեսության, շինարարության, տրանսպորտի և կապի, ջրային տնտեսության և էներգետիկայի զարգացմանը:

Միջազգային խաշոք կոնցեռնների հետ ստորագրվեցին տնտեսական համագործակցության ռազմաքիվ համաձայնագրեր, մի շարք զարգացող և զարգացած երկրների տրվեցին խաշոք դրամական վարկեր և փոխառություններ, կատարվեցին ֆինանսական ներդրումներ արևմտյան եզրը ընկերություններում, այդ թվում մաև զերծամակակն «Կոտայա»-ում⁵:

Մոհամմեդ Ռեզա շահը հատկապես կարևորում էր իր հիմնական հեմարանի՝ զինված ուժերի արդիականցման խնդիրը: Երկիրը մեծացրեց զերծամակակնից զենքի և զինամթերքի ներմուծումը ԱՄՆ-ից, ինչպես մաև Անգլիայից և Ֆրանսիայից, որի համար 1973-77թթ ծախսվեց ավելի քան \$10մլրդ դոլար⁶:

Այսպիսով, 1970-ական թթ Մերձավոր և Միջին Արևելքում տեղի ունեցած աշխարհա-քաղաքական և տնտեսական փոփոխությունների հետևանքով Իրանին փաստորեն հաջողվեց իր ազդեցության տակ վերցնել երկրի մավթարդյունաբերությունը և մավթից ստացած եկամուտներն օգտագործել իր սեփական շահերի համար, որի շնորհիվ մինչև 1980թ. Իրանում զրանցվեց շուրջ 9% տնտեսական աճ⁷: Ստեղծված անմախարհույ ֆինանսական և տնտեսական հնարավորությունների նպատակային օգտագործումը մախարայման կենտրոնաար երկրի առջիակ-տնտեսական և ռազմական զարգացման համար:

ALBERT KHACHATURYAN (YSU)

OIL AND IRAN'S ECONOMIC AND POLITICAL DEVELOPMENTS IN THE 1970's.

The US support for Israel during Arab-Israeli war of October 1973, served as a catalyst allowing Arab members of OPEC to lay an oil embargo on the USA, which caused immediate spark in the world crisis in oil. The USA decided to strengthen its relations with Iran for keeping oil supplies from Persian Gulf. By the new agreement of 1973 between the Iranian Government and International Oil Consortium the whole oil industry of Iran went under control of National Iranian Oil Company. The quadruple increase in the oil prices in 1973-74 and the subsequent price rise, resulting from OPEC activities and world crisis in oil, effectively increased Iran's revenues from \$5,6 billion (1973) to \$22 billion (1976). The government exaggerated expenditures of the Fifth Development plan up to \$69 billion for rapid industrialization and militarizing of the country. Enormous economic cooperation agreements were signed with various foreign concerns, loans aid and credits were granted to various countries, developed and underdeveloped, as well as international financial agencies and investments were made in such prestigious western industries as West Germany's Krupp.

ՄԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Алнев С.М., Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX веке. Москва, 1985, с. 198.
2. 1954թ ստեղծված Միջազգային նավթային կոնսորցիումի բաժնետերերն էին «Անգլո-իրանական նավթային ընկերությունը» (40%), ամերիկյան «Մեծ հնգյակ» էինզ խոշոր նավթային ընկերությունները (40%), անգլո-հոլանդական «Ռոյալ - Շելլ» (14%) և ֆրանսիական «Էքամսեզ դե Փերրոլ» (6%) ընկերությունները (Avery P., Modern Iran, London, 1965, p. 454).
3. Борисов Р.В., Нефтяные монополии США на Ближнем и Среднем Востоке. Американский Экспансионизм, Москва, 1986, с. 509.
4. Андроян Р.Н., Казюков А.Д., ОПЕК. В мире нефти, Москва, 1978, с. 118.
5. Առլնի էջ 178.
6. Алнев С.М., էջվ. աշխ., էջ 207.
7. Moghtader H., The impact of Increased Oil Revenue on Iran's economic Development 1973-1976; Kedouri E., Haim S., Towards a modern Iran. Studies in Thought, Politics and Society, London, 1980, p. 253.

8. Широков Г.К., Нефтедоллары и социально — экономическое развитие стран Ближнего и Среднего Востока, Москва, 1979, с. 39.
9. Боронов Р., Нефть и политика США на Ближнем и Среднем Востоке, Москва, 1977, с. 222.
10. Широков Г.К., *Взл. шзжу.*, тз 40.

ՀԱԿՈՐՅԱՆ ԱՐՄԱՆԵ

(Ա)

Կ. ՊՈԼՍԻ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ՄԱՏԹԵՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԻԶՄԻՐԼՅԱՆԻ

ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆԻ ՊԱՏՏԱՌՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Դարեր շարունակ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքները արևմտա-հայոցյան գլխավոր ներկայացուցիչ և միջնորդ էին Օսմանյան կայսրության կառավարման բռնապետական համակարգի բարձրագույն ատյաններում: Նրանց շարքում առանձնանում են գործիչներ, որոնք կարևոր նշանակություն են ունեցել Արևմտյան Հայաստանի և ողջ արևմտահայոցյան ոչ միայն հոգևոր, այլև հասարակական-քաղաքական կյանքում: Այդպիսի հոգևոր առաջնորդ էր Կ. Պոլսի 104-րդ պատրիարք Մատթեոս արքեպիսկոպոս Իզմիրլյանը (1894-96թթ., 1908-1909թթ.), որը «զուլումի» տարիներին հայ ժողովրդին վիճակված շրջերգության և հերոսական ցասման մասնակիցը և վկան էր: Ինչպես նախանշում է Իզմիրլյանի կենսագիրներից Ս. Գաբաժանյանը. «այդ տխուր շրջանին մեջ Պատրիարք եղողին ամխտափելի էր կամ մահ, կամ արքայ»:

1894թ. դեկտեմբերի 7-ին ընտրվելով պատրիարք՝ Իզմիրլյանը իր հիմնական խնդիրը դարձրեց ոչ միայն ղեկավարել և պաշտպանել ժողովրդի շահերը, այլ նաև վերականգնել պատրարարարանի՝ նախորդ պատրիարքի օրոք «խանգարուած դիրքը»:

Իջրև ազդեցիկ և գործունյա հոգևորական, որը նպատուում էր Հայկական հարցի բարձրացմանը և «թուրքահայոց» խնդիրների լուծմանը, Իզմիրլյանը մեծ հեղինակություն էր վայելում նաև մինչև պատրիարք ընտրվելը: Ժամանակակից բուրք հեղինակ Ք. Գյուրյունը, որը նրան համարում է Նորիյանի գործի շարունակողը, նշում է, որ 1876թ. սեպտեմբերին Կ. Պոլսի կոնֆերանսին մասնակցող մեծ տեքությունների ներկայացուցիչներին Իզմիրլյանը հուշագիր է ուղարկել: Կոնֆերանսի ընթացքում արժարքվում են հողային, հարկային և այլ հարցերի հետաքննման հանձնաժողովի ստեղծման խնդիրները:

Շարունակելով ազգամարատ գործունեությունը՝ 1878թ. փետրվարին Իզմիրլյանը մեկնում է Էջմիածին, խնդրում Գևորգ IV Կաթողիկոսի միջնորդությունը ռուսական կայսեր և Մեծ տեքությունների լիազորների նախապատրաստվող համագումարին ներկայացնելու արևմտահայոցյան խնդիրը: Բայց չկարողանալով փոխել այդ հարցի նկատմամբ նախապես հայտնի ընդդեմությունը՝ ձեռնունայն վերադառնում է Կ. Պոլսի: Սակայն

Էջմիածնում չեն մոռանում Իզմիրլյանի «ղուրջ, ամենուր և անբասիր անհատակամուխոմը»⁵: Իսկ հետագայում, պատրիարքության ժամանակաշրջանում նա այնպիսի հաստատակամ և սկզբունքային գործելակերպ է դրսևորում, որ ժամանակակիցները Իզմիրլյանին անվանում են «Երկաթյա Պատրիարք»։ Եւյնիակ բուրք պատմաբաններից Էսաթ Ուրասը իր աշխատության մեջ այդպես է հիշատակում Իզմիրլյանին⁶։

Մտեղծված ներքին և արտաքին քաղաքական պայմաններում, երբ տեղի էին ունեցել Սասունի արյունալի իրադարձությունները և եվրոպական տերությունները կրկին արժարժում էին Հայկական հարցը, դեռևս 1895թ. հունվարին պատրիարք Իզմիրլյանի և Բ. Դեան միջև սկիզբ առած խուլ պայքարը հետզհետե վերածվում է բացարձակ հակամարտության⁷։

Արմտահայության դատն առավել միասնական և արդյունավետ ներկայացնելու նպատակով՝ պատրիարքը հարուկ շրջափոխականով արգելում է առաջնորդներին Հայկական հարցի խնդիրներով դիմել կառավարությանը⁸։ Իզմիրլյանը շարունակում է ակտիվ գործունեությունը և իր նամակներով, իրատեսակամ ու հեռատես խորհուրդներով հնարավորինս աջակցում եվրոպական դեսպաններին՝ քարեփոխումների «Մայիսյան ծրագրի» մշակման հարցում⁹։ Սակայն սուլթանական կառավարության ծրագրերը բոլորովին այլ էին։ Հետևաբար, նախագծի ընդունմանն ուղղված պատրիարքի անձնական միջնորդության փորձերը նույնպես հաջողության չեն հասնում¹⁰։ Իբրև վերը նշված պատմառնների հետևանք, Հայոց պատրիարքը դատում է սուլթան Աբդուլհամիդի բռնապետական ուժիմին սպասարկող լրտեսների մշտական ուշադրության «օրբյեկտ»։ Կառավարությունը նորանոր դավեր էր նյութում պատրիարքի դեմ և դրա համար նոր հնարավորություն ընձեռեց 1895թ. օգոստոսի 18-ի Բար-Ալիի ցույցը։ Խաղաղ ցույցը «ղխտարկելով» իբրև զինված ապստամբություն, կառավարությունը ողջ պատասխանա-տվությունը աշխատում է զցել պատրիարքի վրա, փորձում երկպառա-կություններ առաջացնել արևմտահայերի միջև¹¹։

Այս իրադարձությունը մանրամասն քննության է ենթարկել վերոհիշյալ Բ. Գյուրյունը, որը, կեղծելով փաստերը՝ մշում է, որ ցույցի մասնակիցները զինված էին, իսկ Կ. Պոլսի պատրիարքը վաղուց տեղեկացված էր կազմակերպվող իրադարձության մասին¹²։ Մեկ այլ բուրք հեղինակ Ջ. Դեմիրչյանը նույնպես, չնչելով աղբյուրները, Բար-Ալիի ապստամբության ղեկավար համարում է Իզմիրլյանին¹³։ Իսկ իրականում, ցուցարարների՝ Մայր Եկեղեցու բակում հավաքված լինելու փաստը բուրքական կառավարությունն օգտագործեց որպես պատրիարքի նկատմամբ ճնշում գործադրելու շարժառիթ։

Այդուհանդերձ «Երկաթյա» պատրիարքը նույնիսկ մինչև իր հրաժարական տալը, հավատում էր, որ եվրոպական տերությունները և

Ռուսաստանը սուլթանին կայարտադրեց քարեփոխումներ անցկացնել, և հայ ժողովուրդը կվերագտնի իր «խաղաղ ու ապահով» գոյատևումը:

1895թ. հոկտեմբերին Օսմանյան կառավարությունը վերջիվերջո «ընդունեց» քարեփոխումների ծրագիրը, որն իրականում հետզհետե մեծ չափով ծավալվող հայերի զանգվածային կոտորածների «քողարկման» տարրերակ էր: 1894-96թթ. Օսմանյան կայսրությունում իրագործվեց հայ քրիստոնյաների կոտորած, որի քաջալերման և օրինակամատչեցնման հարցում ատանցցային դեր էին կատարում մահմեդական ատաջմոթոթները, խրախուսելով և ուղղելով ջարդարար ֆանատիկներին ոչնչացնելու քրիստոնյաներին և քրիստոնեության խոփողամիջները¹⁴:

Մատենադարանում պահվող մի վավերագրի համաձայն Արևմտյան Հայաստանի տարրեր գավառներում ոչնչացված ու քանդված հայ առաքելական, հայ բողոքական և հայ կաթոլիկ եկեղեցիների և վանքերի թիվը հետևյալն է. կողոպտված՝ 880, քանդված՝ 204, հրկիզված՝ 79, մզկիթի վերածված՝ 60, գորանոցի վերածված՝ 3¹⁵: Ջանգվածային կոտորածների ժամանակ քաղմաթիվ հոգևորականներ ոչ միայն իրենց, այլև իրենց հավատացյալ հոտի կյանքը փրկելու համար հավատափոխ էին լինում: Շատերն էլ հաստատակամ մեջալով իրենց հավատին և կոչմանը՝ ամենկարագրելի խոշտանգումների էին ենթարկվում և սպանվում¹⁶. Կան փաստեր, որ զինված ռստիկանները, առանց պատրիարքարանի համապատասխան որոշման, քանտարկում, մահվան դատապարտում կամ արքարում էին հայ հոգևորականներին¹⁷:

Արևմտյան Հայաստանի տարրեր հատվածներում իրականացվող ջարդերի մասին օրեցօր ահագնացող այդ ստակալի լուրերը, խոքո տառապանք և տազմասլ էին առաջացնում Իզմիրյանի սրտում: Չնայած կառավարության հետ լարված հարաբերություններին, մա շարունակում է պաշտոնական քաղաքականությունը դիմել սուլթանին¹⁸, եվրոպական դեսպաններին, ռուսական կայսերը, տեղեկություններ ուղարկում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին՝ փորձելով միջոցներ գտնել կամխելու ջարդերը¹⁹: Գործադրվող ջանքերը ոչ միայն անօգուտ էին, այլև ավելի էին սրում ներքին և արտաքին տազմասլները:

Հետզհետե սուլթանի կողմից ճնշումներն ուժեղանում էին, տխրաստարած հակառակությունը ատելության էր հասած²⁰: Բռնապետական ռեժիմի կողմից իրականացվող ծանր հալածանքների անխուսափելի արդյունքը եղավ այն, որ 1896թ. սկզբին սուլթանը պարտադրեց Իզմիրյանին հրաժարական տալ: Սուլթանի կողմից այլևս անհանդուրժելի էր օտար պետությունների միջամտությանը դիմող և կառավարությանը բողոքներ ներկայացնող պատրիարքի գործունեությունը: Հայոց պատրիարքը, գտնվելով վատատող վիճակում, հոգնած ու վշտաբեկ, 1896թ. հունիսի 20-ին ի վերջո ստիպված էր իր պաշտոնական հրաժարականն ուղարկել²¹:

Գրքին միաժամանակ Ռուսիկանություն մախարարը սուլթանի պալատ է կանչում Կոնստանդնուպոլսի և Քաղաքական ժողովների անդամներին: Արդյունքում II-ը զգուշացնում է, որ հեղափոխական գործունեության համար նրանց բանտ և աքսոր է սպառնում²²: Այդ պաշտոնական զգուշացմանը հետևում այն, որ հուլիսի 25-ին սուլթանն ընդունելով Իզմիրյանի հրաժարականը՝ կարգադրում է մերկա գտնվել հրամանագրի («պայուսբուխ», որն ընթերցում է սուլթանը»)՝ ընթերցմանը, որով Հայոց սահմանադրական ժողովները հայտարարվում են կազմալուծված, հրամայվում է պատրիարքական տեղապահ ընտրել:

Հետևյալ մի քանի ամիսների ընթացքում պաշտոնակա պատրիարքի քննակարանը շարունակում է հսկել լրտեսների կողմից: Ի վերջո Իզմիրյանն աքսորվում է Երուսաղեմ, որտեղ ծանր տարիներ անցկացնելուց հետո 1908թ. «տրայես նրկորդ անգամ ընտրումս սպատրիարք, մեծ շուքով վերադարձավ Կ. Պոլիս, վերստին բազմեց պատրիարքական Գահին»²⁴:

Վերը նշված վատտերը թույլ են տալիս եզրակացնել, որ սուլթանական կառավարությունը առավել անհամարժեք քաղաքականություն էր վարում այն հոգևոր առաջնորդների նկատմամբ, ովքեր ձգտում էին նույնիսկ ամենածանր քաղաքական իրավիճակում պաշտպանել հայ ժողովրդի շահերը: Ուստիև պատրիարքի համազօրոճակությունը Հայկական հարցը պաշտպանող եվրոպացի պաշտոնյաների հետ, ինչպես նրա յուրաքանչյուր ոչ «սլետականամետ» մախաճեղմությունը, «սպստամբություն» է որակվում: Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի նկատմամբ կիրառվող հալածամքները, դավերը և մշտական լրտեսությունը այն բազմաթիվ միջոցներից էին, որոնցով Արդյունաբեր II-ը ճնշում էր գործադրում և փորձում «հնազանդեցնել» «Երկաթյա» պատրիարքին: Սակայն արդյունքի չհասնելով, ի վերջո, պատճառա-բանելով մեկ բացահայտ արևմտամետ դիքթարոշումը, պարտադրում է հրաժարական տալ:

Կարծում ենք, որ ստեղծված ծանր քաղաքական պայմաններում դժվար թե գտնվեր առավել ճկուն և դիվանագետ հոգևոր առաջնորդ, որը կփոխեր իրադարձությունների ընթացքը և հարկադրված չէր լինի թողնել հայրենիքը կառորածների և ավերման հորձանուտում:

ARMINE HAKOBYAN (IOS)

ABOUT THE REASONS OF RESIGNATION OF ARCHBISHOP M. IZMIRLYAN, ARMENIAN PATRIARCH OF CONSTANTINOPLE

Recognized as "Iron Patriarch", Archbishop Mattheos Izmirlyan has played an important role in religious, social and political life of Western Armenia and Armenians in general.

The Armenian massacres in the era of Sultan Abdul Hamid II took place during the first period of his patriarchate (1894-96, 1908-1909). For reopening of Armenian Question Izmirlyan contributed all his efforts to collaborate with the diplomatic representatives of Russia and European countries. Being under the constant oppression and pursuit of sultanate regime Patriarch kept on doing his utmost to secure foreign support for "Reforms of May" in Western Armenia. Actually the "silent" conflict between the Patriarch and Sultan transformed into the mutual hatred. Finally under the pressure of the Ottoman government, Izmirlyan was forced to resign and deported to Jerusalem.

The paper includes the main policy characteristics of Sultanate towards the Armenian Patriarchate, clergy and church in general within the 1894-96. It also indicates the reasons, which forced Patriarch to resign and leaving Armenian defenseless against the perpetration.

ՄԱՆՈՑԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Միմոն Գարամաճեան, Ամենապատիւ Տ.Տ. Սատրեոս Արքեպիսկոպոս Իզմիրլեան, Բարձրաշնորհ Տ. Եղիշէ ս. Եպիսկոպոս Դուրեան. Կ. Պոլիս, 1908, էջ 17:
2. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրժանեան, Ազգապատում, Գ Գ, Մայր Աթոս Ա. Էջմիածին, 2001, էջ 5403:
3. Gürün K., Ermeni Dosyası, Ankara, 1983, s. 83:
4. Մարուխան, Հայկական խնդիրն եւ ազգային Սահմանադրութիւնը Թուրքիայում (1860-1910), Ա Հատոր. Թիֆլիս, 1912, էջ 321:
5. 1892թ. Իզմիրլեանն ընտրվել է կաթողիկոսական թեկնածու: Այդ մասին տե՛ս Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրժանեան, Ազգապատում, Գ Գ, Մայր Աթոս Ա. Էջմիածին, 2001, էջ 5379:
6. East Uras, Tarihçe Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara, 1950, s. 298:
7. Բ. Դուռը մերժում է Սասունի քննիչ հանձնաժողովում պատրիարքարանի ներկայացուցչի մասնակցությունը: Տե՛ս

- Ալեքսանդր Շիրվանզադե, Մատթեոս Արքեպիսկոպոս Իզմիրլեան, Նոր Նախիջևան, 1908, էջ 42:
8. Ալեքսանդր Շիրվանզադե, Մատթեոս Արքեպիսկոպոս Իզմիրլեան, Նոր Նախիջևան, 1908, էջ 43:
9. Պատրիարք Իզմիրլեան, անգլիական դեսպան սրբ Ֆիլիպ Քլորիին, 14/26 յունիս 1895, Լեռ, Չայոց հարցի վաւերագրերը, Թիֆլիս, 1915, էջ 240:
10. Միմոն Գաբամաճեան, Ամենապատիւ Տ.Տ. Մատթեոս Արքեպիսկոպոս Իզմիրլեան, Բարձրաշնորհ Տ. եղիշէ ս. եպիսկոպոս Դուրեան, Կ.Պոլիս, 1908, էջ 17:
11. Ալեքսանդր Շիրվանզադե, Մատթեոս Արքեպիսկոպոս Իզմիրլեան, Նոր Նախիջևան, 1908, էջ 48:
12. G8r8a K., *Ermeni Dosyası*, Ankara, 1983, s. 149:
13. D8a8y8mas Z., *Sultan İkinci Abdülhamid Han*, İstanbul, 1966, s. 148:
14. Vabakn N. Dadrian, *The History of Armenian Genocide*, Oxford, 1995, p. 150.
15. Մատենադարան, Արխիվ Իզմիրլեան Կաթողիկոսի, թղթ. 14, վավ. N615
16. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում, Գ Գ. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին 2001, էջ 5420
17. Արևմտեան Չայաստանում հալածուած հոգևորականների ցուցակ [1896թ.] (ցուցակում ներկայացվում է 31անուն), Վաւերագրեր Չայ եկեղեցու պատմութեան (1873-1910թթ.), զիրք Ը. երևան, 2001, էջ 116:
18. Մատենադարան, Արխիվ Իզմիրլեան Կաթողիկոսի, թղթ. 14, վավ. No. 621:
19. Մատթեոս եպս. Իզմիրլեանի նամակը Կեհաւիա Չայոպետին 1896թ. կոտորածների վերաբերեալ տեղեկագրութունները Ռուսաստան առաքելու վերաբերեալ: 7 փետրուարի 1896թ. Վաւերագրեր Չայ եկեղեցու պատմութեան (1873-1910թթ.), կազմեց Սանդրո Բեիբուղեան, զիրք Ը. երևան 2001, էջ 93:
20. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում, Գ Գ. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին 2001, էջ 5423
21. Ալեքսանդր Շիրվանզադե, Մատթեոս Արքեպիսկոպոս Իզմիրլեան, Նոր Նախիջևան, 1908, էջ 52:
22. Մատենադարան, Արխիվ Իզմիրլեան Կաթողիկոսի, թղթ. 14, վավ. N628:
23. Մատենադարան, Արխիվ Իզմիրլեան Կաթողիկոսի, թղթ. 11, վավ. N148:
24. Մանդրո Բեիբուղեան, Առաջաբան.- Վաւերագրեր Չայ եկեղեցու պատմութեան (1873-1910թթ.), կազմեց Սանդրո Բեիբուղեան, զիրք Ը. երևան, 2001, էջ 15:

ՀԱԿՈՔՅԱՆ ԱՐՄԵՆ («Նորավանք» ԳԿՀ)

ԹԱԹԱՆՈՍ ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՏՄԻԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ԴՐՎԱԳՆԵՐ
20-ԻՂ Դ. ՍԿԶՔԻ ԱԶԳԱՄԻՋՅԱՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՋՍՈՒՄ

20-րդ դ. սկզբին Արևելյան Այսրկովկասում շարունակում էին գոյատևել քաթախոս հայերի Մաղղասա, Քիլվար և Խաչմաս գյուղերը: 18-րդ վերջին Ղուրայի, Դեղքենտի շրջաններում քնակվող ինքնատիպ լեզվամշակութային դիմագիծ ռմեցող հայ ժողովրդի այս հատվածը կոմս Վ. Ջուրովի գլխավորած ռուսական զորքերի հետ միասին հեռանում է Արևելյան Այսրկովկասից և հաստատվում Հյուսիսային Կովկասում:

20-րդ դ. սկզբի կովկասյան տարածաշրջանում սկիզբ ազգամիջյան հարաբերությունների լարվածությունը, դրան ուղեկցող հակահայկական հալածանքների ու զարդերի ողջ ժամրոթյունը տարածվեց նաև Մաղղասա, Քիլվար և Խաչմաս գյուղերում քնակվող և իրենց պատմական հայրենիքում գոյատևող քաթախոս հայերի վերջին բնկորների վրա:

Այս խնդիրների ուսումնասիրությունը, ինչպես նաև խնդի ինքնության ղոտորումների վրա հիշյալ գործընթացների ազդեցության հետևանքների հետ կապված էիմնահարցերը դեռևս քաջ են մնում: Մաղղասա գյուղի 1918թ. պատմության որոշ ղեկավարների անընդարձակ է Ս. Կարապետյանը¹:

1905, 1918-1920թթ. իրադարձությունների ողջ ժամրոթյունն կրեցին նաև քաթախոս հայերի Մաղղասա, Քիլվար և Խաչմաս գյուղերը: Հայտնի է, որ 1905թ. հայ-քաթախոսական ընդհանրումների ժամանակ Մաղղասա գյուղում էին ապաստանել Շամախու շրջանի Խամիլեն, Դարա-Քերքենց և այլ հայկական գյուղերի քնակիչները²:

1918թ. դեպքերի ժամանակ Մաղղասան դարձել էր ինքնապաշտպանության կարևոր կենտրոն, և այստեղ էին ապաստանել շրջանի 16 հայկական գյուղերի քնակիչները: Անհավասար ուժերի պայմաններում, օսմանյան քանակի, մուսավաթականների և տեղական մահմեդական քնակչության հարձակումներին չլիմանալով, 3 օրվա դիմադրությունից հետո մաղղասացիները թողում են գյուղը, հեռանում Բաքու, Միջին Ասիա³:

Մինչ Աղբերջանի խորհրդայնացումը մաղղասացիների մի մասն արդեն վերադարձած է լինում հայրենի գյուղ, թեև մուսավաթական կառավարություն

¹ Նյութը պատրաստվել է Հնմիիտ Բյուրի անվան էիմնադրամի տարածաշրջանային կրթաբուհակի շրջանակներում:

այստեղ արդեն երևանից բերված «Քուրքեր» էր քնակացրել: Չնայած դրան՝ 1920 թ. մարտին գյուղում քնակվում էին 1400 շունչ կամ 242 տնտեսություն հայեր: Վերջիններս խնդրում են Բաքվի Հայոց ազգային հոդերդին՝ միջնորդելու: Աղքեթյանի կառավարության առջև իրենց օգնություն ցուցաբերելու, առաջին հերթին ցորին տրամադրելու համար, քանի որ գտնվում են շատ ծանր կենսական պայմաններում: Մաղրասցիները բողոքում են, որ երևանից գաղթած թուրքերին կառավարությունն օգնություն է ցույց տալիս: «Մեր հարցին, քե ինչո՞ւ մեզ հայերիս ևս չեն բաժանում, պատասխան են տալիս. ե՞րբ դիմեցիք և մերժեցինք»:

20-րդ դ. սկզբին սկսված ազգամիջյան ընդհարումները, եսկահայկական հարածանքները առանձնահատուկ դրսևորումներ ունեցան մահմեդական միջավայրում գտնվող, մեկուսացած Բիվլար գյուղում:

1905թ. դեպքերն է մկառագրում և ուշագրավ տեղեկություններ պարունակում Բիվլարի քահանայի՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոսին ուղղված նամակը: Քահանա Վահան Տեղ-Հակոբյանը գրում է, որ չորս կողմից մահմեդականներով շրջապատված Բիվլար գյուղը ազգամիջյան արյունառ ընդհարումների այդ ժամանակաշրջանում դժվար օրեր ապրեց: Նա նշում է, որ ինքը քարեկամական հարաբերություններ ուներ մահմեդական գյուղերի «սաֆանդիներին», «մուլաներին» կամ «սուրբին ծառայողներին» հետ, և նրանք հավաստիացնում էին, որ քանի իրենք կենդանի են՝ «Չեք գլխից մազ չի պահասիք», ու այդ օրերին նրանք ցույց տվեցին իրենց քարեկամությունը: Քահանան գրում է, որ երբ դուրսումը սրվում է ինքը գնում է հարևան Գալազա գյուղը, քարեկամ «սաֆանդիներին» մատ, որոնք մեծ հեղինակություն ունեին շրջանում և նրանց օջախը սումնիների համար ուխտավայր էր: Վերջիններս խոսք են տալիս օգնել և սումնի դավամանքի բոլոր մուլաներին նախակ են գրում ու պատվիրում կարդալ մզկիթներում, որպեսզի քիվարցիներին ձեռք չտան և եթե շիաները հարձակվելու լինեն, դարձյալ օգնեն Բիվլարին: Կպառագրվում է, որ շիաների հարձակման նախօրին հարևան Ձեյվա գյուղի տանուտերը այդ մասին տեղեկացնում է իրեն և իր մարդկանցով գալիս Բիվլար, իսկ ինքը մարդ է ուղարկում Գալազա «սաֆանդիներին» կանչելու և դիմում իշխանություններին օգնության համար: Հետաքրքրական է, որ քահանան պիտոտակին մամակ է ուղարկվում «սաֆանդիներին» մարդկանց միջոցով: Ետևում Բիվլար է հասնում Համբուլյախ էֆենդին իր եղբայրներով և մարդկանցով: Նա տեղեկացնում է շրջակա սումնի գյուղերին, որպեսզի նրանց մուլաները և ազդեցիկ մարդիկ օգնության գան Բիվլար: Վերջիններս շուտով գալիս-հասնում են: Որոշ ժամանակ անց Բիվլար է հասնում մահ իշխանությունների կողմից ուղարկված կազակական ջոկատը գավառապետի գլխավորությամբ: Գավառապետը իր մատ է կանչում սումնի մահմեդական մեթեայացուցիներին և, ինչպես նշվում է, բոլորի ներկայությամբ «խոստում առաւ մեր գյուղի պահպանության համար»: Այնուհետև հավաքվածներին է դիմում Համբուլյախ էֆենդին և այս «խորրիկ ետող» վերցնում իր եղբայրությամբ տակ: Դրանից հետո գավառապետը գնում է շիա-մահմեդական գյուղեր, իսկ գյուղում մնում են ու «ներկայումս էլ

գտնվում են» կազակական զոկատը և 4 «աֆանդիները» իրենց մարդկանցով: Հանձնաձև խնդրում է Ամենայն հայոց կաթողիկոսին օրհնության կոնդակ ուղարկել այդ 4 «աֆանդիներին», Ձեյվայի տամուտներին, Փիրաբեդլի գյուղի մի բնակչի և ևս երկու հոգու: Նշվում է, որ նրանց շնորհիվ է, որ Քիլվարը պանդանվեց²:

1917-1920թթ. հակահայկական արյունոտ իրադարձությունների ժամանակ ևս Քիլվար գյուղը պահպանեց իր գոյությունը: Ամենայն հայոց կաթողիկոսին ուղղարկված Բաքվի և Թուրքեստանի բնմի առաջնորդի զեկուցագրում նշվում է, որ 1917-20թթ. Բաքվի բնմում տեղի ունեցած ռաւերածութիւնների, կոտարածմների ու բալամի» ժամանակ «եհակ քացառիկ քաղաւոր վիճակ է ունեցել... քրքախօս փոքրիկ Քիլվար հայ գիւղը...»: Առաջնորդը հայտնում է, որ գյուղը «խր քահանայով» ողջ ու անվնաս է մնացել շնորհիվ սուսնի մահմեդական հոգևորականության ձեռնարկած միջոցների³:

20-րդ դ. սկզբին Քիլվարի շուրջ տեղիմված այս իրավիճակների մկալազոյութունները էքոմշակութային կապերի ուշազրավ դրսևոթումների օրինակներ են: Ինչպես հայտնի է, Քիլվարը գտնվում էր մահմեդական քաքերի հոծ միջավայրում: Սուսնի մահմեդական քաքերի քիլվարցիներին պաշտպանելու ու աջակցելու նման վերաքերմունքի և վարքագծի պատճառներից կարող է լինել, քերևս այն, որ այս հատվածի մեք էր մահմեդականացված, սակայն իրենց «նայկական ծագման» գիտակցութունը որոշակիորեն պահպանած բնակչութայն մի հատված, որոնց մի մասը, ինչպես հայտնի է, բնակվում էր եննց Քիլվարի շուրջը (օր. Ձեյվա գյուղը)⁴: Բացի այդ, ինչպես գիտենք, մահմեդականութայն սուսնի դավանամքը Ալաթկավատում ունի ավելի հին արմատներ և գալիս է դեռևս արաքական արշավանքների ժամանակաշրջանից: Հետևարար սուսնի մահմեդական հատվածի և հայկական կամ քրիստոնեական տարրի միջև կային ավելի հին և տևական հարաքերութուններ: Այդ առումով նման պարագայում որոշակի դեր կարող էր խաղալ այն, որ դարերի ընթացքում քրիստոնեական և մահմեդական այս շեքտերի միջև ձևավորվել էր փոխհարաքերութունների որոշակի մոդել, որն իր արմատներով, քերևս, հասնում էր մինչյալամական ժամանակաշրջանը և հենվում այդ ժամանակներում առկա սկանդոլքների վրա:

1918թ. իրադարձութունները որքերզական հետևանքներ ունեցան Խաչմաս գյուղի բնակչութայն համալ:

Արևելագետ Բ. Միլլերը դեռևս 1920-ական քթ. նկատում է, որ Խաչմասը գոյատևեց մինչև 1918 թ. և նշում, որ դրանից հետո այդ գյուղի բնակչութայն մասին աղևս տեղեկութուններ չկան⁵: Վերջերս հրատարակված «Հայերի կոտորածների Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920թթ.» փաստաքղթերի և նյութերի ժողովածուում համըղիցում է ուշազրավ մի փաստաքոլք, որը լույս է ալեում այս խնդրի վերաքերութայ:

Խաչմասի հայութայն ջարդերից վքրված երեք հոգի Բաքվի «Արև» քերթին են պատում տեղի ունեցած իրադարձութունների մասին: Ըստ նրանց, դեռևս 1918թ. մարտի 20-ին շրջանի քուքք գյուղացիները զենված հավաքվում

են հաշմանակա կայարանում, միևնույն ժամանակ կայարանի թուրք կոմիտարը զգուշացնում է գյուղի հայ բնակչությանը, որ գյուղից չվիտախեն և չզնամ մտառական ոտսական գյուղը, որովհետև գյուղը շրջապատված է: Դրանից հետո գյուղ է գալիս շխարհիցի Հասան բեկը, որը երաշխավորում է, որ հայերին ձեռք չեն տա և գյուղի թուրքերից պահակներ է նշանակում: Մակայն շատով պահակները թողնում և հեռանում են ու գյուղ են ներխուժում զինյալ թուրքերի բազմաթիվ խմբեր դուրսացնելու Իզայաթ-Հաջի Եսքեր օղլու, շխարհիցի Մահմեդ Մուլլանրեհի, Իրրահիմ Նալիլի և տանկական մի սպայի գլխավորությամբ: Մյանք սկսում են հայերին զինաքահիլ պատճառաբանելով, որ Բաջվում կոխվ է և իրենց զենք է պետք, միևնույն ժամանակ քալանում են նկերիցին՝ պահակ բողոնելով դժիլցիներին: Երեկոյան Շիխարսևի Մուրսալ բեկի համձնադարձությամբ գյուղ է գալիս մարազանցի Նուսրաթը՝ հայտնելով, որ հայերին ձեռք չեն տա:

Նուսրաթի հետ գյուղից հեռանում են մոտ մեկ տասնյակ հայեր, այդ բվում՝ կամիտար Արտեմ Յադրյանը, քահանան, որոնք սակայն ճանապարհին սպանվում են:

Հաջորդ օրը գյուղ են մտնում շխարհիցի Իբրահիմ բեկի՝ Գերբեմտից բերված զինված չեչեմների և թուրքերի երկու էշերոններ, որոնք սկսում են հաշմանակա հայերի կոտորածը:

Գավառական կամիտար Ալիբեկ Ջիզիսևու հրամանով հայերին քաջցնող ոտսական գյուղերը մույնպես պետք է ռմչացվեն: Դնայած հետապնդումներին հրաշքով փրկված այս երեք հոգին 14 օր ապաստանում են Միխայրովկա (Նիզավո) գյուղում: Միայն սալբիլի 3-ին այտեղ է հասնում Բաջվից (այդ ժամանակ Բաջվում խորհրդային իշխանություն էր- Ա. Հ.) ուղարկված մավը, որի օգնությամբ փրկվում են Միխայրովկայի բնակիչներին ու այս երեք խաշմանակները:

Դրանից հետո թուրքերը սկսում են Ելենովկա, Ալեքսանդրովկա, Ալեքսևկա և այլ ոտսական գյուղերի ավերն ու քարոցելը:

Հրաշքով փրկված խաշմանակներին վկայությամբ այս քարոցելի ամփոփական կազմակերպիչներն էին մահ ալփանցի Բարաբեգ բեկը, մախկին պրիտուալ Ջանգիևը, դոնադրենցի Մայիլ Յուզբաշին, լաջաբցի Մուսաբեկը և ուրիշներ, որոնք դեկավատում էին «թուրք անգեռակից մասաային»:

Այսպիսով, 20-րդ դ. սկզբի Արևելյան Այսրկովկասում հակահայկական հալածանքներն ու քարոցելը ծանր հետևանքներ ունեցան քաջախոս հայերի վերջին բեկերների վրա: Հտակոթեն ուրվագծվեցին մոր միտումներ տարածաշրջանում նրանց հետագա գոյության դեմ ուղղված սպառնալիքների առումով: Խմբի՝ բազմեցնել և այլադավան միջավայրում գոյատևման ապսպտացիոն միջանկրգները թեև կարևոր դեր խաղացին մահ այս ծանր ժամանակաշրջանում, սակայն գոյատևման դեմ ուղղված այս սպառնակիքները մոր մարտահրավերների առջև կանգնեցրին նրանց:

ARSEN HAKOBIAN
(*Noravank* SEF)

SOME ASPECTS OF THE HISTORY OF THE TAT-SPEAKING
ARMENIANS IN THE CONTEXT OF THE INTERETHNIC
RELATIONSHIP IN THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

In the beginning of the 20th century in the Eastern Transcaucasus there still existed the villages of Tat-speaking Armenians named Madrasa, Qilvar, and Khachmas. As a result of tension of the interethnic relationships in the region in the beginning of the 20th century the last stream of the Tat-speaking Armenians were chased and slaughtered. The population of Khachmas was slaughtered; Madrasa also became a victim of massacre. And Qilvar had to struggle against these threats all alone.

Now anxieties were clearly outlined connected with the future threats of the future existence of the community in the region.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կարապետյան Ա., Մատրասս գյուղը և նրա հուշարձանները, ՊԲՀ, քիվ 2, 1989, էջ 225-233: Նույնի, Բուն Աղվանցի հայկական վիմագրից, Երևան, 1997:
2. «Մշակ», 1905, քիվ 189:
3. Կարապետյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 226- 227:
4. Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920թթ., կազմեցին Ս. Միրզոյանը, Ալ. Ղազիյանը, Երևան, 2003, էջ 438.
5. ՀՀ ՊԿՊԱ № 56, ց. 16, գ. 136, ք. 162-164:
6. Նույն տեղում, № 57, ց. 3., գ. 512, ք. 3:
7. Յակոբյան Ա., Հայ-թաթարի տարաբաշխվածության ու տեղահանությունների պատճառները (ԺԸ դդ. սկիզբ - ԺԹ դարի վերջ), Հայկազհան հայագիտական հանդես, 2001, հտ. 21, էջ 134-135:
8. Миллер В., Таты, их расселения и говоры, Известия общества обследования и изучения Азербайджана, No. 8, в. VII, Баку, 1929, с. 13.
9. Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920թթ., կազմեցին Ս. Միրզոյանը, Ալ. Ղազիյանը, էջ 33-34:

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԱՂԱՎՆԻ

(ԱԻ)

«ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԹՈՒՐԵՆՍՏԱՆԸ» ԵՎ ՈՒՅՂՈՒՐԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ

«Արևելյան Թուրքեստանի» պատմաաշխարհագրական տարածքում գտնվող Մինցզյան-Ռյդուրական Ինքնավար մարզը Չինաստանի էթնիկ փոքրամասնությունների մատկանող ամենամեծը քնակեցված վարչատարածքային միավորն է, որի քաղաքացի բնակչության 47%-ը կազմում են քրքալեզու ռյդուրները, 37%-ը՝ համ չինացիները, մնացածը՝ տարբեր ազգությունների պատկանող մեծամասամբ իսլամադավան ժողովուրդներ են:

Պատմականորեն «Արևելյան Թուրքեստանը» Չինական կայսրության կազմի մեջ է մտել 1769թ. Մանջուրական քաղաքական տան նվաճումների արդյունքում, սակայն Չինաստանի հետ տարածաշրջանային ինտեգրման գործընթացները մինչև 1949թ. մշտապես համոզիչում էին կրճատված, ռասայական, էթնիկական, տնտեսական և քաղաքական դժվարությունների:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին Ռուսաստանի կողմից Կենտրոնական Ասիայի նվաճման համզամանքը նպաստեց ոչ միայն տարածաշրջանային առևտրի զարգացմանը, այլև մշակութային և կրոնական ընդհանրությունների հիման վրա ազգայնական գաղափարների ներթափանցմանը Մինցզյան: Իսկ 20-րդ դարի սկզբներին, մասնավորապես օսմանյան կայսրության փլուզումից հետո, մահամզի մուսուլմանների շրջանում տարածված պանթուրքական, պանիսլամական գաղափարներն ու օսմանամետ զգացմունքները² նպաստեցին կրճատված ծայրահեղակառույցային և ազգայնական գաղափարախոսության հիման վրա «Արևելյան Թուրքեստան» աշխարհագրական տերիտորի քաղաքականացմանը, որի արդյունքում ստեղծվեց «Արևելյան Թուրքեստանի» անկախ պետության զգալի քաղաքական ու տնտեսական հայեցակարգը:

Համըապետական շրջանում Մինցզյանում, մինչև ՉժՀ-ի կազմավորումը, խորհրդային ազդեցության տարածման համզամանքը անխտեսափելի դարձրեց չին-խորհրդային քայտումը, որը պայմանավորված էր տարածաշրջանի նկատմամբ Չինաստանի պահանջատիրությամբ և Ռուսաստանի կողմից իր հարավ-արևելյան սահմանների անվտանգության պահպանման մտահոգությամբ: Երկու տերություններն էլ, զիտակեցնելով

տարածաշրջանի թնական հարուստ պաշարների նշանակությունը և ռազմավարական դիրքի կարևորությունը (Մինցզյանը նաև հին Մետաքսե Մանասարհի կարևոր հաստվածն է), փորձում էին միմյանց դեմ պայքարի մարտակոյ Մինցզյանը վերածել յուրօրային գոտու⁵: Արդյունքում, «Արևելյան Թուրքեստանի» ժուռնալում անջատողականներին հաջողվեց աջոտաթին ուժերի աջակցությամբ նահանգը երկու անգամ (1933-1937թթ., 1944-1949թթ.) դուրս բերել Չինաստանի ենթակայությունից⁶: Այնուհանդերձ, 1949թ. չինական լիակատար իշխանության տակ անցած նահանգը 1955թ. հոկտեմբերին հռչակվեց որպես Մինցզյան-Ուլդուրական Ինքնավար Մարզ:

1970-ականներին «Արևելյան Թուրքեստանի» անկախության խնդիրը կրկին վերակենդանացավ Մաո Յզեդուցի մահվան, Չինաստանում արմատական դեկադարության անկման ու հանրեղիսանուր բարեփոխումների իրականացման տարիներին, քանի որ տնտեսական բարեփոխումներն ու բաց դռների քաղաքականությունն ակամայից հող նախապատրաստեցին «Արևելյան Թուրքեստանի Անկախության Շարժման» («ԱԹՄՇ») դրսից արեեստակամորեն վերակենդանացման համար:

Հարկ ենք համարում նշել, որ ուլդուրների անկախական ճգնաժամների թուլացման ու Մինցզյանի հիմնախնդիրների լուծման ելքը Պեկինը հիմնականում տեսնում էր ոչ թե շարժման ճնշման, այլ տնտեսական բարեփոխումների իրականացման միջոցով՝ 1985թ.-ից որդեգրելով մարզի կառավարման «մեղմ» և «ծանր» ռազմավարությունը⁷:

Այնուհանդերձ, 1990-ականներին (Արևելյան Եվրոպայում սոցիալիզմի փլուզումից ու ԽՍՀՄ-ի կազմալուծումից հետո) ուլդուր անջատողականների պայքարն ընդունեց զինված ահաբեկչության տեսք: 1990-ականների կեսերին «Գլխաղջ» անվան տակ սկիզբ առած և Մինցզյանով մեկ տարածված «Արևելյան Թուրքեստանի Հանրապետության» վերականգնման և տարածաշրջանից «անհավատների» վտարմանն ուղղված ընդվզումների ժամանակ ուլդուր արմատականների ահաբեկչական գործողությունների քիթախ դարձան համ չինացիներն ու իրավապահ մարմինները:

Թեքևս վերահիշյալ զարգացումներով է բացատրվում նախորդ երկու տասնամյակների ընթացքում «ԱԹՄՇ»-ի հիմնախնդրով Պեկինի խիստ մտահոգվելու փաստը: Վերջինս այն համարում է ինչպես իր նեղքին, այնպես էլ տարածաշրջանային անվտանգությանն ուղղված «գլխավոր վտանգ» և Չինաստանի տարածքային ամբողջականությանն ուղղված պոտենցիալ սպառնալից՝ միաժամանակ կապելով դրանք աջոտաթին ուժերի միջամտության հետ⁸:

Այս առումով, ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Կենտրոնական Ասիայում Չինաստանի ռազմավարական դիրքերին մեծ վտանգ էր ներկայացնում տարածաշրջանում գլխավոր դերակատարության հավանեղ և ուլդուր

ազգայնականության գլխավոր հովանավոր հանդիսացող Թուրքիան, որը ոչ միայն շարոյառիզներական ու կոտորածական, այլև ֆինանսական ու ռազմական աջակցություն էր ցուցաբերում մրանց՝

Չինաստանի անվտանգությանը սպառնալիք են ներկայացնում նաև իսլամական արմատականություն ու ահաբեկչական պայքարի օգտին երկրներ Ռուսաստանը, Կենտրոնական Ասիայի պետությունները, Պակիստանն ու Աֆղանստանը: Ուստի պատահական չէ, որ Չինաստանի, Ռուսաստանի, Ղազախստանի, Ղրղրգստանի, Ռազբեկստանի միջև անվտանգության ու տնտեսական կապերի սերտացման մարտակալ 1996թ. իմնադրված «Շամհայի Համագործակցության Կազմակերպության» առաջնահերթությունների շարքում կարևորագույն տեղ զբաղեցրեց տարածաշրջանային ու գլոբալ ահաբեկչության, կրոնական ծայրահեղականության ու անթատղականության դեմ համատեղ պայքարի խնդիրը: 2001թ. սեպտեմբերի 11-ին ԱՄՆ-ում տեղի ունեցած ահաբեկչական գործողություններից հետո Չինաստանը կոչ արեց գլոբալ ահաբեկչությանը մարտահրավեր նետած ԱՄՆ-ի ու միջազգային համրության պայքարն ուղղել նաև ուլդուր արմատականների դեմ: Սակայն վեքսիներս ոչ միայն չընդառաջեցին Չինաստանի կոչին, այլև առավել կարևոր խնդրո առարկա դարձրին ուլդուրների ինքնավարության, մրանց քաղաքացիական իրավունքների, կրոնական ազատությունների և մի շարք այլ հիմնահարցեր՝ դրանց տալով միջազգային հնչեղություն: Մինչդեռ՝ ԾԺՀ-ը մեղադրվեց միջազգային ահաբեկչության դեմ պայքարն ուլդուր մուսուլմանների անկախական ձգտումների ճնշման մարտակալ օգտագործելու մտադրության մեջ:

Հարկ ենք համարում նշել, որ Պեկինը դատապարտում է ահաբեկչության բոլոր դրսևորումները՝ չընդունելով դրանց գնահատման երկակի ստանդարտները, քիրախ դարձնելով ահաբեկչության թե՛ հետևանքները, և թե՛ պատժառնները, միջազգային ահաբեկչության տարածման դեմ պայքարում որդեգրելով արդարացի, բանական և անկողմնակալ դիրքորոշում, իսկ երկրագնդի համընդհանուր անվտանգության ու քարեկեցության ապահովման լիակատար պատասխանատվությունը վստահելով ՄԱԿ-ին՝:

AGHAVNI HARUTYUNYAN (IOS)

"EASTERN TURKISTAN" AND UYGHUR PROBLEM

In the early 20th century and later, a small number of Uyghur separatists and religious extremists in Xinjiang Uyghur Autonomous Region Xinjiang, also called Xinjiang for short, influenced by the international trend of religious extremism and nationalism, politicized the geographical term "Eastern Turkistan", and fabricated an "ideological and theoretical system" on the "independence of Eastern Turkistan" claiming that "Eastern Turkistan" had been an independent state. Alive since the 1930s, and especially following the Chinese Communist takeover of Xinjiang in 1949, the quest of Eastern Turkistan independence ('separatism' or 'splittism' in Beijing terminology) has intensified after death of Mao Zedong and the launch of China's Open Door policy and reform drive.

Over the past two decades Beijing has become greatly concerned about the "Eastern Turkistan Independence Movement" regarded as a 'main danger' to domestic as well as regional stability and a potential 'threat' to China's territorial integrity. After September 11, 2001 China has stepped up its efforts to link its campaign against the Islamic separatists in its north-western region of Xinjiang to the international fight against terrorism, following the Chinese Government's call for international support against the domestic terrorism.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. History and Development of Xinjiang, Information Office of the State Council of the People's Republic of China, Beijing, May, 2003: 1.
2. Yitzhak Shikhor, China and the Eastern Turkistan Independence movement, The Hebrew University of Jerusalem, 2. Պեկինի կարծիքով, բոլոր թրքախոսների համար ընդհանուր գաղափարական և ազգայնական հիմք համարվող պանթուրքիզմը, որն արտացին իսլամավարությամբ տարածվող ռեակցիոն, շախմատական, ռասիստական և ազգայնական գաղափարախոսություն է, և գաղափարական ու ծառայողական դրվագներն առհասարակ պահանջարկով, միասնաբար մշակատեմ են «անհավատների» հանդեպ կրոնական անհամընդունողականության սնուցմանն ու տարածմանը: Դրանք «Արևելյան Թուրքեստանի» անկախական գաղափարների, ազգային անջատողականության և արմատականության սնուցման են:
3. Кальвокоресси П., Мировая политика после 1945 года, Книга 1, Москва, "Международные отношения", 2000, с. 150.
4. Dickess M., The Soviets in Zinjiang (1911-1949), 1990: 22. Ինտերնետային հասցե՝ Website of Oxus Communication, (<http://www.oxus.com/sovinxj.htm>), (<http://directory.google.ru/alpha/Top/Regional/Asia/China/Xinjiang/>)-Google, 2004.

5. Rudelson J., Cross-Border and Transnational Influences on Xinjiang Uyghur Nationalism, Caucasus and Central Asia Newsletter, The Caucasus and Central Asia Program at the University of California, Berkeley, Issue 5, Winter 2004, p. 3. «Անդ» քաղաքականությանը՝ Մինցզյանը Չինաստանի տնտեսությանն ինտեգրելու միջոցով ուղղություններին հաշտեցնելու ռազմավարությունն է՝ մարզի կայունության պահպանման, տարածաշրջանային (Կենտրոնական ու Հարավային Ասիայի, Արևմտասիայի) հակամարտություններից զերծ պահելու և Կենտրոնական Ասիայի տնտեսության շահագործման միջոցով: Պոտենցիալ ապստամբությունների կանխման, մարզն ամրոցագույն Չինաստանին ինտեգրելու և Կենտրոնական Ասիայի հետ կապելու նպատակով Չինաստանը «Մեծ Հյուսիս-արժույթը զարգացում» անվանի քարեմարտի գործունեության աշխարհագրագրական ռազմավարական ծրագիր մշակեց:
6. Lidster S., China's war on terror, UK-BBC Monitoring, 10 September, 2002. Ինտերնետային հասցե՝ http://news.bbc.co.uk/1/hi/not_in_website/syndication/monitoring/media_reports/2241025.stm. Չինաստանի մեծագույն մտավարկությունը Արևմտասիայի, Պակիստանի և Կենտրոնական Ասիայի իսլամական աջամուսուլմանների կողմից Մինցզյանում ապստամբության հրահրման միջոցով հակամարտության մեջ Հնդկաստանին, Կենտրոնական Ասիայի ներկրներին և Ռուսաստանին ներգաղչելու մեջ է: Գուցե առավել իրատեսական մտախոհություն է Մինցզյանի անվտանգությանը Տիբեթի, Հոնգ Կոնգի և Թայվանի ապստամբության հնարավորությունը, մի բան, որից Չինաստանը զերտառամ է իրատեսիկամեն գնով: Սա առավել հասկանալի է դառնում ԱՄՆ-ի կողմից դեպի Հարավ-Արևելյան Ասիա տարածվող ահաբեկչական ռազմարշավի և Վաշինգտոնի կողմից Թայվանին շարունակաբար աջակցության պայմաններում տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի առողջ սազմական ներկայության լույսի ներքո:
7. Ուլդոմների և Մինցզյանի թուրք աչ էթնիկ խմբերի հետ պատմա-մշակութային ու քաղաքական միասնությունից ինքնով, Թուրքիան ոչ միայն հնարավորություն տվեց ուլդոմ վտարանդիներին ու փախստականներին բնակվել իր երկրում, աչև սատարեց ուլդոմական, այսպես կոչված, ազգային ազատագրական շարժման՝ «ԱԹԱԸ»-ի շտաբակայանի հիմնադրման և թուրքական բանակի ուսումնազարման ծրագրերում ուլդոմների ղեկգրկման գործին: Ստամբուլում 1976 թ. հիմնադրված «Արևելյան Թուրքեստանի Հիմնադրամի» աջակցությամբ «ԱԹԱԸ»-ը 1987 թ. պաշտոնապես դարձավ «Ուլ կառավարական կազմակերպություն»: Այնուհանդերձ, 20-րդ դարի ավարտին Պեկինը փորձում էր իր հարաբերությունները բարելավել Թուրքիայի հետ՝ ոչ միայն երկկողմանի հիմնախնդիրների կարգավորման, այլև Թուրքիայում ուլդոմների հակալիմալան գործունեությանը վերջ դնելու նպատակով:
8. «Շանհայի Համադրոնակցության կազմակերպության գործունեության մեջ կաթեոր տեղ է զբաղեցնում սահմանային ահաբեկչության, ծայրահեղականության, հայրենադաժման, սեփական տարածքը միմյանց դեմ չօգտագործման խնդիրները, որոնց իրականացման շնորհիվ Պեկինին հաջողվեց սահմանափակել հարևան յուրաքանչյուր երկրներից ուլդոմական շարժմանը զուգահեռվող աջակցությունը:
9. Guangxi Xiong, An Overview of International Strategic Situation, Chinese Institute of International Studies, Volume 3, May 2004, p. 8.

ՂԱՐԻԲՁԱՆՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ

(ԱԻ)

1980-ԱԿԱՆ ԹԹ. ՄԿՁԲՆԵՐԻՆ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՆԵՐՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄՆԵՐԻ ԸՈՒՐՁ

1982թ. մուսուլման-եղբայրների ելույթները (որոնք ուղղակիորեն ապառնում էին Միրիաշում վարչակարգի գոյությանը և ուղղիչ շարժմանը), ճնշելուց հետո իրադրությունը երկրում քնն որոշակիորեն կայունացավ, սակայն մնում էր լարված հիմնականում սոցիալ-տնտեսական դժվարությունների և իշխանական վերնախավում ի հայտ եկած որոշ տարածայնությունների հետևանքով:

1980-ականների սկզբից Միրիաշում փաստորեն տնտեսական ճգնաժամ էր տիրում: 1970-ական թթ. -ին ուղղիչ շարժման հայեցակարգի մերժումը և ունեցած սոցիալ-տնտեսական քարեփոխումները կանգ առան, և սկսվեց լճացման ժամանակաշրջան (Ֆաթուս առ-ուսքուդ ալ-իլքիսալիյ):

Միրիայի տնտեսությունը հնգամյա պլանային էր, որը մասնակցել էր հորինողային Միությունից և որի հիմքը դրվել էր դեռևս 1960-ականներից, սակայն հնգամյա պլանները հիմնականում ձևական քնույթ էին կրում և ամբողջովին չէին իրագործվում: Դրանց մեջ ամենաարդյունավետը 1971-1975 թթ. պլանն էր, երբ 1970թ. հոյեմբերի 16-ին Հաֆեզ ալ-Ասադի կողմից սկզբնավորված ուղղիչ շարժման հայեցակարգի մերժում երկրում իրականացվեցին արմատական քարեփոխումներ, և Միրիան դուրս եկավ խորը սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամից: Այն առանձնանում էր մախամչած քարեփոխումների ռոդվածությամբ, մասնավորապես՝ տնտեսության ազատականացմամբ և մասնավոր հատվածի զարգացմամբ:

1980-ական թթ. սկզբից Միրիայի տնտեսությունը քախվեց մի քանի գլխավոր խնդիրների հետ: Սոցիալ-տնտեսական դժվարությունների հիմնական պատճառներից էին 1980-ական թթ. սկզբներից մավրի գնի կտրուկ նվազումը միջազգային շուկայում և քնականաբար մալքարդյունահանող հարուստ արաբական երկրների կողմից Միրիային հատկացվող օգնության զգալի նվազումը: Միրիային հատկացվող ֆինանսական օգնությունը կրճատվեց մաև այն պատճառով, որ 1980թ. սկսված իրանա-իրաքյան պատերազմի ընթացքում Իրաքի պահանջով և Իրանից քիսող վտանգի

ատկայության պայմաններում Օոցի երկրները հսկայական ֆինանսական միջոցներ էին տրամադրում Իրաքին:

Արտաքին օգնությունը կարևորագույն դեր էր խաղում տնտեսական զարգացման ծրագրերի ֆինանսավորման գործում: Եթե 1980-81թթ. Միդիային հատկացվող ամբողջ անհատույց ֆինանսական օգնությունը կազմում էր 1.8 մլրդ դոլար, ապա 1985թ., աստիճանաբար նվազելով, այն արդեն կազմում էր 780 մլն. դոլար (ներառյալ իրանական ամվճար նավթի առաքումները)³: Նշված ժամանակաընթացքում ջնկվան մաս բամբակի համաշխարհային գները, որը Միդիայի ամբողջ արտաձեռման ծավալի մեջ մեծ տոկոս էր կազմում:

Միդիայում կարևորագույն տնտեսական գործոն էր նաև արտասահմանում, մասնավորապես նավթարդյունաբանող աքաբական երկրներում աշխատող սիրիացիների ամենամյա դրամական փոխանցումները հայրենիք, որոնք նույնպես զգալիորեն նվազեցին 1980-ական թթ. սկզբներից՝ կապված այդ երկրներում գործարար ակտիվության անկման և Հարավ-Արևելյան Ասիայից ելած աշխատուժի և սիրիացիների միջև առկա մրցակցության պատճառով: Այդ փոխանցումները 0.5 մլրդ. դոլարից իջան 0.3 մլրդ. դոլարի⁴: Արդյունքում՝ 1980-ականների կեսերին Միդիան չստացավ ընդհանուր առմամբ սպասվելիք մոտ 5 մլրդ. դոլարի չափով օգնություն, որի միջոցով ծածկում էր ոչ միայն բյուջեի դեֆիցիտը, այլև մաքուր էր արտաքին պարտքերը⁵:

Մյուս խնդիրը գոյություն ունեցող մի շարք ներքին և արտաքին քաղաքական պատճառներով բանակի, անվտանգության ծառայությունների և սպառազինությունների վրա ուղղվող հսկայական ծախսերն էին: Եթե 1970թ. սիրիական բանակի թվաքանակը կազմում էր 80 հազ., ապա 1984թ. սիրիական բանակը կազմում էր 362 հազ., այսինքն, երկրի ամբողջ բնակչության մոտ 3.5 տոկոսը⁶: 1985թ. այն հասավ արդեն 400-404 հազարի⁷: Ակնհայտ է, որ մոտ 11 մլն. բնակչություն ունեցող երկրի համար 400 հազարանոց զինված ուժեր պահելը չափազանց դժվար է և անխուսափելիորեն պետք է դժվարություններ ստեղծեր երկրի տնտեսության համար: Լիբանանում սիրիական զորքերի ներկայությունը և ռազմական ծախսերը օրական կազմում էին 250 հազար ԱՄՆ դոլար⁸: 1982թ. արդեն ռազմական ծախսերը կազմում էին Միդիայի բյուջեի 29.1%-ը⁹:

Ներքաղաքական ոլորտում Միդիայում գլխավոր զարգացումներից մեկն այն էր, որ 1980-ական թթ. սկզբից մուսուլման-ադրայրների և միավորված իսլամական ընդդիմության՝ իսլամական ճակատի կողմից Միդիայի քաղաքական համակարգի դեմ կազմակերպված ընդդիմության փոխարեն Միդիայում ի հայտ եկավ միջամձեռային մրցակցություն և միամձեռյա ընդդիմություն՝ ի դեմս նախագահ Հաֆեզ ալ-Ասադի կրտսեր եղբայր Ռիֆատ ալ-Ասադի, որը Քաասի մարզային ղեկավարության անդամ էր և *սուսայա ադ-դիֆա*՝ (պաշտպանական ջոկատներ) էլիտաբ. գորամիավորումների

իրամանատարը ու զգալի դեր էր կատարել 1982թ. Հոմսում և Համայում մուսուլման-եղբայրների հակապետական ելույթներից ճնշելու գործում:

1984թ. մարտի 11-ին Միլիայում ճակտորվեց փոխմայնագահների ինստիտուտ, սահմանվեց երեք փոխմայնագահի պաշտոն, որոնք զբաղեցրեցին նախկին արտգործնախարար և փոխվարչապետ Արջ ալ-Հալիմ հրազմանը՝ առաջին փոխմայնագահ, Բասսի մարզային ղեկավարության անվանի գործիչ Զուեյր Մաշարկան, ինչպես նաև Ռ. Ասադը՝ մայնագահի եղբայրը: Վերջինս որոշ ժամանակ անց զրկվեց իր բոլոր իրավասույթյուններից և արտքվեց երկրից Ասադին մարտահրավեր նետելու և իշխանությունը Միլիայում զավթելու փորձի պատճառով:

1980-ական թթ. սկզբներին փոխզիջումների նպատակով գնալով Եվազում էր ալալիների* ներկայացվածությունը Բասս կուսակցության ջարձրագույն օղակներում, որն իհարկե ճակատն էր կրում: Սա հին ժշակված մարտավարություն էր Ասադի կողմից և նպատակ ուներ մեղմել իշխանական մարմիններում երկրի կրթնա-համայնքային ներկայացվածության անհավասարակշռությունը և խուսափել վարչակարգի նկատմամբ ընդդիմադիր արամադրություններից և բողոքի ելույթներից Միլիայում մեծամասնություն կազմող սուննի ազգաբնակչության կողմից:

1980-ականների սկզբին Միլիայի ներքաղաքական կյանքում տեղի ունեցած ընդհանուր առմամբ զլխավոր զարգացումն այն էր, որ բասսական գաղափարախոսությունն ու կուսակցության հիմնարար սկզբունքներն սկսեցին հետզհետե փոխարինվել նախագահ Հաֆիզ ալ-Ասադի անձի պաշտամունքով, որը ճեղք քերեց առաջնային ճշմանկություն վարչակարգի պառլամենտն համար: Երկրում կայունության հիմքում ընկած էր Ասադի անձը, թեև մուսուլման-եղբայրների ճնշելուց հետո էլ ալվելի ակտիվ սկսվեց կուսակցության գաղափարախոսական աշխատանքը բնակչության շրջանում: Երբ 1975թ. Միլիայում Բասսի անդամ էր 22.549, 1980թ.՝ 45.010, ապա 1985թ. երկրում կուսակցության անդամների ընդհանուր թիվը կազմում էր արդեն 111.595 քաղաքացի¹²:

GEVORG GHARIBJANYAN

(IOS)

ON SOME POLITICAL AND SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENTS

IN SYRIA IN THE EARLY 1980's

Since the 1980's, socio-economic reforms in Syria carried out under the doctrine of the Corrective Movement of the 1970's, stopped, and replaced by a period of economic stagnation.

Since the early 1980's, the economy of Syria faced several main challenges. Among the socio-economic difficulties were the sharp decrease in oil prices on the international market in the early 1980's and the resulting reduction of aid provided to Syria by the rich oil-producing Arab countries.

In the early 1980's, the main development in Syria's domestic political life in general was a gradual shift from the ideology and the founding principles of the Ba'ath party to the President Hafez al-Assad's cult personality, which gained a great significance for preserving the regime.

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Huda Hawwa, Linkages and Constraints of the Syrian Economy, State and Society in Syria and Lebanon, edited by Youssef M. Choueiri, University of Exeter Press, 1993, p. 91.
2. БПН ТАСС, 17.03.1987, № 53, с. 31.
3. Արևմտյան տեղում:
4. Сирия, справочник, Москва, 1992, с. 308.
5. Zeev Ma'oz, The evolution of Syrian Power, 1948-1984, Syria under Assad, Domestic Constraints and Regional Risks, edited by Moshe Ma'oz and Avner Yaniv, London and Sidney, 1987, p. 72.
6. Zeev Ma'oz, Արևմտյան տեղում, Ахмедов В.М., Армия и политика в современной Сирии, с. 160.
7. Сирия, справочник, с. 226.
8. Kais Firro, The Syrian Economy under the Assad Regime, edited by Moshe Ma'oz and Avner Yaniv, London and Sidney, 1987, p. 63.
9. Ալալիներն իրենցից ներկայացնում են մեծամասամբ Սիրիայի հյուսիս-արևմտյան և Սիջերկականի աֆամերձ շրջաններում ապրող գեղերի ամբողջություն, որոնց հավատքի էիմըրում ընկած է իսլամը, որն իրենցից ներկայացնում է ինքնուրույն շիական աղանդ: Նախազահ Գաֆեզ ալ-Ասադը ալալիական համայնքի ներկայացուցիչ էր:
10. الحركة التصحيحية المجيدة في الذكرى الخامسة والعشرين، دمشق، ١٩٩٥، ص. ٨١.

ՄԱԼՅԱՆ ԲԵՆՒԱՄԻՆ

(ԱԻ)

ՀԱՄԵՆԱՀԱՅԵՐԻ ԶՈՐԱՄԱՍԸ ԿԱՄՎՈՐԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՇԱՐՔԵՐՈՒՄ (1919-1920թթ.)

Վրաստանի անկախության հռչակումից ի վեր՝ 1918թ. մայիս-հունիսին նրա բանակը իտալական լազարավ Արխազիայում բուլղարացի զինված ուժերի դեմ պայքարում: Հետապնդելով «կարմիրների» ջոկատներին վրացական զորքերը 1918թ. հուլիսին մուտք գործեցին հարևան Սոչիի շրջան: Թեպետ, սկզբնապես, Վրաստանի կառավարությունը այդ քայլը բացատրում էր ռազմական անհրաժեշտությամբ, սակայն հետագայում մտադրություն էր առաջացել շրջանի պետական պատկանելիության հարցը լուծել Փարիզի խաղաղարար վեհաժողովում: Վրաստանի կառավարության ռոմանտիզմները բախմամբ բերեցին Ռուսաստանի հարավում ձգտացած «Մպխտակ շաքժման» հետ: Նրա առաջնորդները, բացի հակաբուլղարական պայքարի, մաև մարտնչում էին համում «միացյալ և անբաժանելի» Ռուսաստանի և որևէ կերպ չէին կարող համաձայնվել Սոչիի շրջանի կարգավիճակի շուրջ առաջացած հարցի միջազգայնացմանը: Բացի այդ, միայն համոզված էին, որ Վրաստանի համար Սոչիի շրջանը ուներ հսկայական նշանակություն որպես գոտի, որն առանձնացնում էր Արխազիան Ռուսաստանից: Վրաստանի կառավարությունը մտավախություն ուներ, որ այդպիսի անմիջական հարևանությունը կրելի Արխազիայի տարածաշրջանը Վրաստանից, քանի որ այդ պահին առաջինի կարգավիճակը վերջնականապես չէր պարզվել: 1918թ. սեպտեմբերին Եկատերինոպոլսում (այժմ՝ Կրասնոդար) տեղի ունեցան բանակցություններ «սպիտակ» իրամասնատարության և Վրաստանի կառավարության ներկայացուցիչների միջև: Առաջինները՝ պահանջում էին իրենց վերահսկողությանը հանձնել Սոչին և Գազրան: Բանակցություններն ավարտվեցին անարդյունք: 1919թ. փետրվարին «սպիտակ» Կամավորական բանակը դուրս քշեց Սոչիից վրացական զորքերը, որից հետո նվաճեց Գազրայի գավառը: Առաջացավ Սոչիի ռազմաճակատը: Վրաց զինվորականները տարածում էին ասեղաններ, քի Կամավորական բանակի հաջողության պատճառը տեղի հայերն էին: Բանը նրանում էր, որ այդ բանակի առաջխաղացումը համընկել էր անկարգություններ առող վրաց զինվորականների դեմ համշխմախայրմակցության մասնակի զինված ելույթի հետ: Վրաց զինվորականները կասկածում էին տեղի համշխմախայերին Կամավորականներին աջակցության գործում և վրեժ էին լուծում նրանց նկատմամբ: Նույնիսկ ՀՀ ԱԳՆ-ում տեղյակ

էին, որ հայ-վրացական հարաբերությունները այս շրջանում դարձել էին սոսկալի թշնամական⁶: Գագրայի գավառի հայ բնակչությունը «սպիտակների» և վրացական զորքերի քախումների ժամանակ ենթարկվել էր սնանկացման⁷:

«Մպիտակ» հրամանատարության կարգադրությամբ իր տիրապետության ներքո հայտնված Սուչիի և Գագրայի տարածքում հայտարարվել էր զորահավաք: Տեղի ռուս գյուղացիները, չցանկանալով ներքաշված լինել Քաղաքացիական պատերազմի մեջ, իրենց հավաքում ընդունել էին քամաձև, որը մեթոմ էր հրամանը⁸: Միայն հայերը, որոնք ողջունում էին «սպիտակների» տիրապետությունը, որպես ազատություն վրացական լծից, համերաշխ չեղան ռուս գյուղացիների հետ⁹: Արդյունքում Կամավորական բանակի կազմում գոյացել էր հայկական զորամաս¹⁰: Այն կազմում էր Կամավորական բանակի 52-րդ առանձին հետևակային բրիգադի մաս¹¹: Հայկական զորամասը գործել էր վրաց զորքերի դեմ Սուչիի ռազմաճակատում¹²: Խուսափելով ավելորդ մեղադրանքներից վրաց իշխանությունների կողմից Սուխումի շրջանի Հայոց խորհուրդը հայտարարում էր նրա ռազմիկներին եկվորներ: Իրականում զորամասի գումարտակներից մեկի երկու վաչառը, կապիտան Չժշկյանի հրամանատարությամբ, համալրված էր ոչ տեղացի հայերից: Հավանաբար նրանցից էր նշանակվել զորամասի հրամանատարական կազմը, որի թվում էին նաև ռուս սպաներ¹³: 1919թ. նոյեմբերին Սուխումի Հայոց Խորհուրդը դիմել էր Թիֆլիսում ՀՀ դեսպանորդ Եվանգուլովին խնդրանքով՝ ջանք զոծադրել հայկական զորամասը ռազմաճակատից հեռացնելու ուղղությամբ, քանի որ նրա մասնակցելը Կամավորականների և վրաց բանակի միջև քախումներում մյուս էր տալիս Արխազիայի հայերի դեմ սաղոմանքներ կազմակերպելու համար: Որպես հետևանք սրվում էին հարաբերությունները վրաց իշխանությունների հետ, ինչը լուրջ վատացում էր Սուխումի շրջանում հայերի վիճակը: Խորհրդի կարծիքով զորամասը հայերի որևէ շահին չէր ծառայում և նրա հետանալուց հետո շրջանի հայության դրությունը կբարելավվեր¹⁴: 1919թ. ապրիլին, չկարողանալով հնազանդեցնել Սուչիի շրջանի ռուս և մեզբել գյուղացիներին Կամավորական բանակի հրամանատարությունը, օգտագործելով նույն շրջանի Հայոց խորհրդի համրավը և նրա միջնորդությամբ՝ համոզել էր գյուղացիներին զենքը ցած դնել, սակայն հետագայում ելույթի մասնակիցների նկատմամբ դաժան պատժամիջոցներ էին կիրառվել¹⁵: Հայկական զնդի զինվորները մասնակցություն էին ունենել զանազան պատժիչ խմբերի մեջ: Ապստամբած գյուղացիների դեմ գործում էր առանձին հայկական գումարտակ՝ սպա Չժշկյանի գլխավորությամբ: Այդ գումարտակը միշտ ուղարկվում էր առաջավոր ու փոսանգավոր դիրքեր և այդ պատճառով զգալի զոհեր էր տվել: Գումարտակի գործունեությունը գայրույթ

էր առաջացրել տեղի ուսւ քնակչութեան մեջ, ինչը նրանք, մասամբ, նաև արտահայտում էին հարևան հայերի նկատմամբ¹⁶:

1919թ. նոյեմբերին Վրաստանում ՀՀ ներկայացուցչության ռազմական կցորդը հաղորդում էր իր կառավարությանը, որ Ա. Գեմիկիինը տվել էր համաձայնություն «սալխտակ» քանակում ծառայող մի քանի հազար հայերի տեղափոխությանը Հայաստանի հանրապետություն: Բացի այդ, ինչպես հավաստիացնում էր երևտեքինողարում գտնվող Հարավային Ռուսաստանի «սալխտակ» կառավարությանը կից ՀՀ ներկայացուցիչ Հ. Մաղաբեկյանը, Գեմիկիինը խոստանում էր զենքը թողնել հայ ռազմիկներին և ապահովել զինամթերքով: Իսկ եվանգոլուվը հաղորդում էր, որ Վրաստանի կառավարությունը չի ստեղծի որևէ խոչնդոտ նրանց համար և, որպես «զարթականներ», քաց կթողնի իր տարածքով¹⁷: Սակայն այս ծրագիրը չհաջողվեց իրականացնել, քանի որ 1920թ. հունվար-փետրվարին Ռուսաստանի հարավում «Սալխտակ շարժումը» սարսուռություն էր կրել Կարմիր քանակի հարվածներից: 1920թ. հունվարին Մոչիի և Սուխումի շրջանների սահմանագծին տեղի ունեցավ ելույթ Կամավորական քանակի դեմ: Ելույթը գլխավորում էր «ՄԼԺՈՎյան ամփի ազատագրման կոմիտեն»¹⁸: Այն նախապատրաստվել էր և իրականացվել Վրաստանի կառավարության զործում աջակցությամբ, որը չէր հրաժարվել այս կամ այն կերպ Մոչիի շրջանը վերահսկելու մտքից: «Կոմիտեն» ձևավորել էին Թիֆլիսում ուսւ սոցիալիստ-հեղափոխականները և նրանց ներարկվող աշխարհագրոպայինները՝ նրանք կոչվում էին «կամաչներ»՝ կոմունիստ «կարմիրներին» ու միապետական «սալխտակներին» տարբերվելու համար: «ՄԼԺՈՎյան գյուղացիական աշխարհագրորդ» ընդհարումներից հետո գրավեց Մոչին: Եարծման սկզբից Մոչիի հայության մոտովը որոշեց խիստ չեզոքություն պահպանել և դիմել ինքնապաշտպանության, եթե նրա գոյության վտանգ սպառնար¹⁹: Կամավորական քանակի շարքերում ծառայող հայերը մասնակցեցին կոիվներին: Հայտնի է, որ հայկական գումարտակներից մեկը, լինելով Մոչիի կայազոր, մինչև քաղաքի զիջումը մասնակցել էր Մացեստա գետի վրա 1920թ. հունվարի 31-ի մարտին: Մյուս գումարտակը փետրվարի 13-ին՝ Եախն գետի վրա²⁰: Կամավորական քանակի նահանջի ժամանակ բավական բվով հայ սպաներ և զինվորներ մնացին Մոչիում և մեծ մասամբ թեև ձերբակալվեցին, քայց հետեզհետե ազատ արձակվեցին²¹: Հետագա դրության մասին «Կոմիտեի» ամդամ Ն. Վ. Վորոնովիչը ասում էր, թե «սալխտակներ» սպարովեուց հետո հայերը կտրուկ վտխեցին իրենց քաղաքական ուղղությունը և փոքրեցին վերականգնել նախկինում եղած քաբիդրացիական հարաբերությունները ուսւ գյուղացիների հետ: Սակայն վերջինները չէին ուզում իսաղաղվել «սալխտակներին» նախկին դաշնակիցների հետ և վերաբերվում էին նրանց քացահայտ թշնամանքով: Լուրեր էին ստուվում հայերի նախապատրաստվող ջարդի մասին²²: Մոչիի Հայոց խորհուրդը

համարում էր, որ խռովարար ռուս գյուղացիների դեմ գործադուլայիններում «մասնակից հայերի Սոչիում մնալը չափազանց անհարմար կողմեր ունի ազգերի հարաբերությունների տեսակետից» և այդ անբարեացական մթնոլորտում «Ազատագրման կոմիտեի» առջև համոզես եկավ միջնորդությամբ՝ հայ զինվորականներին ՀՀ տեղափոխելու մասին²¹։ Այսպիսով, Սոչիի և Սուխումի շրջանների սահմանամերձ տարածքում շուրջ մեկ տարի գործող հայկական զորամասի ճակատագիրը աննախանձելի ավարտ ունեցավ։ Կամավորական բանակի կործանումից հետո տեղի զինվորները ցրվել էին իրենց տները։ Եթե 1920թ. հունվարի կեսին Սուխումի ՀՀ հյուպատոսը հիշատակում էր 1.500 ռազմիկի առկայություն, ապա փետրվարի վերջերին ընթացիկ գրագրության մեջ խոսք էր գնում 80-150 զինվորի մասին, այն էլ որպես կասկիտան Ծժշկյանի գումարտակի մնացորդներ։ Զինվելով տեղաբնիկ մրամք մնացել էին զորիկ որևէ սթարենային մատակարարումից։ Զինվորների ճակատագրով խիստ մտահոգված էին Սոչիի Հայոց խորհուրդը, Սուխումի հյուպատոս Վ. Սանակյանը և Վրաստանում ՀՀ ներկայացուցիչ Եվանգուլովը։ Նրանց հետազոտի և դիմումների շնորհիվ²² գործը դրական լուծում ստացավ ՀՀ կառավարության մակարդակով։ Հայտնի է, որ 1920թ. մարտին Սոչիից տեղափոխված 200 զինվոր արդեն գտնվում էր Թիֆլիսում²³։

BENJAMIN MAILYAN

(IOS)

HAMSHIN ARMENIANS' MILITARY UNIT IN THE VOLUNTARY ARMY ROWS

(1919-1920)

After proclamation of independence of Georgia, Sochi district was ruled by Georgian military force. Sochi's status was not finally juridical legalized. The question of border evoked the military conflict between of Georgia and Russian "White" movement from the suffered Hamshin Armenian population of the Sochi district. The violence of Georgian troops had such result as formation Hamshin Armenians' military unit in the "white" Voluntary Army structure.

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մախլան Բ., Արխագիայի կարգավիճակի հարցը զրաք-արխագական հարաբերություններում (1917 թվականից մինչև 1921 թվականի փետրվար), Երիտասարդ արևելագետների հասերապետական XXV զիտական նախաչրան, Ձեկտցումների քեզեր, Եր., 2004, էջ 33-35:
2. Sb' u Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919, с. 391-414, док., № 196-197:
3. ՀԱԱ, Արաարին գործերի նախարարության ֆ. 200, ց. 1, գ. 350, ք. 3:
4. Մախլան Բ., Քաղարական իրադրությունը և հանչեմախայերի կացությունը Արխագիայում 1918-1920թթ., ՊՐՀ (ընդունվել է հասարակրան համար):
5. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 5, րուա:
6. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 15:
7. Sb' u Գազրայի գազաթի 7 գլուղերի հանչեմախայ քնակության նամակ-րղրը (Дандзария Г.А., Очерки истории Абхазии 1910-1921, Тб. 1963, с. 231-232):
8. Деникин - Юденич - Врангеля, Мемуары, Москва-Ленинград, 1931, с. 166:
9. там же, с. 165, 187:
10. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 350, ք. 3:
11. Деникин - Юденич - Врангель, с. 179:
12. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 3, րուա: նալմը, ց. 1, գ. 551, ք. 4:
13. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 2, 8:
14. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 409, ք. 1-2:
15. Деникин - Юденич - Врангель, с. 167:
16. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 1 շրը:
17. ՀԱԱ, ՀՀ Կախիփարության քարտուղարության ֆ. 199, ց. 1, գ. 110, ք. 4-5, րուա:
18. Фавицкий В., Зеленая армия в Черноморье, "Пролетарская революция", Исторический журнал Испарта, № 8-9, 1924, с. 43-65:
19. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 2:
20. Фавицкий В., Зеленая армия... с. 59; Деникин - Юденич - Врангель, с. 182:
21. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 2-2 շրը:
22. Воронович Н.В., "Зеленые" повстанцы на Черноморском побережье, Деникин - Юденич - Врангель, с. 187:
23. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 2 շրը:
24. ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 5, 7, 9:
25. Sb' u ՀՀ խնամակաության և զերաշինության նախարարի զեկույցը Կարապետին, ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 13:

ՄԻՋԱՅԵԼՅԱՆ ԳՈՂԱՐ

(ԵՊՀ)

ԻՐԱՆԻ ԵՎ ՖԱՇԻՍՏԱԿԱՆ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ

ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՌԵԶԱ ԸԱՀ ՓԱՀԼԱՎԻԻ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Ռեզա շահի կառավարության արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղվածությունը 1925-1928 թվականներին գերազանցապես որոշվում էր երկրի ազգային ինքնիշխանությանը ապահովելու այն վտանգի գիտակցումով, որը թխում էր անգլիական իմպերիալիզմից: Իրանի կառավարող շրջանները շատ դժպեքով փորձում էին օգտագործել ԽՍՀՄ-ի քաղաքականական աջակցությունը՝ բրիտանական վտանգը վնասագործելու համար: Իմպերիալիզմի դեմ մղվող պայքարում իրանական կառավարությունը օգտվում էր նաև հարևան Թուրքիայի և Աֆղանստանի հակաիմպերիալիստական ուժերի աջակցությունից:

Ռեզա շահի կառավարությունը, հատկապես 1934-1941 թվականներին (իշխանավարության երրորդ փուլ), արձատական փոփոխությունների ենթարկեց իր հարաբերությունները մեծ տեղաշարժների հետ: Նկատելիորեն սասնեցին իրանա-խորհրդային հարաբերությունները: Փոխարենը՝ առավել սերտացան Իրանի տնտեսական և քաղաքական շփումները Արևմուտքի երկրների հետ (ԱՄՆ, Անգլիա, Ֆրանսիա և այլն):

Միանգամայն նոր որակ ձեռք բերեցին իրանա-գերմանական հարաբերությունները՝ կապված Գերմանիայում ֆաշիստական վարչակազմի հաստատման հետ: Իրանի արտաքին քաղաքականության մեջ սկսեցին կարևոր տեղ զբաղեցնել իրանա-գերմանական հարաբերությունները, ինչը բախտորոշ նշանակություն ունեցավ ինչպես Ռեզա շահի, այնպես էլ նրա կառավարության համար: Իշխանության գլուխ անցնելուց անմիջապես հետո (1933թ.), ֆաշիստները նկատելիորեն ակտիվացրեցին իրենց քաղաքականությունը Մերձավոր Արևելքի երկրներում և հատկապես Իրանում: Այստեղի հետադեմ տարրերն էլ իրենց հեթոթին համակրանքով լցվեցին իշխանության գլուխ անցած ֆաշիստների նկատմամբ և քաղաքական մրանց գործունեությունը իրենց երկրում: Հիտլերականները Իրանը դիտում էին որպես սպառման շուկա և հումքի աղբյուր (քամրակ, բուրդ, բրինձ)՝ միաժամանակ փորձելով նրա տնտեսական ինքնուրույնությունը խաչառ վերացնելու միջոցով այդ երկրում ամրապնդել իրենց քաղաքական դիրքերը:

Չրավարարվելով տնտեսական ու քաղաքական լքսպանսիայով՝ ֆաշիստները Իրանում մեծ ջանքեր գործադրեցին նաև հասարակական

կարծիքի զարգացման և զարգացման ճանաչողական համար: Հիտլերյան քարոզիչները ամենուրեք տարածում էին գերմանացիների և պարսիկների ընդհանուր արիական ծագում ունենալու մասին տեսությունը: Նրանք չէին զլանում անընդհատ կրկնել, թե Իրանը Անգլիայի ու ԽՍՀՄ-ի ռոմեոկոթյուններից կփրկվի Գերմանիայի շնորհիվ, ընդ որում ֆաշիստները, Իրանը համարելով իրենց կրտսեր եղբայր, խոստանում էին ջանք չխնայել «եզոք Իրան» ստեղծելու գործում: Ջաբմամալի չէ, որ իրանական հասարակության մեջ աստիճանաբար ավելանում էր ֆաշիստներին համակրողների թիվը: Ըստով իրանցի գերմանամետ տարրերը թափանցեցին նաև շահական կառավարություն, ինչի հետևանքով ազգային քաղաքական սկզբունքները մղվեցին հետին պլան: Մինչև Երկրորդ աշխարհամարտի սկիզբը Իրանի որդ տարածքը հայտնվեց գերմանական աքցանի մեջ: 1938 թվականի ապրիլից վերահսկվում է Բեռլին-Բադրատ-Ֆեներան-Քաբուլ օդային գիծը, իսկ հուլիսից նաև դեպի Բանգկոկ գիծը, որն անցնում էր Պարսից ծոցի իրանական ափերով (վերահսկողությունն իրականացնում էր «Լյուֆտհանզան» ավիացոն ընկերությունը): 1937 թվականի տվյալներով՝ Իրանի արտաքին առևտրում Գերմանիայի մասնաբաժինը երկրորդն էր՝ զիջելով միայն ԽՍՀՄ-ին²: Սակայն Գերմանիայի հետ առևտուրը ոչ միայն չէր նպաստում իրանական տնտեսության զարգացմանը, այլ ավելի էր խորացնում սկիզբ առած ճգնաժամը: Գերմանական ֆաշիստները Իրանում ընդարձակեցին իրենց լրտեսական ցանցը և փորձեցին այստեղ ստեղծել ֆաշիստական կուսակցություն: Իրանցի ֆաշիստամետները հիմնականում համախմբվել էին «Հին Իրան» քերթի շուրջ³: Անշուշտ, Ռեզա շահի կառավարությունը որոշակի քայլերի դիմեց՝ սահմանափակելով նրանց գործունեությունը (արտասահմանյան զովազդների սահմանափակում և այլն):

Երկրորդ աշխարհամարտի սկսվելուց հետո կտրուկ ակտիվացավ ինպերիալիստական տերությունների նվաճողական քաղաքականությունը: Մասնավորապես, գերմանական գլխավոր հրամանատարությունը պլան մախապատրաստեց՝ Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ, այդ թվում նաև Իրան մերիտոմետր մասին: 1939 թվականի սեպտեմբերի 4-ին Իրանի կառավարությունը հանդես եկավ սկսված պատերազմում իր չեզոքության մասին հայտարարությամբ: Սակայն իրականում իրանա-գերմանական հարաբերություններն ավելի ակտիվացան: Երկուստեք առկա էին փոխադարձ շահեր: Իրանի չեզոքության քաղաքականությունը համապատասխանում էր Գերմանիայի հետահար նպատակներին, ուստի և որակյան արձագանք գտավ Ֆաշիստական Գերմանիայի կողմից: Վերջինս մույնիսկ մտադիր էր, մպատավոր պայմաններին առկայության դեպքում, Իրանին պատերազմի մասնակից դարձնել: Ֆաշիստներին հատկապես հուսադրում էր Ռեզա շահի՝ իրանական ռազմական մեքուծը մեծացնելու շահագրգռությունը: 1940 թվականի ապրիլ-մայիս ամիսներին Գերմանիայից Իրան ներկրվեց 3000

իրանոս ու գնդացիք³: Իրանում էապես աճեց գերմանացի մասնագետների քիվը:

Մասնագետի անվան տակ Իրանում հայտնվեցին հազարավոր ֆաշիստական քրտեմներ, որոնց նպատակն էր Իրանը վերածել ԽՍՀՄ-ի դեմ պայքարի էիմական հեմակետի: Հիտլերականների մյուս նպատակը անգլիական դիրքերին վճռական հարված հասցնելն էր: Ֆաշիստները կողմնակիցներ ունեին նույնիսկ շահի պալատում: Փաստորեն, Ռեզա շահի կառավարությունը դուրսյան տեղը չէր: Շահը հիմնականում տեղեկացվում էր իր նախարարների միջոցով, որոնք դեպքերը ներկայացնում էին առավել «հարձար» ձևով: Ուստի իրանական կառավարության՝ չեզոքություն պահպանելու ուղղությամբ գործադրած ջանքերը անաղբյուրնք եղան: Ռեզա շահի կառավարությունից միաժամանակ դժգոհ մնացին ինչպես գերմանական կողմը, այնպես էլ անգլո-խորհրդային ուժերը: 1941թ. գարնանից հիտլերականները սկսեցին Իրանում ֆաշիստական հեղաշրջում նախապատրաստել և, անգլոմետ շահական կառավարության փոխարեն, Իրանում հաստատել հանրապետություն՝ Երրորդ Ռայխի օրինակով: Հեղաշրջումը իրականացնելու նպատակով Իրան ժամանեց Գեորգանիայի ռազմական հետախուզության պետ, ծովակալ Կամառիսը: Այս դեպքերից անհամզատացած ԽՍՀՄ-ը երրորդ անգամ նույն հոգե շահին (հունիսի 26, հուլիսի 19, օգոստոսի 16), որը նույնպես անպատասխան մնաց⁴: Լքողներն անհամզատացած էր նաև քրիստոնական կառավարությունը, որը շտապում էր գործեր մտցնել Իրան: ԽՍՀՄ-ը և Մեծ Բրիտանիան միասնական մտեցում ցուցաբերեցին, ինչը պաշտպանվեց նաև ամերիկյան կառավարության կողմից: Դաշնակիցների վճռական կեցվածքը գերմանական կողմին ստիպեց նախանջել: 1941 թվականի օգոստոսի 25-ին դաշնակից զորքերը մտան Իրանի տարածք⁵: Ռեզա շահի կառավարությունը մինչև վերջ հավատարիմ մնաց իր նրկյետ, նրկդիմի ու սպասողական քաղաքականությանը՝ արժանամալով ինչպես ֆաշիստներին, այնպես էլ դաշնակից տերությունների սուր քննադատությանն ու պարսավանքին: Ռեզա շահը աջակցություն չգտավ նաև սեփական նրկրում: Նրան այլ բան չէր մնում, քան հրաժարական տալ, ինչը և արեց 1941 թվականի սեպտեմբերի 16-ին:

GOHAR MIKAYELYAN

(YSU)

THE RELATIONS BETWEEN IRAN AND NAZI GERMANY DURING REZA-SHAH-PAHLAVI'S REIGN

The problem deals with the relations between Iran and Nazi Germany during the reign of Reza-Shah-Pahlavi.

The political victory of fascism in Germany favoured development of relations between two countries. Germany tried to see in Iran its military stronghold in the Middle East. Iranian reactionary forces wanted to restore the former "Big Country" with the help of fascists but Reza-Shah's government led an improvident policy, which forced the allied forces attack Iran. As a result Reza-Shah-Pahlavi had to resign on 16 September, 1941.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Агаев, С.Л, Иран: Внешняя политика и проблемы независимости 1925-1941гг., Москва, 1971г., с. 232-235.
2. Иран: Очерки Незейшей Истории, Акад. Наук Москва, 1976 г., с. 274.
3. Tazikhe Iran pas ar Islam Abas Eghbal Ashtiani Tehran 1378, safhe 776-777.
4. Tazikhe siasie moasere Iran jeldeawal dostor seed Jalal Oldin Madani Tehran 1380, safhee 262-263.
5. Rahnama va moshakhasat, moahedate dajaneber Iran ba saer doval Nehran 1380 safhee 243. Ashade moahedate dojanebe Iran ba saer doval, jelde awal, Tehran 1360, safhee 78-79.

ՎԵՐԱՆՅԱՆ ԿԱՐԵՆ

(«Նորավանք» ԳԿԸ)

ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԱՄՆ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԻ ԵՈՒՐՁ

Խորհրդային Միության փլուզումից և հատկապես 2001թ. սեպտեմբերի 11-ի ահաբեկչությունից հետո զրոքալ աշխարհակարգում ընթացան որակապես նոր և արժատաճան տեղաշարժեր: Միացյալ Նահանգները՝ որպես գերտերություն, Եվրոպայում և հետխորհրդային տարածքում տիրապետող դիրքերի հաստատմանն ուղղված պայքարում ստիպված էր մրցակցել թե՛ արագ տեմպերով ընդլայնվող եվրոպական ընտանիքի, թե՛ օրեցօր զարգացող Ռուսաստանի, և թե՛ հեռավորարևելյան ապագա գերտերության՝ Չինաստանի հետ: Այս և այլ զրոքալ ռազմավարական-քաղաքական ու աշխարհատնտեսական շահերի համատեքստում ԱՄՆ կառավարության համար էլ ավելի կարևորվեց Հարավային Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջաններում ազդեցության ամրապնդումը:

Հարավկովկասյան տարածաշրջանում ամերիկյան ազդեցության տարածման ու ամրապնդման հարցում էական նշանակություն է տրվում տարածաշրջանում իրականացվող ամերիկյան տարրեր ֆինանսական ծրագրերին, որոնք ըստ էության կազմում են ԱՄՆ տարածաշրջանային քաղաքականության կարևոր քաղկացուցիչ մասերից մեկը: Ամերիկյան ֆինանսական քաղաքականությունն իր օրենսդրական հիմքերը ստացավ մասնավորապես ԽՍՀՄ փլուզումից հետո: 1992թ. ապրիլի 1-ին ԱՄՆ Կոնգրեսն ընդունեց այսպես կոչված «Ազատության աջակցման մասին» ակտը (*"Freedom support act"*), որտեղ հատկորեն սահմանվում էր Միացյալ Նահանգների արտաքին քաղաքականությունը հետխորհրդային պետությունների նկատմամբ¹: Փաստաթղթում մասնավորապես նշվում էր, որ «ԽՍՀՄ փլուզումը ԱՄՆ դեկավարությանը հմադրություն է ընձեռում տարածել ժողովրդավարության սկզբունքներն ու ազատության շափանիչները Ռուսաստանի ու Եվրասիայի տարածքներում»²: Ամերիկյան ֆինանսական ծրագրերում առաջնակարգ նշանակություն է տրվում այնպիսի նիմնախնդիրներին, ինչպիսիք են քաղաքացիական հասարակության կայացումն ու զարգացումը, պետական ու հասարակական կյանքում ՀԿ-ների դերի ակտիվացումը, ժողովրդավարության ամրապնդումը, քնակչության սոցիալ-տնտեսական պայմանների բարելավումը, անվտանգության ապահովումը³:

Այսպես, ԱՄՆ կառավարությունը զգալիորեն կարևորում է Վրաստանի հետ բազմաշերտ համագործակցությանը, և դա հատկապես շեշտադրվել է երկրում 2003թ. նոյեմբերյան իշխանավախժությունից հետո: Վերջին մի քանի տարիների կտրվածքով, ի տարբերություն Հայաստանի, որտեղ ուշադրության կենտրոնում էին գտնվում առավելապես երկրի տնտեսական ու սոցիալական քարեմորոգումների ուղղված նախագծերը, Վրաստանում իրականացվող ամերիկյան ծրագրերը հիմնականում շեշտադրում են անվտանգության ասպեկտման, սահմանների պաշտպանության, ինչպես նաև ժողովրդավարության ոլորտները: Մի հանգամանք, ինչը թերևս պետք է ընդարկել իրանա-ամերիկյան օրեցօր սրվող հարաբերությունների համատեքստում:

2003թ. ԱՄՆ կառավարությունը Հայաստանին է հատկացրել \$106.5 մլն օգնություն⁴, որից \$46.8 մլն ուղղվել է տնտեսական և սոցիալական բարեկարգումներին, ժողովրդավարության զարգացման ծրագրերի չափաբաժինը կազմել է \$22.4 մլն, իսկ անվտանգության և իրավապարզի պահպանությանը՝ \$18.4 մլն: Նույն միտումը նկատելի է նաև 2004թ., երբ Հայաստանին տրամադրված \$89.7 մլն օգնության զգալի մասը՝ \$50.2 մլն, կրկին ուղղված էր երկրում իրականացվող տնտեսական ու սոցիալական բարեփոխումներին⁵:

Ինչ վերաբերում է Վրաստանին, ապա 2003թ. վերջինիս հատկացվել էր \$110.4 մլն⁶, որի մեծ մասը՝ \$41.4 մլն, ինչպես նշվեց, նախատեսված էր անվտանգության և իրավապարզի պահպանության ծրագրերի իրականացմանը, իսկ տնտեսական և սոցիալական քարեմորոգումներին ու ժողովրդավարության աջակցման ծրագրերին՝ համապատասխանաբար \$26.1 և \$20.4 մլն⁷: ԱՄՆ կառավարությունը զգալի միջոցներ է հատկացնում նաև Վրաստանի ռազմական ոլորտին: «Ուսուցում և զինում» ծրագրի շրջանակներում ամերիկացի հրահանգիչները Վրաստանում վերապատրաստեցին պայմանագրային զինծառայողների երեք գումարտակ՝ Վազիանիի 11-րդ մոտոհրաձգային քրիզադի 113-րդ «Շավնարդա» գումարտակը, երկու գումարտակներ՝ «կոմանդոս» բազայում (Թուլային հետևակի գումարտակը տեղակայված է Փոթիում), և Մալխերյան լեռնային հրաձիգների 16-րդ քրիզադը (Արևմտյան Վրաստան)⁸: հատկացնելով քննդատուր առմամբ \$64 մլն: Ծրագրի այս փուլի իրականացմանը հաջորդեց նաև վրաց չորրորդ գումարտակի վերապատրաստման գործընթացը (Թեկալիի 111-րդ տանկային գումարտակի բազայում): 2005թ. պաշտոնական Վաշինգտոնը նախատեսում էր իր ռազմական ջյուբից «օղաչվական ծրագրի» իրականացման համար Վրաստանին տրամադրել \$10 մլն: Հաջկ է նշել, որ վերջինս կազմում է Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի երկրներում Ջանգլիածային ոչնչացման զինքի չտարածման՝ ամերիկյան նոր «Անտարսի ճամապարի» նախաձեռնության մաս⁹: Ռազմական աջակցություն

ցուցաբերվում է մաս «Աջակցություն ահաբեկչության դեմ պայքարում» ծրագրի չբյուջավորում: 2005թ. մախատեսվում էր նրան հատկացնել \$15 մլն-ից ոչ պակաս օգնություն¹: Նշենք միայն, որ վերջին երեք տարիների ընթացքում ԱՄՆ կառավարությունը «Աջակցություն ահաբեկչության դեմ պայքարում» ծրագրի չբյուջավորում Վրաստանին է տրամադրել \$47 մլն¹⁸:

Ինչ վերաբերում է Ադրբեջանին, ապա հարավկովկասյան այս երկրում իրականացվող ամերիկյան կառավարական ֆինանսական ծրագրերի դիտարկումը նպատակահարմար է ներկայացնել առանձին, քանզի այդ ծրագրերի ընդհանուր պատկերն ու ուղղությունները մեծապես համգուցավորված են հայ-ադրբեջանական հարաբերություններով: Խնդիրն այն է, որ 1993թ. ԱՄՆ Կոնգրեսում «Հայկական խմբի» ակտիվ գործունեության արդյունքում Կոնգրեսն ընդունեց «Ազատության աջակցման մասին» ակտի «907-րդ» հոդվածը: Որոշումը հաստատում է, որ Ադրբեջանը Հայաստանի ու Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ սահմանել է տրամապարտաչափ չբացփակում, ուստի արգելում է Ադրբեջանին հատկացնել ուղղակի կառավարական օգնություն՝ ներառյալ ուսգմական ուղղությամբ: 2001թ. սեպտեմբերի 11-ի դեպքերից հետո իրավիճակը որոշակիորեն փոխվեց, մասնավորապես Ադրբեջանի նախագահ Հեյդար Ալիևը իր լիակատար աջակցությունը հայտնեց Աֆղանստանի դեմ ամերիկյան օդային հարվածներին, դեռ ավելին, նա առաջարկեց Վաշինգտոնին օգտագործել իր երկրի օդային տարածքը՝ դեպի Կեմերոնական Ասիա զորքերի փոխադրման նպատակով: Արդյունքում ԱՄՆ նախագահ Զ. Բուշը 2002թ. հունվարի 25-ին «907-րդ» հոդվածը դադարեցրեց մեկ տարի ժամանակով, իսկ 2004թ. սկզբին երկարաձգեց «907-րդ» հոդվածի պատժամիջոցի դադարեցման ժամանակը հրամանը՝ հիմնավորելով իր որոշումը միջազգային ահաբեկչության պատերազմով, Ադրբեջանի սահմանների պահպանությանը և որ պատժամիջոցի դադարեցումը «չի խզի ու չի ստեղծի Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև հակամարտության խաղաղ կարգավորման վերաբերյալ համաձայնությունների ձեռքբերման աշխատանքները, իսկ տրամադրվող օգնությունը չի օգտագործվի Հայաստանի դեմ հարձակողական նպատակների համար»: Միայն 2004թ. պաշտոնական Վաշինգտոնը Ադրբեջանին տրամադրեց \$67.5 մլն օգնություն, որի զգալի մասն ուղղված էր հունանխտար նախագծերին՝ \$27.1 մլն, տնտեսական ու առցիպական քարեփոխումների իրականացմանը՝ \$13.6 մլն, իսկ անվտանգությանն ու իրավապահ մարմինների ուժեղացմանն ու ժողովրդավարության զարգացման ծրագրերին՝ համապատասխանաբար \$11.3 և \$12 մլն:

ԱՄՆ կառավարությունը տարածաշրջանի վերոնշյալ երեք երկրներից զատ, ֆինանսական ծրագրեր իրականացնում է մաս Լեռնային Ղարաբաղում, որը հիմնականում հատկացվում է հունանխտար օգնության տեսքով: 2002թ. կեսերին ԱՄՆ Կոնգրեսն ընդունեց Լեռնային Ղարաբաղի

Համրապետությանը ֆինանսական օգնության տրամադրման ծրագիր, որը նախատեսում էր ԼՂՀ-ին տրամադրել \$19.8 մլն: Ծրագրի միջոցներն ուղղվելու էին ոչ թե այն ոլորտներին, որոնք նպաստում են Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսության զարգացմանը, այլ ծրագրվում է դրանք ներդնել համրապետության տնեթի վերակառուցման, քնակչության առողջական վիճակի բարելավման, ջրմուղ ցանցի արդիականացման ոլորտներում:

VERANYAN KAREN (*Noravank* SEF)

THE US AID PROGRAMS IN SOUTH CAUCASUS

After the collapse of the Soviet Union and especially after the September 11 tragedy in 2001 new and fundamental transformations were realized in the global world politics. As a great state the United States was to compete with the European Union, Russia and economically and politically developing Chinese superpower to keep its strong political instruments in Europe and Eurasian region. In this context the political dominance in the regions of Southern Caucasus and Central Asia became more essential in the United State's foreign policy. To reach the political and strategic dominance in these regions, the USA administration pays great attention to the implementation of the American assistance programs as an important component of the USA Eurasian foreign policy.

In April 1992 the USA administration adopted the so-called "Freedom Support Act", which determined the USA assistance programs toward New Independent States [NIS]. These programs are directed to the formation and development of the civil society, democratic norms, the promotion of NGO's active involvement in the public and state spheres, the improvement of the social-economic situation of the society.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. <http://www.fas.org/spp/starwars/offdocs/b920401.html>, The White House, "Freedom Support Act of 1992 Fact Sheet", 1.04.1992.; <http://bushlibrary.tamu.edu/research/papers/1992/92102407.html>, George Bush, The White House, "Statement on Signing the Freedom Support Act", 24.10.1992.
2. <http://www.fas.org/spp/starwars/offdocs/b920401.html>, The White House, "Freedom Support Act of 1992 Fact Sheet", 1.04.1992.
3. <http://nalog.krd.ru/inf/223.html>, Гранты Фонда Евразии.

4. <http://www.day.az/print/news/armenia/4521.html>, "Армения получила от США 106,5 млн. долларов в 2003-м году", 19.02.2004.
5. <http://usinfo.state.gov/russian/Archive/2005/Feb/02-944367.html>, "Помощь США Армении в 2004 финансовом году", 02.02.2005.
6. http://www.from-us.com/eco/eco1/41ac272598529/view_print/, "Кавказский связной".
7. <http://usinfo.state.gov/ruski/>, "Справка: Помощь США Грузии", 18.02.2004.
8. <http://lenta.ru/world/2004/10/10/bill/>, "США выделили Грузии 10 миллионов долларов из своего оборонного бюджета", 10.10.2004.
9. <http://www.polit.ru>, "Конгресс США поможет Грузии бороться", 20.09.2004.
10. <http://www.polit.ru>, "Конгресс США поможет Грузии бороться", 20.09.2004.

ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ ՆԱԻՐԱ

(ԱԻ)

ԱՆԿԱՆ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՈԳՈՒ ԶԱՐԹՈՆՔԸ
ՆԱԳԻԲ ՄԱՀՅՈՒԶԻ «ԲԱՅՆ-ԱԼ-ԿԱՍՐԵՅՆ» ԵՎ ԹԱՈՒՆԻԿ
ԱԼ-ՀԱԹԻՄԻ «ՈԳՈՒ ՎԵՐԱԳԱՐՉԸ»
ՍՏԵՂՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Եզիպտական ժողովրդի ազատագրական ռզու և անժամազե պայքարի արտահայտման օրինակները 20-րդ դարի կեսերին պատկանող գրականության ստեղծագործություններում քազում են: Մակայն քնեեելով մեր ուշադրությունը հատկապես երկու ստեղծագործությունների՝ Թաուֆիկ ալ-Հասրիմի «Ոգու վերադարձ» («Աուդա-աու Ոուե»), 1935թ. և Նազիբ ՄահՖուզի «Բայն-ալ-Կասրեյնի» («Բայն-ալ-Կասրեյն»), 1956-57թթ. վրա, փորձենք ներկայացնել ազատագրական պայքարի ազդեցությունը եզիպտական միջին խավի կենցաղային կյանքի օրինակով:

Նազիբ ՄահՖուզի «Բայն-ալ-Կասրեյն» եռագրությունն կազմված է երեք մասից, որոնք կոչվում են հին Կահիրեի փողոցների և քաղամասերի անուններով՝ «Բայն-ալ-Կասրեյն», «Կասր-ալ-Շաուկ», «Ա-Մուքքարիյա»: Վաճառական Ալ-Գավվազի ընտանիքի երեք սերունդների զարգացման ընթացքի օրինակով այս երկում կարելի է հետևել ընդհանուր եզիպտական իրականության զարգացումներին, աշխարհայացքի և սովորույթների փոփոխությանն ու վերամայմանը, քաղաքական զարգացումներին, եեղիմակը մեզ է փոխանցում վերհասող ժամանակաշրջանի ռզին: Արտաքնապես եռագրության շարադրամըը ներառում է իր մեջ վաճառականի ընտանիքի կյանքը 1919-1944թթ.:

Եռագրության առաջին մասում «Քայն-ալ-Կասրեյնում», Մահիբուզը մեզ տեղափոխում է Առաջին Աշխարհամարտի ժամանակաշրջանի Կասիբեի հին անկյուններից մեկը: Վաճառականն հին ավանդական իսլամական տոհմի տեր մարդ է, որն ընտանիքի ներսում անհամոզուժող դեսպոտ է: Իր հայեցողությանը տնօրենում է ընտանիքի անդամների կյանքը, ամուսնացում, ասպա բաժանում է իր որդուն՝ Յասիմին, լուծում դուստրների՝ Աիշայի և Քադիզայի ամուսնական հարցերը, դաժանորեն պատժում է կնոջը՝ Ամինային ինքնագլուխ՝ մզկիթ այցելելու համար: Հեղինակը ներկայացնում է ստեղծված իրավիճակի ողջ անհեթեթությունը, որ տիրում է ընտանիքի ներսում Ալ-Գավվայի պահվածքի հետևանքով: Մակայն վաճառականը միայն քաջասական հատկանիշներով չէ, որ օժտված է: Հակառակը, հեղինակը պատկերում է կեղտաբեր, և կերպարի միջոցով մահ ավանդական պահանջներին համապատասխանող հասարակության նրկակնությունը: Դրսում ընտանիքի գլուխը ներկայացված է իրրև կենսուրախ, շփվող, կատակասեր, կամանցով հրապուրված ամձմավորությամ:

Մամբամասնորեն և անաչառ վերլուծելով միջընտանեկան հարաբերությունները՝ հեղինակը մեզ հանգեցնում է այն եզրակացության, որ ստեղծված իրավիճակում ընտանիքը քաժանված է նրկու ճամբարների՝ մի կողմից հայրն է, մյուս կողմից թեկուզ և թույլ, քայց միակ պաշտպան համիխասցող մոր շուրջ հավաքված ընտանիքի մյուս անդամներն են: Մակայն բոլոր այս կոմիքիկոմերը շեն հասցնում քացահայտ առճակատման. դուստրերը համակերպվում են իրենց ճակատագրի հետ, Յասիմը գտնում է նեոաքրքրություն ալ հաճույքներում: Բուրից առավել հոր ազդեխաներից տատասյում են նրխտասարդ Ֆահմին և փոքրիկ Քեմալը: Վաճառականի միջնակ որդուն՝ Ֆահմինն անյախ հետաքրքրում է եզխպտոսի ճակատագիրը: Հայրը չի կարողանում հաչուվել որդու ինքնուրույն իսլամական հետ: Ներգտավված լինելով ազգային ազատագրական պայքարի մեջ՝ իսաղաղ ցույցերից մեկի ժամանակ Ֆաթիմ, քազում եզխպտացի նրխտասարդների հետ, դավաղաբար գնդակահարվում է անգլիացիների կողմից: Այս փաստը դեռ նրկար ժամանակ հիշեցնելու է եզխպտական ժողովրդին ամձմագուե նրխտասարդության հերոսական ոգու մասին:

Մի քանի տարի անց զարգանում են եռագրության նրկերը մասի՝ «Կասր-աշ-Շաուկի» իրադարձությունները: Չմայաց այս տարիների ըմբացքում տեղի ունեցած փոփոխություններին՝ ընտանիքի ներսում կյանքը շարունակում է հոսել սովորական հունով: Մակայն վաճառականն առղեն ավելի մեղմ է և հանդուրժող: Փոփոխություններ են կատարվում հերոսների կյանքում, արղեն պատկերվում են մահ Ահմադ ալ-Գավվայի թոռնիկները: Առավել ուշադրության է արժանացած Քեմալի կեղտաբերին: Պատանուի արթնացող գիտակցության միջոցով ներկայացվում է եզխպտոսի նրխտասարդության փնտրտուքներն ու հոզոր ճգնաժամը: Հեղինակն Քեմալի

աշխարհից մեկալուծը փոխվում է, նա ծանոթանում է Դարվինի աշխատություններին՝ կորցնելով հին դավանանքի կարծրացած հասկացությունները:

Նուազուրյան երկրորդ մասում մեծ տեղ է հատկացված 1919-1921 թթ հեղափոխության հետևանքով ձեռք բերված արժեքների և փոփոխությունների պահանջմամբ ուղղված լարված պայքարին: Այս պայքարի մուտիվը նկատվում է շարադրամքի ռոջ ընթացքում:

Երկրորդ մասը ավարտվում քավակամին ողբերգորեն. Մաադ Ջազուլի մահվամբ՝ պետա-քաղաքական մակարդակում և Աիչալի անուսուր և երեխաների մահվամբ՝ ընտանեկանում:

Նրբորդ մասում «Աս-Մուքքարիյայում» մեկը արդեն 1935-44 թթ.-ում ենք: Ավագ սերնդի համար մեր հեղափոխական իրադարձությունների և Երկրորդ Աշխարհամարտի այս ժամանակաշրջանը դարձավ բախտորոշ, իսկ երիտասարդների համար՝ կտրուկ գործողությունների հնարավորություն:

Նազիբ Մահֆուդի «Բայն-ալ-Կասրեյն» եռագրության մեջ քավակամին դիմամիկ է պատկերված կարծրացած արժեքների վերափոխումն ու Եզիպտոսի ձգտումը մեր, անկախ կյանքի:

Գրեթե նույնն է իրավիճակը Թաուֆիկ ալ-Հաքիմի «Ոգու վերադարձը» ստեղծագործության մեջ: Այստեղ զարգացող իրադարձությունները կարծես ավելի սևեղված են Մաադ Ջազուլի ապստամբության ժամանակաշրջանի Եզիպտոսի միջին խավի կենցաղային կյանքի արտատալանման վրա: Հեղինակը իր ստեղծագործություն մեջ Եզիպտոսը համեմատում է Հին Եզիպտոսի վերածնվող աստված Օսիրիսի հետ, դրանով իսկ մերկայացնելով եզիպտական անկուտրում ռզին:

Ընտանիքը, որը պատկերված է այստեղ, փոքր-ինչ անսովոր է, քանի որ այս քաղկացած է եղբայրներից և իրենց հետ ապրող չամուսնացած քրոջից: Նրանք իրենց անվանում են «Ժողովուրդ», և շնայած ամենօրյան մանր վեճերի՝ անյապի միավորված են: Այսպես է մերկայացվում ռոջ եզիպտական ժողովուրդը՝ շնայած տարածայնությունների՝ միասնական: Բոլոր եղջայրներն էլ սիրահարված են իրենց հարևանուհուն՝ Սամմիային: Այս կերպարում շատ զրայքնատալաներ տեսնում են երիտասարդ Եզիպտոսի այնպիսին: Եվ լիարկե նրանք թուրք էլ պայքարում են Եզիպտոսի ազատագրման համար:

Եվ Նազիբ Մահֆուդը, և Թաուֆիկ ալ-Հաքիմը իրենց ստեղծագործություններում ստույգ տարանջատում են հին և մեր, ավանդական և փոխառնված արժեքների դրակամ և քացասական կողմերը՝ տալով թե սուր քննադատություն և թե գովաբանում:

NAIRA KARAPETYAN

(IOS)

THE AWAKING OF THE SPIRIT OF THE INDEPENDENCE IN THE NAGIB MAHFUZ'S "BAYN-AL-KASRAYN" AND TAWFIQ AL-HAKIM'S "THE RETURN OF THE SPIRIT"

In these two novels the authors tried to demonstrate the national spirit of the Egyptians, fighting for their independence in the beginning of the XX century. Both Mahfuz and Al-Hakim describe the real scenes of live of the ordinary Egyptian family of that period concerned. In the Mahfuz's trilogy novel, the life of three generations is shown. He explains gradually the necessity to changes both political situation and in ordinary family relations. The young members of the described families in these two novels are eager to see a free Egypt. They are greatly impressed by the national movement of Sa'ad Zaghlul. Also in their families they see the necessity to escape traditional bases and build new Egypt.

ՀԱԿՈՐՅԱՆ ԼԻԱՆԱ

(ԼԻ)

ՏՐԱԿԱՆ ՀՈՒՆՎԻ ՏԵՂԻ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Հայերենում տրական հոլովը աչքի է ընկնում իր գործառնությունների քաղաքացիությանը: Այն կարող է լինել համզման խնդիր, մատուցման խնդիր, վերաբերության խնդիր, տեղի և ժամանակի պարագա: Մենք հակված ենք ենթադրելու, որ տրական հոլովի տեղի և ժամանակի գործառնությունները ավելի ուշ առաջացած երևույթներն են:

Ըստ Գ.Ա. Մելիքիչվիլու՝ քացի իր սովորական գործառնություններից, տրական հոլովը ուրարտերենում, ամենայն հավանականությամբ, օգտագործվել է մաև գործողության ժամանակը ցույց տալու համար, օրինակ՝ *ikukani šale* «մույն տարում», *šasine šale* «մեկ տարում», «մեկ տարվա ընթացքում»: Ուրարտերենում տրական հոլովը կատարել է մաև ներգոյական հոլովի գործառնություն, օրինակ՝ *terubi manini esini LUGAL-tuḫ in* «ես դրեցի նրան քաղաքորական տեղում» կամ *eršidubi* «³ebanwike «տեղավորեցի նա (նրանց) իմ երկրում» և այլն²:

Կարելի է ենթադրել, որ ուրարտերենի և հայերենի երկարատև շփման ընթացքում տրական հոլովի տեղի և ժամանակի գործառնությունները անցել են հայերենին: Հօգուտ մեր այս ենթադրության է խոսում մի շարք փաստեր.

1. Լեզուների երկարատև շփման ընթացքում հոլովական իմաստները հեշտությամբ են անցնում մի լեզվից մյուսին.
2. Հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի՝ հայերենին մոտ կանգնած լեզուների (հնդիրանական լեզուներ, հուհարեն) հոլովական համակարգերի քննությունը ցույց է տալիս, որ տրական հոլովը, քացի հունարենից, մյուս լեզուներում մշակված իմաստներով չի գործածվում: Իսկ հունարենում էլ դա դեռևս հնդեվրոպական ընդհանրության ժամանակաշրջանից եկող «սինկրետիզմի» արդյունք է³:
3. Գրաբարում տրականը հանդես էր գալիս որպես
ա) մատուցման անուղղակի խնդրի հոլով,
բ) որպես անորոշ դերբայի, ինչպես մաև պարտ է, մաքք է և այլ անդեմ դարձվածների տրամաբանական ենթակայի հոլով,
գ) որպես որոշ բայերի և ածականների պահանջած խնդրի հոլով⁴:

Այսպիսով՝ այս և մի շարք այլ փաստեր, որոնք կենրկայացնենք զեկուցման մեջ, էինք են տալիս ենթադրելու, որ տրական հոլովի տեղի և ժամանակի գործառնությունները արտաքին ազդեցությամբ առաջացած երևույթներ են և ամենայն հավանականությամբ առաջացել են ուրարտերենի ազդեցությամբ՝ հայ-ուրարտական երկարատև շփման ընթացքում:

LIANA HAKOBYAN

(II.)

UTILIZATION OF PLACE AND TENSE IN DATIVE CASE IN ARMENIAN

In our report we summarize the place and tense utilization of the Dative case in Armenian. We inclined to assume that the mentioned utilization of the Dative is later arisen phenomenon. It could probably arise upon the influence of Urartian (during the prolonged contact of Urartian and Armenian) as, according to G. Melikishvili, Dative of Urartian has the same meaning. In favour of this assumption speaks for the facts that:

1. During the prolong contact of the languages the meanings of the cases easily move from one language to another.
2. The mentioned meaning of the dative didn't appear in the Indo-European languages close to Armenian.
3. In Grabar (ancient Armenian) this utilization of Dative also did not take place.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Меликшвили Г.А., Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960, с. 57.
2. Шантрен П., Историческая морфология греческого языка*, Москва, 1952, с. 24-25.
3. Ջահողյան Գ.Բ., Հիմնախրոնիկի հղթված սխտոնը և նրա ծագումը, Երևան, 1967, էջ 129.

ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ԱՆԻ

(ԵՊՀ)

ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՍՈՒԲՅԵԿՏԻ ԻՄԱՍՏՈՒՅԹԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄՆ ԱՐԱՐԵՐԵՆԻ ՊԱՐԶ ԵՌԱԿԱԶՄ ՔԱՅԱԿԻՄՔԻ ՇՐՋԱՆԱԿՈՒՄ

Արաբական լեզվաբանական ավանդույթն արաբերենի քայական միավորների կառուցվածքում որպես էինք առանձնացնում է արձատական երեք քաղաղրիչներից՝ հարձերից քաղկացած պարզ եռանարձ քայական հիմքը ('al-fīl' 'al-muǧarrad' 'al-ṣulāḥi), որն արաբերենի նկարագրման համակարգում դիտարկվում է որպես նվազագույն լեզվական միավոր՝ էինք համդիսամալով՝ ձևաբանական քնույթի քույր լեզվական կառույցների համար: Զուրաբանյուր հարձ ավանդույթում դիտարկվում է որպես քաղածայնի և ձայնավորի անքակտելի զուգակցություն¹:

Պարզ եռանարձ քայահիմքի ելքային տարրերակում արձատական երեք հարձերից (fī' 'al-fīl, ḥayn' 'al-fīl, lām' 'al-fīl) յուրաքանչյուրը ձևավորվում է իր դիրքի սահմաններում իրացվող «հարձի հնչում» (ǧaras' 'al-harf) և ֆարհա (š) «հարձի ձայնավորում» (harakatū 'al-harf) վանկաչափական ցուցիչի միանյութան արդյունքում (fī + ḥā + lām = fīḥālā), որը կայուն իրացում ունի եռանարձ քայահիմքի lām' 'al-fīl դիրքի սահմաններում միայն:

Ձևահնչության մակարդակում քաղկացած լինելով երկանդամ տարրերից՝ հարձերից, արաբերենի քայական միավորները շարահյուսական կիրառության ստանալիս ևս դրսևորում են երկանդամ ֆունկցիոնալ կազմություն՝ ներառելով երկու անքակտելի և փոխադարձաբար սերտաճած հատվածներ՝ գործողության իմաստույթի ('al-fīl), և այդ գործողությունը կատարողի կամ գործողության սուբյեկտի իմաստույթի արտահայտման ('al-fīl) դիրքերը²:

Շարահյուսական հարթությունում 'al-fīl և 'al-fīl դիրքերը միասին ձևավորում են մեկ գործառական ամբողջություն, որն արաբական լեզվաբանական ավանդույթում հայտնի է որպես պարզ քայական ստորոգական կառույց և ենթադրում է քայական ստորոգյալի ('al-fīl' 'al-muṣnad) և գործողության սուբյեկտի ('al-fīl' 'al-muṣnad' 'ilayhi) գծային նաջողականություն: Բայական ստորոգական կառույցի 'al-fīl հատվածը, լինելով շարահյուսական հարթությունում քայական միավորների գործողության իմաստույթի արտահայտման դիրք, քացի այդ իմաստույթն արտահայտող, կոչված է որոշակի ինֆորմացիա հաղորդել իրեն գծայնորեն նաջողող գործողության սուբյեկտ ('al-fīl) հատվածի վերաբերյալ: Այդ

ինՖորմացիայի փոխանցումը կատարվում է շարահյուսական մակարդակում քայական միավորների 'ալ-ֆալ հատվածում հանդես եկող պարզ նուսխարձ քայահիմքի առաջին ֆ"ալ-ֆալ, և երկրորդ՝ ձայն 'ալ-ֆալ դիրքերում:

Այսպես 'ալ-ֆալ հատվածում իրացվող պարզ քայահիմքի ֆ"ալ-ֆալ դիրքում սկզբնական ցուցում է տրվում գործողության սուբյեկտի 'ալ-ֆալ-ի հայտնի կամ անհայտ լինելու վերաբերյալ: Այս դիրքում ելքային ֆաթհա (հ) ձայնավորման դեպքում ենթադրվում է, որ ձևավորվող շարահյուսական միավորն իմաստարանական ու քանակական առումով ինքնաբավ է, անբողջական և այնտեղ առկա և իմաստադրանքն որոշեցի է գործողության սուբյեկտի 'ալ-ֆալ-ի նշանակությունը (ռաժմոմ):

Մինչդեռ, երբ ֆ"ալ-ֆալ դիրքում ելքային ֆաթհայի փոխարեն իրացում է գտնում դամմա վանկայադիական ցուցիչը, մախնական ինՖորմացիա է փոխանցվում ձևավորվող շարահյուսական միավորի ոչ անբողջական լինելու և, բնականաբար, գործողության սուբյեկտի բացակայության և իմաստադրանքն անորոշ, անհայտ (ռախն) լինելու մասին:

Ինչ վերաբերում է 'ալ-ֆալ հատվածի միջին ձայն 'ալ-ֆալ դիրքին, ապա նրա սահմաններում գործողության սուբյեկտն արդեն բացահայտվում է իր կողմից կատարվող գործողության բնույթի տեսանկյունից: ֆ"ալ-ֆալ դիրքում ֆաթհայի առկայության ժամանակ, գործողության սուբյեկտի նայումնայան պայմաններում, այստեղ կարող են իրացվել թե՛ ֆաթհան(հ), և թե՛ մյուս երկու հնարավոր ցուցիչները՝ դամման (ա) և քասրան (յ): Ֆաթհա ցուցիչի առկայությունն այս դիրքում հիմնականում վկայում է արդեն «նայումնայան» սուբյեկտի կողմից կատարված գործողության ակտիվ բնույթի մասին (հմմտ. ձարա-սովորել, կաթն-գրել): Մինչդեռ դամմա ձայնավորման իրացումն, ընդհակառակը, խտտում է սուբյեկտի գործողության ոչ ակտիվ բնույթի մասին, ավելին, այն վերագրվում է վերջինիս, բնութագրում նրան (հմմտ. յառսե-գեղեցիկ լինել, կախ-մեծ լինել): Մա կիթառել է նաև այս դիրքում երրորդ ցուցիչ՝ քասրայի առկայության ժամանակ(ձարյա-կաղ լինել):

Ժամակակից արաբերենի որոշ քայերի հիմքում, սակայն, ձայն 'ալ-ֆալ-ի քասրա ձայնավորումը սկսել է արտահայտել նաև սուբյեկտի կատարած գործողության, առաջին հայացքից, բացարձակապես ակտիվ բնույթի իմաստային տարբերակում: Խոսքն այն քայերի մասին է, որոնք արաբերենում սկզբնապես արտահայտել են իրենց սուբյեկտին հատուկ հատկանշային, ոչ ակտիվ բնույթի գործողություն, սակայն սուբյեկտն այդ հատկանշիչը ոչ թե կցում է ի սկզբանե (ինչպես ձարյա քայի դեպքում), այլ այն, որպես բնութագիր, ինչ-որ ժամանակամիջոցում ուղղվում է դեպի սուբյեկտը, անցնում նրա վրա (հմմտ. կախ-մախնիմում՝ հագուստով պատված լինել-ներկայումս՝ հագնվել, ֆախա - ըմբռնող լինել - ներկայումս՝ հասկանալ):

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ առաջին ֆ՝ ալ-ֆի՛լ ղիբրու՛մ դամմայի իրացման ժամանակ, երկրորդ՝ ձայն 'ալ-ֆի՛լ ղիբրու՛մ կարող է իրացվել միմյայն քասրա ձայնավորումը, քանի որ գործողության սուբյեկտը կամ գործողությանը բնութագրվող սուբյեկտը սկզբունքորեն անհայտ է (տախի՛մ): Սա պայմանավորված է այն հասնգամանքով, որ քասրա վանկաչափական ցուցիչը, ի տարբերություն ֆաթհայի և դամմայի, օժտված է գործողության սուբյեկտի նշանակությունը նվազեցնելու և գործողությանը որոշակի պասիվություն, կրավորական կամ անդրադարձ նշանակություն հատկությունը՝:

Ի հավելումն վերև ասվածի, հարկ է հիշատակել ձայն 'ալ-ֆի՛լ ղիբրու՛մ իրականացող, թերևս ամենակարևոր գործառույթի մասին:

Շարահյուսական հարթությունում քայական միավորների 'ալ-ֆի՛լ հատվածում իրացվող եռահարֆ քայահիմքի ձայն 'ալ-ֆի՛լ ղիբրու՛մ սկզբնական ցուցում է փոխանցվում այս հատվածի հիմնական՝ գործողության նշանակության վերաբերյալ: Այս ղիբրի գործառական կազմությունը ֆաթհայով, ինչպես արդեն նշվել է, վկայում է կատարվող գործողության ակտիվ բնույթի մասին: Իսկ ձայն 'ալ-ֆի՛լ ղիբրու՛մ դամմայի կամ քասրայի (որոշ քացառություններով) առկայությունը գործողության ոչ ակտիվ լինելու ցուցումն է:

Պարզ քայահիմքի վերջին՝ ձևն 'ալ-ֆի՛լ ղիբրու՛մ միավորվում են այդ քայահիմքի բոլոր երեք ղիբրերը մեկ՝ պարզ նոսահարֆ քայահիմք ('ալ-ֆի՛լ 'ալ-տալարրա՛ձ 'ալ-ճա՛նն) հասկացության մեջ:

ձևն 'ալ-ֆի՛լ ղիբրի սահմաններում կայուն իրացում ունեցող ֆաթհան ազդարարում է հիմքի ամբողջական ձևավորման մասին, միավորում մատրդ երկու ղիբրերում արտահայտված գործողության և գործառության սուբյեկտի նշանակությունները՝ ձևավորված միավորը փոխանցելով շարահյուսական հարթություն, որտեղ այն սկսում է դիտարկվել որպես ստորոգական ամբողջություն՝ քայական ստորոգական կառույց ('ալ - յու՛նա 'ալ-ֆի՛լիյա):

Հարկ է նկատել, որ արարերենի քայական ստորոգական կառույցում, գործողության սուբյեկտի ('ալ-ֆի՛լ)՝ խտաղին անհայտ լինելու հասնգամանքը կանխածի տակ է դնում ողջ ստորոգական կառույցի գոյությունը՝:

Չէ՞ որ քայական ստորոգական կառույցի ստանցքային 'ալ-ֆի՛լ և 'ալ-ֆի՛լ ղիբրերը միահյուսված և փոխադարձաբար պայմանավորված են միմյանցով, և նրանցից մեկի քացակայությունն ինքնաշերտաբար քացառում է նաև մյուսի գոյությունը:

Գործողության սուբյեկտի անհայտ լինելու դեպքում առաջ է գալիս ձևավորվող քայական ստորոգական կառույցի իմաստաբանական անբավարարությունն ու վերջինիս քանակական թերիությունը լրացնելու առաջնահերթ խնդիր, որն իր լուծումն է գտնում քացակայող 'ալ-ֆի՛լ ղիբրում

նոր «գործողության սուբյեկտին փոխարինող» կամ, այսպես կոչված, «կեղծ սուբյեկտ» (na'ib 'al-fa'il) շարահյուսական դիրքի գոյացմամբ⁴:

na'ib 'al-fa'il դիրքում իրացվող միավորները դիտվում են որպես բայական մախադասության քերականական ենթակա ('al-musnad 'ileyhi), բայց ոչ երբեք տրամաբանական սուբյեկտ ('al-fa'il), այլ ընդամենը մրան «փոխարինող» կամ «կեղծ սուբյեկտ» (na'ib 'al-fa'il):

Իմաստաբանական հարթությունում բայական մախադասության տրամաբանական սուբյեկտին «կեղծ սուբյեկտ» (na'ib 'al-fa'il) դիրքում կարող են փոխարինել.

1. Գործողության տրամաբանական օբյեկտը (եթե գործողությունն արտահայտված է մերգործական / ակտիվ իմաստ արտահայտող անցողական բայածևով ('al-fa'il 'al-musnadidi), կամ մերգործական իմաստ արտահայտող, սակայն մախադիքով (harf jar) միջնորդավորված ուղիղ խնդիր ընդունող բայով:

2. Գործողությանը մասնակից իմաստաբանական այլ ակտանտներ / ժամանակ, տեղ, վիճակ և այլն / (եթե գործողությունն արտահայտված է չեզոք / ոչ ակտիվ իմաստ, արտահայտող անանցողական բայով ('al-fa'il 'al-lazim)⁵:

ANI MANUKYAN (YSU)

THE FORMATION OF THE ACTION'S SUBJECT MEANING IN THE ARABIC SIMPLE VERBAL THREE-COMPONENT STEM

In the Arabic linguistic tradition the simple verbal stem ('al-fa'il' al-mujarrad 'al-fulabi), which consists of three components named "the harfs", is considered to be the minimum linguistic unit for the whole morphological structures. In the initial form of the simple verbal stem, its three basic harfs (ḥ "al-fa'il, kayn 'al-fa'il, lām 'al-fa'il) are being formed in consequence of merging of the so-called "the sound of harf" (jaras al-harf) and the fatha (a) "the vowel of harf" (harakat al-harf) (ḥ + ā + l = ḥālāli), which remains stable inside the structure of the last lām 'al-fa'il only.

Being consisted of two undivided components on the phonetic-morphological level, the Arabic verbal units get two-component functional structure: 'al-fa'il - the action meaning position, 'al-fa'il - the position of the action's subject meaning. On the syntactic level together 'al-fa'il and 'al-fa'il form the Arabic verbal sentence called ('al-jumla 'al-fa'iliyya).

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Գաբուլյան Հ.Մ., Կարաբեկյան Ս.Ք., Գրական արաբերենի գործառնական ընդհանուրություն, Երևան, 2003, էջ 8:
2. Սահակյան Ա.Կ., Կարաբեկյան Ս.Ք., Ստորոզման առանձնահատկությունները և ասույթի հաղորդակցական կառուցվածքը գրական արաբերենում, Երևան, 2002, էջ 5:
3. Ala al-Din Hashem al- Khafaji, Muhadarat fi al-lugha al-arabiyya, Բաղդադ, 2002, էջ 35-39:
4. Muhammad Muhi al-Din Abd al-Hamid, Sharh ibn Aqil, Բեյրութ, 1974, էջ 462:
5. Սահակյան Ա.Կ., Կարաբեկյան Ս.Ք., Ստորոզման առանձնահատկությունները և ասույթի հաղորդակցական կառուցվածքը գրական արաբերենում, Երևան, 2002, էջ 16-17:
6. Sb'u Muhammad Nur Al - Din Al Tawashi, 'Al - Nahu ua Al - Sarf, «Իսմասկուս», 1998 - 1999, էջ 46:
7. Ala al-Din Hashem al- Khafaji, Muhadarat fi al-lugha al-arabiyya, Բաղդադ, 2002, էջ 41-42:
8. Նույն տեղում:
9. Muhammad Muhi al-Din Abd Al Hamid, Sharh Ibn Aqil, Բեյրութ, 1974, էջ 548:

ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ՌՈՒԲԵՆ

(ԵՊՀ)

ՀԱԿԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՏՐԱՄԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱՅՈՒԼՈՒՄԸ ԹՈՒՐԶ ԳՐՈՂ ՖԱԶԻՐ ԲԱՅՔՈՒԹԻ «ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՎԻՐԱԿԱՊԸ» ՎԵՊՈՒՄ

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Թուրքիայի և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հարաբերությունները սերտանում են մի շարք բնագավառներում: Թուրքիայում հաստատվում է ԱՄՆ-ի տնտեսական, ռազմական, քաղաքական գերիշխանությունը, որն էլ իր հերթին թուրք հասարակության տարբեր խավերի մոտ հակաամերիկյան տրամադրություններ է առաջացնում: Թուրքիայի տարբեր քաղաքներում տեղի են ունենում հակաամերիկյան ուղղվածությամբ քաղաքականացման գոյցեր՝ «Ամերիկա», «հեռացիր», «Յանկիներ, դուրս կորեք» և նմանօրինակ այլ գոյացապատաներով: Ուսանողների և ամերիկացիներին պաշտպանող ոստիկանության միջև աչքումալի քախումներ են տեղի ունենում, որոնք ուղեկցվում են ձեռքարկալություններով և մարդկային գոհերով: Հասարակական մեծ հնչեղություն է ստացել, օրինակ, թուրք հայտնի գրող Յաշար Էհմալի /ծնվ. 1922թ./ 1967թ. հունվարին Ամերիկայի գրողներին զրամ նամակը, որտեղ կոչ էր անում նրանց բողոքով հանդես գալ ԱՄՆ-ի ուրիշ երկրների ներքին գործերին միջամտելու քաղաքականության դեմ¹:

Գրականագիտական շրջանակներում կարծիքներ կան, համաձայն որոնց հենց հակաամերիկյան տրամադրությունների հետ է կապված մահ այն, որ 1960-ական թվականների կեսերին թուրք վիպագրության մեջ սկսում է կենտրոնական դառնալ պատմական թեմատիկան: ԱՄՆ-ի տնտեսական, քաղաքական և ռազմական գերիշխանության հաստատումը Թուրքիայում ազդակ է դառնում, որպեսզի գրողները վերհիշեն այն ժամանակաշրջանը, երբ թուրքերը պայքարել են օտարների դեմ և հաջողության են հասել: 1960-ականների կեսերի թուրքական պատմական վեպը հիմնականում ամբողջառում է թեմատիկան շարժան տարիների իրադարձություններին: Սակայն հարկ է նշել, որ հակաամերիկյան և ընդհանրապես հակաարևմտյան տրամադրությունների թուրք գրականության մեջ հանդիպում ենք մահ ավելի վաղ շրջանի գրողներ Ռեֆիկ Հալիթ Բաքայի /1888-1965 թթ./, Ջիյա Յամայի /1914/, Սադրի Էրթեմի /1898-1943 թթ./ որոշ ստեղծագործություններում²:

Ֆաքիր Բաքուրթը /1929-1999/ 20-րդ դարի թուրք ճանաչված արձակագիրներից է և, լինելով գյուղագիր, մա պատկերել է թուրք գյուղացիության սոցիալական ժամը վիճակը: Նրա ստեղծագործություններում արտացոլված են մահ անցյալ դարի երկրորդ կեսի Թուրքիայի հասարակական-

քաղաքական մի շարք կարևոր իրադարձություններ: Բայցուրթը որպես ծախս, սոցիալիստ գրող, ինչպես նաև գլխավորելով ակտիվ գործունեություն ծավալող «Թուրքիայի ուսուցիչների արհմիությունը» (TÖS – Türkiye Öğretmenler Sendikası) գտնվում էր հասարակական-քաղաքական իրադարձությունների կիզակետում և, բնական է, որ նա իր ստեղծագործություններով ևս պետք է անդրադառնար հասարակության որոշակի շերտերում սովորաբար հակասամբերկյան տրամադրություններին: Սակայն Բայցուրթը, ի տարբերություն այդ ժամանակի բարձր շատ գրողների, հակաամբերկյան հայացքների արտահայտման համար չի դիմում պատմական դեպքերի մկարագրմանը, այլ ուղղակիորեն ներկայացնում է հենց ժամանակակից Թուրքիայում տեղի ունեցող իրադարձությունները: Ավելին, լինելով գյուղագիր, Բայցուրթը հակասամբերկյան հայացքները մկարագրում է գյուղացիների և գյուղական իրակառույցյան պատկերմամբ:

1967 թվականին լույս է տեսնում Բայցուրթի «Ամերիկյան վիրակապը» (“Amerikan Sargısı”) վեպը, որը տվյալ ժամանակի ամենացայտուն հակասամբերկյան ուղղվածություն ունեցող գրքերից է: Գրողը կարծում է, որ ամերիկյան տարատեսակ օգնությունները ընդամենը «փրակառույթումը ծածկող վարագույրներ են», իսկ իրակառույթումը այդ վարագույրների հետևում է: Ես նաև գտնում է, որ խորատես գրողը չի կարող շարքային դիտող լինել, ուստի և պարտավոր է տեսնել վարագույրվածը և քողարկվածը¹: Եվ ահա, ըստ Բայցուրթի, այդ «վարագույրների» հետևում քաջցված իրակառույթումը Թուրքիայում ԱՄՆ-ի օրեցօր աճող ռազմական, տնտեսական, քաղաքական գերիշխանությունն է: Ահա հենց սրա գեղարվեստական արտահայտությունն է «Ամերիկյան վիրակապը» վեպը: Վեպում պատմվում է, թե ինչպես Թուրքիայում գործող ամերիկյան օգնության կազմակերպություններից մեկը ցանկանում է մայրաքաղաք Անկարայի մոտակա Քրզլուօզ գյուղում ամերիկյան օգնությամբ վերածել օրինակելի բնակավայրի, ընդ որում պատրանք է ստեղծվում, թե դա արվում է անշահախնդիր կերպով, և հենց այս «անշահախնդրությունն» է Բայցուրթը համարում է «փրակառույթումը ծածկող վարագույր»: Գրողը վեպում այն կարծիքն է հայտնում, որ իրակառույթ ամերիկացիները նմանատիպ ձեռնարկներով ցանկանում են քուրդերի մոտ ստեղծել անշահախնդիր քարեկամի տպավորություն և սրանով էլ ավելի ամրացնել իրենց դիրքերը Թուրքիայում: Վեպում ամերիկացիները գյուղացիների առաջարկությամբ վերացնում են Աքբեփե կոչվող քուրդ և այնտեղ առաջացած հարթության վրա տնկում ԱՄՆ-ից ներկրված աքքայախնձորի ծառեր՝ այն կոչելով «Բարեկամության այգի»: Բացի այդ՝ ամերիկացիները գյուղում կառուցում են զամբը, հավաքներ, բնում են անդրօվկիանոսյան ամասունների, հավերի ընտիր տեսակներ՝ այս գյուղում քազմացնելու համար և այլն: Սակայն նրանց այդ բոլոր ծրագրերը հաջողությամբ չեն պատկվում. աքքայախնձորի ծառերը բերք չեն տալիս, հավերը փուլ ձվեր են ածում, ամասունները սատկում են, ամերիկյան քանցարեղենի սեղաները կամ բերք չեն տալիս, կամ էլ դրանք շատ վաղրիկ ու

ամալիտան են լինում: Այս մանրամասներով Բայքուրթը ցանկացել է ցույց տալ, որ «թուրքական» հողը չի ընդունում ամերիկյան կեղծ օգնությունը, և վնասի վնասում էլ գյուղացիներն այրում են ամերիկացիների կատուցած շինությունները, ոչնչացնում այգին և սկսում են վերականգնել իրենց իսկ առաջարկով հողին հավասարեցրած Աբթեհի բլուրը: Ի դեպ, այս բլուրի վերականգնման համար գյուղացիների ջանքերը որոշ գրականագետներ դիտում են իբրև ազատության համար ժողովրդի մղած պայքար, սակայն այս պայքարի խորհրդամշանը ընդհանրապես համոզել չէ, քանի որ բլուրը ոչ թե բնութայամբ կամ գյուղացիների կամքին հակառակ է ոչնչացվել, այլ հենց իրենց ցանկությամբ:

Այս վնասում ծավալվող դեպքերը չեն պատմվում հեղինակի կողմից, այլ ընտրված է հետաքրքիր կոմպոզիցիոն ձև. հեղինակը կարծես քացում է վնասի ամեն մի գլուխը, ու մի քանի մախարաստությունից հետո ընթերցողը նկատում է, որ պատմում է ոչ թե հեղինակը, այլ գործող անձերից մեկը, և հետաքրքիր է, որ այս անցումը հստակորեն տարանջատված չէ: Շատ հաճախ դիմորոշ վերջածանցներից են պարզ դառնում, որ պատմողը ոչ թե հեղինակն է, այլ հերոսը: Կոմպոզիցիոն այս ձևը հնարավորություն է ընձեռում Բայքուրթին ավելի խորությամբ և մանրամասնորեն ներկայացնելու տարբեր ազդեցական խմբերին պատկանող մարդկանց բնորոշ մտածելակերպը, նրանց անհամապատասխան խնդիրները՝ հենց իրենց մտածողությամբ և լեզվով: Այս վնասում հեղինակի գլխավոր զաղափարի կրողը «արքամախո» տարեց գյուղացին է՝ Քոզլուօզ գյուղի պահակ Թեմելուշը: Նրան ի սկզբանե ամերիկյան օգնությունները վտանգավոր, պարտադրված և օտար են թվում, և նա չի հավատում դրանց արդյունավետությանը: Բայքուրթը հենց Թեմելուշին է վերապահել գյուղացիներին «արքնացնելու», իրականությունը ցույց տալու պարտականությունը: Որպես վնասի երկրորդ պլանային գիծ՝ կարելի է դիտել նաև ամերիկացի աշխատող Բոքիի և գյուղական ուսուցչուհի թրքուհի Թուլայի սիրո պատմությունը: Սակայն Բոքիին Բայքուրթը հիմնականում ներկայացնում է որպես դրական կերպար. նա համեստ է, հասկացող, հարգալից, նրան գյուղացիները լավ են վերաբերվում, նրան սիրում է նույնիսկ Թեմելուշը: Բայքուրթը սրանով միգուցե ցանկացել է ցույց տալ, որ ժողովրդիկների միջև դրական հարաբերություններ ձևավորելու համար պետք է փոխադարձ հարգանք, ինչպես նաև այդ հարաբերությունները լայնոր է լինեն կեղծ և պարտադրված, այսինքն՝ աներաժեշտ է, որ գործի հավասարը հավասարի հետ սկզբունքը: Սակայն, այս ամենով հանդերձ, քաջակամին տարբերակ են, և իրենց մեջ կրոնական ու ազգային թշնամանքի տարրեր են պարունակում այն արտահայտությունները, որոնցով Բայքուրթը ցանկանում է դրական հատկանիշներով օժտել ամերիկացի երիտասարդին՝ Բոքիին: Այսպես, նրա սիրած ազգկա՝ Թուլայի մայրը որպես «դրական» հատկանիշ նշում է, որ Բոքին ընդհանրապես մեռն է ամերիկյան տարիներին Բուրսայում իր տեսած «գլավորներին», այսինքն՝ քրիստոնյաներին՝: Բայքուրթը մի կողմից ազգերի միջև անուղղակիորեն և ուղղակիորեն հավասարություն և

փոխազարծ հարզանք է քարոզում և միևնույն ժամանակ վատի, սոտրի խորհրդանիշ համարում քրիստոնյաներին: Եվ, ընդհանրապես, այս վեպում հաճախ ենք համոզվում քրիստոնյաների նկատմամբ արևմտաքրիստոնյան վերաբերմունքի արտահայտությունների, կրոնական խտրականության զրևնորումների: Եկատելի են մաև ուրիշ ժողովուրդներին ծուլելու քաղաքականության որոշ միտումներ, որոնք հատուկ են բուրքերին: Օրինակ՝ նույն այդ ուսուցչուհու մայրը ամերիկացի Բոքին ասում է. «Բոքի ... Մա ի՞նչ անում է որ: Փոխի՞ր, մեր ամուսններից մեկը վերցրու՞»: Իսկ պահակ թնձելոշը, որպես իր ջերմ վերաբերմունքի արտահայտություն, առաջաքլում է Բոքին կրոնափոխ լինել. «Ըյ Բոքի, տե՛ս, քեզ լուրջ եմ ասում, արի մահմեդական դարձի՛ր, բուրքացի՛ր»:

«Ամերիկյան վիրակապը» վեպում համոզվում ենք ժողովրդին ուղղված միասնականության բազմաթիվ կոչերի: Եվ հենց այս կոչերին ամսալով է, որ «արքնացած» միասնական ժողովուրդը քանդում, ավերում և ոչնչացնում է ամերիկացիների կողմից գյուղում տեղծած ամեն ինչ: Հենց այս դրվագն էլ կազմում է վեպի գագաթնակետը, որին հաջորդած շարադրանքում «արքնացած» ժողովուրդը, հավատալով իր պայքարի արդարացիությանը, չի վախենում ամերիկյան գյուղատնտեսության մախարարի հետ գյուղ այցելած մահամզապետի և այլ պաշտոնյաների սպառնալիքներից՝ գտնելով, որ եթե իրենց ձերբակալեն էլ, մեկ է՝ պայքարը կշարունակեն երեխաները: Ամերիկացիների հեռացումը Բայքուրը համարում է Թուրքիայի ինքնուրույնության վերականգնում, և վեպը հենց այդպես էլ ավարտվում է. գյուղացիները, հայացքով ուղեկցելով գյուղից հեռացող ամերիկացիներին և բուրք պաշտոնյաների ավտոշարասյանը, քնքազած շունչ են քաշում՝ «կարծես փրկվել էին»:

RUBEN MELKONIAN

(YSU)

REFLECTION OF ANTI-AMERICAN SENTIMENTS IN TURKISH WRITER FAKIR BAYKURT'S NOVEL "THE AMERICAN BANDAGE"

After the World War II the relationships between Turkey and the USA became closer in several spheres. The US established political, military, economic predominance in Turkey which in its turn resulted in anti-American sentiments within different strata of the Turkish society. They find their reflection in the contemporary Turkish literature.

Fakir Baykurt is one of the famous writers of the 20th century Turkish literature. Being an author, who depicts the rural reality, he has illustrated the hard social conditions of

the rural population in Turkey. In parallel to this, in his literary pieces he has presented several important political and public events of the second part of the past century. As expected, Baykurt has referred to the anti-American moods and being a novelist who writes mainly about rural problems, he reflects the anti-American sentiment through description of village and rural population.

Baykurt's novel titled "American bandage" is one of the most eminent books of its time, which possesses anti-American trends.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կարաբաղի Ս., Турецкая проза 60-70-х годов, Москва, 1982, с. 11.
2. Айзенштейн Н., Из истории турецкого реализма, Москва, 1968, с. 255.
3. Алдаг Ф., Anadolu Aydınlanmacısı Fakir Baykurt, İstanbul, 2000, s. 100.
4. Baykurt F., Amerikan Sargısı, İstanbul, 2001, s. 208.
5. Արմյն, էջ 208:
6. Արմյն, էջ 234:
7. Արմյն, էջ 299:
8. Արմյն, էջ 300:

ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ ԼԻԼԻԹ

(ԵՊՀ)

ՖԵՄԻՆԻՍՏԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՅԵՐԸ ՄՈՒՆԻՐՈՒ
ՈԱՎԱՆԻՓՈՒՐԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Իմ ողջ էությունը խավարի պատգամն է

*Որ քեզ իր մեջ կրկնելով անվերջ
հավերժ ժլարձակումների ու ծաղկումների*

Արշալույսին կատարողի

*Իրանի ճանաչված քանաստեղծուհի Ֆորուզ Ֆարուզզադի «Մի այլ
ծնունդ» ստեղծագործությունից*

Պարսկական ժամանակակից գրականության մեծահամբավ կին արձակագիր Մունիրու Ռավանիփուրի ստեղծագործությունները քննադրելիս թերևս կարելի է քննարան վերցնել գրողի խոհերը ամանցված հետևյալ մեջբերումը. «Իմ կյանքը լի է պայքարով և ընդդիմության՝ համուն իմ երկրի կամանց, և այստեղ իմ հերոսուհիները կառուկներն տառապանքն ու պայքարը այնքան խոսում, ինչքան ճակատագիրն ու երջանկությունն են»¹: Ռավանիփուրի գրական կենսագրությունը սկսվել է Իրանի իսլամական հեղափոխությունից հետո, երբ երկրի հասարակական-մշակութային կյանքում լայն տարածում ստացավ ֆեմինիստական գաղափարախոսական շարժումը:

1980-ական թթ. սկսած գրականությունը դարձավ կամանց ինքնաարտահայտման կարևորագույն միջոց, քանի որ հասարակական ոլորտը սահմանափակ էր և չէր նպաստում ֆեմինիստական քանավեճերին ու քննարկումներին²: Երկրի ներսում և ցրանից դուրս կամանց կողմից ու կամանց մասին հրատարակված գեղարվեստական գրականությունը մոր ուղի հարթեց ֆեմինիստական գաղափարախոսության կայացման համար³:

«Արդիականության առաջամարտիկներ»⁴ այսպես անվանվեցին հետհեղափոխական շրջանի այն կին ստեղծագործողները, ովքեր կամանց ինքնության, իրավահավասարության հասարակական-քաղաքական հիմնախնդիրներին տվեցին գեղարվեստական լուծում:

Կամացի գրական ավանդույթների ակտիվ հետևորդներից է նաև Մունիրու Ռավանիփուրը (ծն. 1954թ.): Նրա պատմվածքներն ու վեպերը մոր էջ քացեցին ժամանակակից իրանական արձակի ավանդական մկարագրում, բերելով բովանդակության, ձևի, գրելակերպի ինքնատիպ ձեռագիր: Մ.

Ռավանիփուրը նորարար արձակագիր է, որի ստեղծագործություններում նկատելի է զտոյի առանձնահատուկ մոտեցումը լատինասաներիչյան արձակյ նորագոյն ավանդներին՝ մասնավորապես մոզական ռեալիզմին²։

Ռավանիփուրը քեկում մոզքեց ժամանակակից իրանական հասարակության զեղազխական գիտակցության մեջ, համադրելով երկու խիստ արդիական հիմնախնդիրներ՝ Դրանցից առաջինը՝ ազգային ավանդոյններին, հատկապես հարավային Իրանի տեղաքնիկներին քարոյական արժեքների դարավոր կուտակումները պաշտպանելու խնդիրն էր։ Այդ են փաստում հեղինակի «Կանիցու» պատմվածքը, տպագրված 1988թ. և նրան ազգային մեծ ճանաչում քերած «ժուղլվածք» (1989) վեպը։

Երկրորդ հիմնախնդիրը, որը առաջնային դարձավ Մ. Ռավանիփուրի արձակում, իրանական հասարակության մեջ ժամանակակից կնոջ ազատ ապրելու, ստեղծագործելու, իր իրավոյնները պահպանելու պահանջն է։ Նրա ստեղծագործություններում կինը չունի ալևա անօգնական գոհի ավանդական քարոյոյթը։ Կնոջ շուրջումը այսուհետ պայքարն է։

Իր «Պողպատյա սիրտը» (1990) վեպում Ռավանիփուրը ցննարկում է ստեղծագործող կնոջ խնդիրը հետհեղափոխական Իրանում։ Վեպի գլխավոր հերոսուհին՝ երիտասարդ գրող Ավսաննն կամզմած է «իր սեփական սենյակը» ունենալու հոգեբանական ու ֆիզիկական փնտրտուքների հավերժական ճանապարհին։ Փայլելով բռնարար ամուսնուց, հերոսուհին իր համար հայտնաբերում է նոր միջավայր, որտեղ վերջ է վերջո ի կատար կածվեր «սեփական պատմությունը գրելու» նրա վաղեմի երազանքը։ Սակայն ստեղծագործելու տղամարդկային արհեստավարժությունը ու կնոջ ամմնացորդ մկրթվածության բանաձևը հոգեբանական նոր պատնեշ են ստեղծում երիտասարդ հերոսուհու համար և նա մնում է «իր սեփական սենյակը» փնտրելու արդեն ծանոթ ու դժվարին ճանապարհին։

Ռավանիփուրը իր «Պողպատյա սիրտը» վեպում փորձում է վերաիմաստավորել հանրաճանաչ անգլիացի ֆեմինիստ գրող Վիրջինյա Աուլին հայտնի կնոջ՝ «իր սեփական սենյակը ունենալու» ալլաբանությունը³։ Ստեղծագործող կին անհատականությանն ու նրա խնդիրները ընկալելու համար անհրաժեշտ է հասարակության աղիականացում։ «Իր սեփական սենյակին» կինը կարող է տնօրինել միայն արդիականացված հասարակության մեջ ինքնահաստատվելուց հետո։

Ստեղծագործող կնոջ կերպարը իր տղամարանական զարգացումն է ստանում «Միլո տխուր պատմությունը» պատմվածքում⁴։ Նրա հիմնական բնման է կին-տղամարդ հարաբերություններ համամարդկային խնդիրը։ Պատմվածքի շիպաշարային առանցքն է ստեղծագործող կնոջ սերը ինքնակենտրոն տղամարդու նկատմամբ։ Տղամարդուն հետաքրքրում է միայն կնոջ գրական գործունեությունը, նրա գրքերի տպագրանակը։ Չգալով տղամարդու անտարբերությունը՝ կինը փորձում է վերափոխել իրավիճակը՝

ակնկալելով ապագայում փոխադարձ սեր: Նա փակվում է իր սնմանում ու սկսում է գրե: Նրա գրքերը տարագրվում են իբրև հետևից: Ժամանակը ոչ մի էական նշանակություն չունի նրա համար, կարծես այն երբեք էլ չի եղել: Ինչպես խորհում է հեղինակը. «Կինը սովորականի պես էր: Նրա խելքի, գիտակցության ու սրտի միջև չկար որևէ տարամբատում: Նրա քառերը նույնն էին, ինչպես նրա մտքերն ու զգացմունքները, և սիրային հարցերում նա իսկապես չէր հավատում ժամանակին: Նա միշտ սիրահարված էր և այն մարդկանցից մեկը չէր, ով սիրահարվում է մի քսպի և հետո մոռանում»: Պատմվածքի վերջում կին-տղամարդ քարոյական հակասությունները հանգեցնում են անկանխատեսելի արդյունքի: Կինը այլևս չի մկատում տղամարդուն, նա առաքվա նման միայնակ է ու լիովին սպառել է իրեն: Պատմվածքը ավարտվում է հեղինակի այս խոհերով.

«Կինը այլևս կին չէր, նա վերածվել էր քառերի մի քառակույտի, և երբ տղամարդը փորձեց քափահարել նրա ուսերը, որպեսզի համոզված լինի, հանկարծակի հազարավոր քառեր քափվեցին հատակին և այս հազարավոր քառերի մեջ տղամարդը տեսավ հեռկյալը.

Ղուրջ շատ զբաղիչ էր, եղեք իմ ընկերը, ծա շատ միայնակ եմ»:

Պատմվածքի վերջում կնոջ ընտրած մետամորֆոզի բնութագիրը նմանության եզրեր ունի Շահրահուշ Փարսիփուրի «Կանայք առանց տղամարդկանց» վեպի հետ, որտեղ գլխավոր հերոսուհիներից մեկը՝ Մահդաթը ծառից վերածվում է սերմերի լեռան: Երկու ստեղծագործություններում էլ կնոջ սինվոլիկ մահը վերջը չէր, նրանց վերամարմնավորումը ազդարարում էր նոր կյանքի և նոր գիտակցության սկիզբ: Այստեղ և քառերը և ծառի սերմերը խորհրդանշում էին արարման հավերժական արդյունք, առաջինը խաբի, երկրորդը՝ բնության մեջ: Այդ երկու կերպարներն էլ զուգակցվում են կնոջ մարմնի և նոր կյանք պարզևկուտ նրա աստվածաշնորհ կարողության հետ:

Նենմեխատական քննարկումների կարևոր բնամանրից է նաև կնոջ դեմ բռնության խնդիրը: Այն նույնպես գտել է իր արձագանքը Ռաֆանիփուրի ստեղծագործություններում: Վերցնենք, օրինակ, «Մատանայի քարերը» պատմվածքը, որի դիպաչարը խիստ զաղափարականացված է: Հեռավոր, լքված մի գյուղացադաքում շրջում էր խորհրդավոր ցինը և վերաեսկում ու կատավարում էր ամեն ինչ, նույնիսկ մարդկանց ճակատագրերը: Գյուղի կանայք հավատում էին սպիտակ ցինին, որը դարձել էր ամենածեր կնոջ՝ Նանիի պահապանը և հենց նա էլ կանխորոշել էր ծեր Նանիի հավերժական կուսությունը: «Նա միշտ սև հագուստի մեջ էր և միշտ միայնակ ..... գյուղի ամենածեր կույսը», - գրում է հեղինակը:

Ոչինչ և ոչ ոք անկեղծ չէր Նանիի սուր այցելից, նույնիսկ երիտասարդ ուսանողուհու վերադարձը հարազատ տուն: Մարիամը բժշկություն էր ուսումնասիրում Շիրազ քաղաքում և որոշել էր տեսակցել հարազատ մորը,

ինչև էլ աղքատ կյանքում վերածվեց մեծագույն ողբերգության: Ըստ գյուղի ավանդապաշտ կանանց, ուսում ստացած կինը կարող էր իր հետ միայն շաքիք քերել դրսից: Թերուս այդ կանանց հաճաք կուսության մասին մախապաշարումները հաճախ անհանդուրժող-կանության քննադով պայմանավորված արարքների պատճառ էին դառնում:

Հեղինակը ռեալիստորեն է նկարագրում ունակի վերածված կանանց, ովքեր ամենավարագ մեթոդներով փորձում էին ստուգել երիտասարդ ուսանողուհու կուսության իրողությունը: Հարազատ մայրն անգամ անկարող էր օգնել դասերը: Լա մույնպես ծեր Լամիի մախապաշարումների հպատակն էր դարձել:

Ռավանիփուրի այս պատմվածքում արտացոլված են մի շարք ֆեմինիստական հիմնախնդիրներ: Դրանցից, թերևս, ամենակարևորն է ավագ և երիտասարդ սերնդի կանանց աշխարհակայման անհամատեղելիության հիմնահարցը, ինչը իր արտահայտումն է գտնում ավանդականի ու արդիականի հավերժ բախման հողվություն: Հեղինակը առանձնահատուկ ուշադրություն է հատկացնում մաև հասարակության մեջ հիվանդագին թաքու դարձած կուսության ավանդական ընկալման խնդրին, որը Իրանում մինչ օրս մնում է կանանց նկատմամբ հոգևոր և ֆիզիկական բռնության պատճառ:

Այսպիսով, Մունիրու Ռավանիփուրը իր ստեղծագործություններում հակված չէ շեշտադրելու կնոջ ներքնաշխարհի գունային զարտնիքները, բացահայտելու նրա բուլություն քանաձևը: Կնոջ գոյությունը ռավանիփուրյան արձակում պայքարի խորհրդամիջն է, իսկ նրա խոսքը՝ զարտփարական այդ պայքարն իրագործելու երկընտրանքային զենքը:

LILIT SAFRASYAN

(YSU)

FEMINIST ISSUES IN THE WORKS OF MUNIRU RAVANIPUR

The 1979 Islamic Revolution provided grounds for exploring the connection between feminist ideology and literature. Since the late 1980s literature has become a particularly important field for women's self-expression because public space for discussion and debate has been extremely limited. In our days Iran women's literature flourishes in a proliferation of books, articles and journals by and about women inside and outside the country.

Feminist themes predominate in the works of Muniru Ravanipur, a leading post-revolutionary female writer. Ravanipur explicitly addresses issues related to women's identity

and rights by emphasizing the importance of women's literary activities. This article aims at discussing feminist issues in following three works of M. Ravanipur: "Heart of Steel", "Love's Tragic Tale", and "Satan's Stones".

Ravanipur adheres to a feminist notion of literature that portrays women not as helpless victims but rather as rebellious souls.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Լազարյան Ժ., Մուսահիրին րա Մումիրու Ռավանիփուր (Հարցազրույց Մումիրու Ռավանիփուրի հետ), Աղիմնի, թիվ 35 (հոկտեմբեր 1990), էջ 4:
2. Talattof K., *The Politics of Writing in Iran*, Syracuse, New York, 2000, p.140.
3. Farzaneh Milani, *Veils and Words: The Emerging Voices of Iranian Women Writers*. Syracuse, New York, 1992, p. 231.
4. Faraj Sarkohi, «Ich» zu sagen, zieme sich nicht Frauen erobern ihren Platz in der iranischen Literatur. - *Neue Zürcher Zeitung*, 15. November 2003.
5. Այս եզրակացությանը կարելի է հանգել, մասնավորապես, վերջում իրվ հեղինակի «Ժանդեղվածք» վեպը: Տես Մ. Ռավանիփուր, «Անդ- և դարդ», Թեհրան, 1989:
6. Virginia Woolf, *A Room of One's Own*. New York- San Diego, 1989.
7. «Միրո տխուր պատմությունը» պատմվածքը վերցված է հեղինակի «Սատանայի քարերը» պատմվածքաշարից: Տես Ռավանիփուր Մ., Սանգհայի Շեյրամ, Թեհրան 1990:
8. Ըանթանշ Փարսիփուր, Ջաման քիդուն մարդան, Թեհրան 1990:

ՔՈՉԱՐՅԱՆ ՀԱՅԿ

(ԵՊՀ)

«ՈՒՍՄԱ» ԵԶՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱԴԻՄՆԵՐՈՒՄ

Մուսամմադ ժարգարեի խոսքի ու վարվելակերպի մասին պատմող ավանդությունը կոչվում է *ճազիս*, որը քառացի նշանակում է «լուր», «տեղեկություն», «պատմություն»: Հաղիաները վերաբերում են մուսուլմանական համայնքի կազմակերպման տարրեր կրոնաիրավական կողմերին և քաղկացած են երկու մասերից: Մի մասը բուն ինֆորմացիոն հատվածն է, որը կոչվում է *ճաթն*, իսկ մյուս մասը՝ *խանադ*, որը իրենից ներկայացնում է այդ ինֆորմացիան սերտորեն սերունդ հաղորդողների շրջան: Հաղիաները Ղուրանից հետո համարվում են իրավունքի երկրորդ աղբյուրը, որոնց վրա է հիմնված առմման, ինչպես նաև նրանցում է գետնոված իսլամի սկզբունքների ու զարգափարքների զգալի մասը:

Յոթերորդ դարի կեսերից սկսած կազմվում էին հաղիաների քեմատիկ ժողովածուները (մուսամմախ), և ժողովածուներ, որոնցում հավաքագրվում էին այն հաղիաները, որոնց խմատը սկսվում էր մեկ ընդհանուր հաղորդուրից: Այդպիսի ժողովածուները կոչվում էին *մուսմադ*: Մուսնիական իսլամում առավել հարգանք վայելող հաղիաների ժողովածուներն են՝ ալ-Բուխարիի (մահ.870թ.) «Մահիիդը», Մուսլիմի (մահ.875թ.) «Մահիիդը», Աբու Ղատուբ ա-Միջիստանիի (մահ.888թ.) «Քիտաբ ա-Մուսաննը», Մուսամմադ աթ-Թիլմիզիի (մահ.892թ.) «Մուսաննը», ան-Նասաիի (մահ.915թ.) «Մուսաննը» և Իբն Մաջիի (մահ.886թ.) «Մուսաննը» (2:262):

Այժմ դիտարկենք այն հաղիաները, որոնք պարունակում են «ուսմա» եզրը և ընդգրկված են վերը նշված ժողովածուներում՝ պարզելու համար, թե ինչ համատեքառում է օգտագործվում այն ու ինչ խնատային ժանրաբնույթություն է կրում:

Պետք է նշել, որ այսպիսի հետազոտությունը հմարավորություն է ընձեռում ավելի լավ հասկանալ, թե սրատնագրական այս ժամանակահատվածում (յոններորդ դար), երբ հավաքագրվեցին հաղիաների ժողովածուները, որքանով էլ ճակատագրիկ «ուսմա» եզրը՝ որպես ինքնուրույն հասկացություն:

«Ուսմա» եզրի իմատուային ժանրաբնույթությունը և գործածության որոշակի ընդհանրությունները թե՛ Ղուրանում և թե՛ հաղիաներում պայմանավորված են Մուսամմադի անձով: Եթե առաջին դեպքում այսօրվերը հաղորդվել են մարդկանց մրա միջոցով՝ հայտնության ճանապարհով, այսինքն, նա հանդես է եկել որպես միջնորդ, ապա հաղիաներում հիմնականում գետնոված է նրա խոսքը: Այսինքն՝ այստեղ հանդիպող «ուսմա» եզրը աջտացելում է, թե ինչ պայմաններում և ինչ ձևով է Մուսամմադը կիրառել այդ եզրը: Չկա է, այս երկու աղբյուրներում կարելի է գտնել կիրառության նմանություններ, քայց, այնուամենայնիվ, ասկա են նաև տարբերություններ:

Օրինակ՝ երի Դևոյանում հանդիպում են այսօրնից (Դևոյան 43:22,23; 11:8; 12:45), որ գործ ունենց «ունմա» եզրի վաղ իմաստների հետ, ինչպիսիք են «ժամանակահատված», «ունմուց» իմաստները (1:78-87), ապա արդեն հաղիանելում մնան կիրառությունները բացակայում են: Փոխարենը հաղիանելում հանդիպում ենք «ունմա» եզրի կիրառությանը միանգամայն մոտ բառակապակցություններում և մոտ համատեքստում: Նման մոտ բառակապակցություններից է «Մուհամմադի ժողովուրդ» (ունմարտ Մուհամմադ) արտահայտությունը: Այստեղ «Մուհամմադի ժողովուրդ» արտահայտությունը ընդգրկում է բոլոր մուսուլմաններին, և այս առումով կարելի է զուգահեռներ անցկացնել Աստվածաշնչյան «Մովսեսի ժողովուրդ» արտահայտության հետ, որով քննարկվում են նրանները: Այս արտահայտությունը պարունակող հաղիանելը հանդիպում են վերը նշված բոլոր հաղորդումների մոտ (3 - #642, 915, 5100, 6484, 1030, 6394; 4 - #2039, 5047; 5 - #1475, 1501,4005, 4006, 4007; 6 - #2191, 3234, 3844; 7 - #4376; 8 - # 2793):

Արտ Դատող ա-Միջխառնանի մտ հանդիպում է նաև «Մարգարի ժողովուրդ» (ունմարտ ա-մարի) տարբերակը (8 - #4620): Իսկ ա-Բուխարին և ա-Յիբրիզին հաղորդում են հաղիաներ, որտեղ Մուհամմադը, յուսելով հավատացյալների մասին, նրանց քննարկում է «իմ ժողովուրդ» (ունմարի) արտահայտությամբ (3 - #6394; 6 - #3234, 2191):

Հաղիաների ժողովածուներում հանդիպում են նաև հաղիաներ, որ կարելի է տեսնել «ունմա» եզրի կիրառությունը որտեղ *ունմարին* կառույցում (3 - #3411, 4464, 4930, 4935, 4600, 4463; 4 - #1819, 1817, 1928, 408; 6 - #3120, 2422, 2374; 7 - #4285; 8 - #3669) և իր իմաստով մնան է Դևոյանում հանդիպող մնանատիպ կառույցով արտահայտվող իմաստին, որը կարելի է քարգմանել որպես *դոյուրաքանչյուր ժողովուրդ* (1:78-87):

Հասցրող առանձնացված խմբում կիրառվող կառույցը մույնպես հանդիպում է Դևոյանում և վերաբերում է 2:143-րդ այսօրի մեկնարանությանը (1:78-87), որտեղ «ունմա» եզրը հանդես է գալիս «ունմարան վասատան» (միջնորդ ժողովուրդ) տեսքով (3 - #7185, 3269, 4373; 6 - #3048, 3049; 7 - #4376):

Երկու այլ իրար որոշակի մնանություն ունեցող հաղիաներում, հետաքրքիր համատեքստում է հանդես գալիս «ունմա» եզրը: Բանն այն է, որ այդ հաղիաներում «ունմա» եզրը կիրառվում է կենդանական աշխարհի մերկայացուցիչների համոզու (Հանմնատիք Դևոյանի 6:38-րդ այսօրի հետ): Առաջին դեպքում այն վերաբերում է մրջյունին (մակ) (3 - #2952; 4 - #5801; 5 - #4338; 7 - #3302; 8 - #5261), իսկ երկրորդ դեպքում՝ շներին (քիլաք) (5 - #4260; 6 - #1488, 1491; 7 - #3282; 8 - #2846): Առաջին հայացքից կարող է տարօրինակ թվալ «ման» կիրառությունը, սակայն մեր կարծիքով այստեղ կարելի է տեսնել որոշակի տրամաբանություն: Հայտնի է, որ մրջյունները կենդանական աշխարհի այն մերկայացուցիչներն են, որոնք ապրում են կամուսակարգված համայնքներով: Մյուս կենդանիները, որոնք հիշատակվում են այս հաղիանելում, շներն են, որոնք մույնպես այլի են ընկնում իրենց համայնքայնությանը: Հաշվի առնելով նաև այն, որ Արաբիայի կենդանական աշխարհից այս երկու կենդանիները կարող էին հայտնի լինել Արաբիայի քնակչությանը իրենց

համայնքայնությամբ, կարելի է սանկ, որ վերը նշված հաղիաների բնույթը առարկային է, իսկ «ուժնա» եզրը կիրառվում է՝ ցույց տալու համառ այդ կենդանիների կանոնակարգված ներքին փոխհարաբերություններն ու համակեցությունը՝ միևնույն ժամանակ բացահայտելով ու բացատրելով «ուժնայի» էությունը:

Հաղիաների մի առվար զանգվածում հանդիպում է «հավանի ումմաբուն» ձևը (3 - #6141, 4439, 4949, 3578, 2648, 7271, 798, 6426, 6590, 4273, 7094, 3658, 4275, 3048, 4867; 4 - #7162, 393, 6206, 6205, 6267, 6266, 6429, 2408, 405; 5 - #3180, 4765, 4346; 6 - #3424, 3096, 2180, 2243, 2242, 2215, 2244, 2214, 3915, 3952, 3953, 3208; 7 - #3774, 272, 3185, 1670, 4319, 64, 139, 158, 4384, 4149, 95; 8 - #2790, 4241, 4242, 4683, 4297, 4288, 4277, 4276, 4345), որը կարելի է յարգմանն էլ որպես «այս ուժնան»՝ հիմք ընդունելով այն, որ այս հաղիաներում «ուժնա» եզրը հանդես է գալիս որպես հատուկ անուն և ընկալվում է որպես առանձին միավոր՝ համայնք, իսկ «հավիհի» (այս) ցուցակամ դերանվան կիրառությունը հիմնավորված է դարձնում նման մոտեցումը: Արու Դատյ ա-Միջիստանին հաղորդում է մի շատ հետաքրքիր հատյա, որը հնարավորություն է տալիս տեսնելու «ուժնա» եզրի սահմանները: Մասնավորապես, հաղիսում կարդում ենք. «... ապրում է այս ուժնայում մի ցեղ (կառն) ...» (8 - # 96): Այսինքն երևում է, որ համայնքը՝ ուժնան, ինչ մեզ ներառում է տարբեր ցեղեր և ընդլայնում է իր սահմանները՝ ընդգրկելով մեկ ժողովրդից ավելի: Մեկ այլ հաղիանց, որը զետեղված է Մուսլիմի մուտ, կարելի է տեսնել, որ քրիստոնյաներն ու հեթանոսները մույնպես համարվում են ուժնա (4 - #341):

Առանձին խմբում կարելի է դասել այն հաղիաները, որոնցում «ուժնա» եզրը հանդիպում է «ուժնաբուն մին» կառույցում: Մի դիպացում գործածվում է «ուժնաբուն մին մուսլիմունա» (մուսուլմանների համայնք) ձևով (4 - #2152; 5 - #1992; 6 - #1023), իսկ մյուս դեպքում՝ «ուժնաբուն մին աճ-ճաս» (մարդկանց համայնք) ձևով (5 - #1993), սակայն մույն տեղում նշելով, որ «մարդիկ» (աճ-ճաս) ձևակերպումը վերաբերվում է մուսուլմաններին: Մեկ այլ հաղիսում օգտագործվում է «ուժնաբուն մին բնեյ իարայի» (խրաչակցիների համայնք) տեսքով (3 - #4384, 6728, 3235; 4 - #4999; 5 - #4300; 7 - #3315; 8 - #3795): Կասկածի տակ չլինելով այս հաղիաների իսկությունը՝ կարելի է նաև ենթադրել, որ նման կառույցների ի հայտ գալը թուրքակի կապված է ավելի ուշ շրջանի հաղորդումների հետ, քանի որ չի կարելի բացառել այն, որ հարաբերելուց նրանք կարող էին իմանալ հաղիսի մատին ընդհանուր բովանդակությունը և յիմանալ կո՛ւլտուրա թառերը, որոնցով արտահայտված է եղել այդ իմաստը: Իսկ նման պարագայում վերջապահազման ընթացքում նրանք օգտագործել են թառեր, որոնք իրենց ապրած պատմական ժառանգակախառնվածում յուրովի են ընկալվում: Մեր պարագայում դա վերաբերվում է «ուժնա» թառին, որը, ինչպես տեսնում ենք, օգտագործվում է նոր կառույցներում, որոնք բացակայում են Կուրանում, և իմաստային ծանրաբեռնվածության առումով ցույց է տալիս մարդկային համակեցություն ու համայնքայնություն ընդհանրապես:

Ամփոփելով մեր հետազոտությունը՝ կարելի է սանկ, որ ճմայած այն հանգամանքին, որ հաղիաներում հանդիպում են «ուժնա» եզրի կիրառության

տարբեր ձևեր ու նշանակություններ, այնուամենայնիվ, հաղիսների մեծամասնությունում «սոմնա» եզրը հանդես է գալիս որպես առանձին, կայացած հասկացություն՝ հավատացյալների համայնք:

HAYK KOCHARYAN (YSU)

THE USAGE OF THE TERM "UMMA" IN THE ADĪTH

The aim of this article is to discover the meaning of term "Umma" and the usage aspects of it in the contexts of *hadīth*.

We have examined the *hadīth* of the most six well-known Sunai traditionists (al-Bukhari, Muslim, at-Tirmizi, an-Nisai, Abu Dawūd and Ibn Maja), which contains the word "Umma" and made the conclusion that in the *hadīth* it has two main meanings:

1. In the meaning of people, nation, men the word "Umma" is met in word-combinations like "ummatu Muhammād" (the people of Muhammād), "Ummatu Nabī" (the people of the Prophet), "ummati" (my people) and "kullu ummatin" (every people). In the large number of *hadīth* it is used in the form of "ummatan wasatan" (distinguished nation), which actually are commentaries to the *ayat* 2:143.
2. In the meaning of community the word "Umma" can be met in the word-combinations such as "ummatun min muslimīna" (the Community of the Muslims), "ummatun min an-nās" (the Community of the People), "ummatun min bnei isra'īl" (the Community of the Sons of Israel). In the main portion of the *hadīth* where the word "umma" can be understood as "the Community", it appears in the structure of "hadīhi ummatun" (this Community). In limited number of *hadīth* within this group we have met usage of the word "umma" applying it to the dogs and the ants.

ՅԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ջոչարյան Հ.Մ., «Սոմնա» հասկացության զարգացումը Մորանի տեքստում, *ORIENTALIA*, ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի երիտասարդ դասախոսների և սապիրանտների գիտական հոդվածների ժողովածու, տրակ 2, Երևան, 2004, էջ 78-87:
2. Хадис- в кн. Ислам. Энциклопедический словарь., Москва, 1991, с. 262.
3. Իսլամական լեզուների բառարանում: «Umma» բառի նշանակությունը:
4. Իսլամական լեզուների բառարանում: «Umma» բառի նշանակությունը:
5. Իսլամական լեզուների բառարանում: «Umma» բառի նշանակությունը:
6. Իսլամական լեզուների բառարանում: «Umma» բառի նշանակությունը:
7. Իսլամական լեզուների բառարանում: «Umma» բառի նշանակությունը:
8. Իսլամական լեզուների բառարանում: «Umma» բառի նշանակությունը:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ՀՀ ԳԱՄ – Հայաստանի համրապետության Գիտությունների ազգային
ակադեմիա

ԱԻ – ՀՀ ԳԱՄ Արևելագիտության ինստիտուտ

ՊԻ – ՀՀ ԳԱՄ Պատմության ինստիտուտ

ԼԻ – ՀՀ ԳԱՄ Լեզվի ինստիտուտ

ԵՊՀ – Երևանի պետական համալսարան

ՀՅԹԻ – Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ

«Նորավանք» ԳԿՀ – «Նորավանք» Գիտակրթական հիմնադրամ

ABBREVIATIONS

NAS RA – National Academy of Sciences, Republic of Armenia

IOS – Institute of Oriental Studies, NAS RA

IH – Institute of History, NAS RA

IL – Institute of Linguistics, NAS RA

YSU – Yerevan State University

MIAG – Museum-Institute of Armenian Genocide

"Noravank" SEF – "Noravank" Scientific-educational foundation

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հին Եւ Առաջին ՂԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գրեկյան երգամո Երկու Ուրգամա	5
Ղաղալյան Տորք Հայաստանի արքա Ռարզանեսը թզվաղիցարանական լույսի տակ	12
Քոզմասյան Հասմիկ Եփրեթի կերպարը արաքական և առաջավորասիական ժողովուրդների հավատալիցներում (Հմազույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը)	19
Խամզադյան Մարիամ Իստական արքայի և խեթական «մեծ արքայադստեր» ընմաստիական ամուսնությունը	23
Հմայակյան Հասմիկ Ստանվեր Ամուլավանը և նրա կովկասյան ու խոտիական զուգահեռները	28
Ղազարյան Ռոբերտ Հայաստան-Ազգի տեսողության հարցի շուրջ (Ըստ Մուրադի Ս-ի տարեկրության)	35
Մաղալյան Արտակ Վարանդայի մեծությունը	40
Մարտոյան Քենեմեն Կարմելյանների Իրանում քնակություն հաստատելու շուրջ	44
Մոհամմադ Մալեք-Մոհամմադի Մի քանի վաղնջական հավատալիքներ Եզմիկ Կողբացու «Եղի աղանդոց» երկում	49
Մոզսիսյան Արտակ Ալշարիի Բարեկեցյան քաղաքը և Հայաստանը	54
Շաքարյան Արտակ Բոնազաթմ ու մանկահավաքը որպես Օսմանյան կայսրությունում ժողովրդագրական վերադասավորման միջոցներ	59
Տեք-Վաղդանյան Ներսես Կիլիկյան Հայաստանը՝ որպես Հռոմի արևելյան քաղաքականության հնարավոր հեմակետ Ժ՝ դարի սկզբին	63

Անույան Մելինե Հայերի տեղահանության և կոտորածների դատական գործերը, երեք մահապատիժ	68
Գասպարյան Արամ Արաք ապաների դիրք ազգային-ազատագրական շարժման մեջ, Ազիզ Ալի ալ Մյաթի	73
Գևորգյան Գոռ Եզիպտոսը և Պարսից ծոցի արաբական երկրների անվտանգության խնդիրը 1990-ական թվականների սկզբին	76
Գրիգորյան Հակոբ Աղբյուրների կողմից Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին Արցախում քրակամացված յստրկանառության քաղաքականությունը	80
Դումանյան Արթուր Արևիկոյան ծայրահեղականների ահաջեկությունը Թուրքիայում 1980 թվականի ոսգմական հեղաշրջման մախթաբին	84
Ջուրաբյան Լևոն Միոնիատական շարժման և Գերմանիայի ներկայացուցիչների միջև «Հաավարա» համաձայնագրից	88
Խատամի-Տիրգորյան Ֆրիկ Իրանը և քաղաքացիական պատերազմն Աֆղանստանում (1979-1989թթ.)	93
Խաչատուրյան Ալեքսան Նավթը և Իրանի տնտեսական ու քաղաքական զարգացումները 1970-ական թվականներին	98
Հակոբյան Արմինե Կ. Պոլսի պատրիարք Մատթեոս արքեպիսկոպոս Իզմիրյանի հրաժարականի պատճառների հարցի շուրջ	102
Հակոբյան Արսեն Թաթարստու հայերի պատմության որոշ զրվագներ 20-րդ դարի սկզբի ազգամիջյան հարաբերությունների համատեքստում	108
Հարությունյան Աղավնի «Արևելյան Թուրքեստանը» և ուլուցական հիմնահարցը	113
Ղարիբջանյան Գևորգ 1980-ական թթ. սկզբներին Սիրիայում սոցիալ-տնտեսական և ներքաղաքական շրջ զարգացումների շուրջ	118

Մահիւյան Քեմիստիկ	
Հանրեմահաւորի գործամասը կանոնադրական րանակի շարքերում (1919-1920թթ.)	122
Միջաշխարհային Գոհար	
Իրանի և Գաղտնաբան Գերմանիայի հարաբերութեանը Ռեզա շահ Փանկալիի իշխանութեան տարիներին	127
Վերանայան Կարծիք	
Հարավային Կովկասում ԱՄՆ ֆինանսական ծրագրերի շուրջ	131

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Կարապետյան Նախրա	
Անկախ եզրագրողի ոգու զարթոնքը Լեզիք Մահիւյանի «Նաղ-աղ-Կապույտ» և «Թառնիկ աղ-Հաքիմի» մեզու վերադարձը ստեղծագործություններում	136
Հակոբյան Լիանա	
Տրական եղովի տեղի և ժամանակի գործառնությունը հայերենում	140
Մանուկյան Աճի	
Գործողության սուբյեկտի իմաստության ճեղքումը արարելիքի պարզ եռանկյուն քայսիմքի շրջանակում	142
Մելքոնյան Ռուբեն	
Հանկամտիկյան տրամադրությունների արտագրումը քաղց գրող Յաքիք Բալլուրի «Ամերիկյան վիրակազմ» վեպում	147
Մախրաստյան Լիլիթ	
Ֆեմինիստական էմանսիպացիոն Մումիբու Ռաֆանիկոսի ստեղծագործություններում	152
Քոչարյան Հայկ	
«Ումմա» եզրի կիրառությունը հաղիսներում	157

C O N T E N T S

ANCIENT AND MIDDLE AGES

<i>Yervand Grekyan</i> Two Urzanas?	9
<i>Terk Dalalyan</i> The King of Armenia <i>Barzanes</i> in the Light of the Mythological and Linguistic Research	16
<i>Hasmik Tovmasyan</i> The Image of Khýdr in the Near-Eastern Beliefs	21
<i>Meriam Khanzadyan</i> The Dynastic Marriage between the King of Iluwa and "Great Princess" Kilushepa	26
<i>Hasmik Hmayakyan</i> Sosanver Amulavan and his Hurrian and North Caucasian Parallels	32
<i>Robert Ghazaryan</i> On the Issue of the Location of Hiyasa-Azzi (According to the Annals of Murkiliš II)	38
<i>Artak Maghalyan</i> The Melikdom of Varanda	42
<i>Tehmine Martoyan</i> On Residences Established by the Carmelites in Iran	47
<i>Mohammad Malek-Mohammadi</i> On Some Ancient Beliefs in "E'c A'andoc" ("The Refutation of Sects") by Eznik Ko'bac'i	52
<i>Artak Movsisyan</i> The Babylonian Map of the World and Armenia	58
<i>Artak Shakaryan</i> Deportation and Devshirme as a Tool of Demographic Reorganization in the Ottoman Empire	62
<i>Nerses Ter-Vardanyan</i> Cilician Armenia as a Prop for Oriental Policy of Rome in the Beginning of XIV Century	66

<i>Mellae Ananyan</i> Court Processes of Deportation and Massacres of Armenians: Three Executions	71
<i>Aram Gasparyan</i> The Role of Arab Military Officers in National Liberation Movement: Aziz Ali al-Misri	75
<i>Ger Gevorgyan</i> Egypt and the Security Problem of the Persian Gulf Arab Countries in Early 1990's	78
<i>Hakob Grigoryan</i> Azerbaijan's Policy in Kharabagh During the Great Patriotic War (1941-1945)	83
<i>Artur Dumanyan</i> Extreme Right Terror in Turkey in the Eve of the Military Coup in 1980	86
<i>Levan Zourabyan</i> The "Haavara" Agreement between Representatives of the Zionist Movement and Germany	91
<i>Khatami-Tirgordil Frik</i> Iran and the Afghan Civil War in 1979-1989	96
<i>Ilbert Khachataryan</i> Oil and Iran's Economic and Political Developments in the 1970's	100
<i>Armine Hakobyan</i> About the Reasons of Resignation of Archbishop M. Izmirlyan, Armenian Patriarch of Constantinople	106
<i>Arzen Hakobyan</i> Some Aspects of the History of the Tai-Speaking Armenians in the Context of the Interethnic Relationship in the Beginning of the 20 th Century	112
<i>Aghavni Harutyunian</i> "Eastern Turkistan" and Uyghur Problem	116
<i>Gevorg Gharibjanyan</i> On Some Political and Socio-Economic Developments in Syria in the Early 1980's	121
<i>Beniamin Mailyan</i> Hamshin Armenians' Military Unit in the Voluntary Army Rows (1919-1920)	125

Gohar Mikoyan

The Relations between Iran and Nazi Germany during Reza-Shah-Pahlavi's Reign	130
--	-----

Karen Yeranyan

The US Aid Programs in South Caucasus	134
---	-----

LINGUISTICS AND LITERARY CRITICISM**Naira Karapetyan**

The Awakening of the Spirit of the Independence in the Nagib Mahfuz's "Bayn-al-Kasrayn" and Tawfiq al-Hakim's "The Return of the Spirit"	139
--	-----

Liana Hakobyan

Utilization of Place and Tense in Dative Case in Armenian	141
---	-----

Ani Manukyan

The Formation of the Action's Subject Meaning in the Arabic Simple Verbal Three-Component Stem	145
--	-----

Ruben Melkonyan

Reflection of Anti-American Sentiments in Turkish Writer Fakir Baykurt's Novel "The American Bandage"	150
---	-----

Lilit Safrastyan

Feminist Issues in the Works of Muniru Revanipur	155
--	-----

Hayk Khocharyan

The Usage of the Term "Umma" in the Adith	160
---	-----

ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ

NEAR EAST

History, politics, culture

Գեղ. Խմբագիր՝ Ա.Ա. Բաղդասարյան
Համակարգչ. ձևավորող՝ Շ. Ա. Հակոբյան

Տպագրությունը՝ օֆսեր: Թուրքի՝ օֆսեր: Չափը՝ 60x84/16
Մազալը՝ 10,5 սուգ. մամ.
Տպարանակը՝ 200: Գինը՝ պայմանագրային

Տպագրված է «Զանգակ-97» հրատարակչության տպարանում
ՀՀ, Երևան 375051, Կոմիտաս 49/2, հեռ.՝ 23 25 28,
էլ-փոստ՝ info@zangak.am

